

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Одеська юридична академія»
Миколаївський інститут права

О. М. Мусиченко

ЗРОЗУМІЛІСТЬ СУЧАСНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ

Монографія

Миколаїв
«Іліон»
2021

Рецензенти:

КОСТЕНКО О. М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, завідувач відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України, заслужений діяч науки і техніки України;

ШКУТА О. О. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри професійних та спеціальних дисциплін Херсонського факультету Одеського державного університету внутрішніх справ

*Друкується за рішенням Вченої ради
Національного університету «Одеська юридична академія»,
(протокол № 2 від 15 вересня 2021 р.)*

Мусиченко О. М.

М 91 Зрозумілість сучасного кримінального закону : монографія / О. М. Мусиченко. – Миколаїв : Іліон, 2021. – 308 с.

ISBN 978-617-534-658-7

У монографії комплексно досліджується зрозумілість кримінального закону як його якісна властивість та аналізуються засоби її забезпечення, в результаті чого формулюється низка пропозицій та рекомендацій щодо удосконалення змісту та форми чинного Кримінального кодексу України. На основі аналізу компонентів законодавчої техніки кримінального закону, авторка формулює шляхи, спрямовані на підвищення рівня його зрозумілості. Окрема увага приділена засобам зрозумілості, використаним в проекті Кримінального кодексу України.

Монографія адресується науковцям, аспірантам, практикуючим юристам, студентам вищих навчальних закладів юридичного профілю та всім, хто цікавиться проблемами кримінального права.

УДК 343.211.2:81

*Моїм батькам
Михайлу та Марії
присвячується*

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРУ	– Верховна Рада України
ВС	– Верховний Суд
ГПК України	– Господарський процесуальний кодекс України
ЄСПЛ	– Європейський суд з прав людини
ЗУ	– Закон України
КАС	– Кодекс адміністративного судочинства
КЗПЛ	– Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
КК	– кримінальний кодекс
КК України	– Кримінальний кодекс України
КПК України	– Кримінальний процесуальний кодекс України
КСУ	– Конституційний Суд України
ЛС	– Литовські Статути
ООН	– Організація Об'єднаних Націй
ППВСУ	– Постанова Пленуму Верховного Суду України
РСФРР	– Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦК України	– Цивільний кодекс України
ЦПК України	– Цивільний процесуальний кодекс України
п.	– пункт
ст.	– стаття
ч.	– частина

ПЕРЕДМОВА

На сьогодні в доктрині кримінального права, крім розробки проблем, пов'язаних з кримінальними правопорушеннями, їх видами, кримінально-правовими заходами, які застосовуються до особи, яка вчинила кримінально протиправні діяння, все більша увага приділяється вченню безпосередньо про кримінальний закон: закономірностям й тенденціям його розвитку та удосконалення, якісним характеристикам, тлумаченню кримінального закону тощо. Перенесення акцентів на вивчення проблем кримінального закону зумовлює і специфіку розвитку сучасного законотворення, що можемо спостерігати на прикладі розробки проєкту КК України, в якому одна з трьох книг в Загальній частині «Про Кримінальний кодекс України» присвячена вихідним положенням, термінології, принципам кримінального закону та його дії.

Важливим аспектом вивчення кримінального закону є його якісні характеристики, до яких належить зрозумілість. Саме якісний закон, однією з техніко-юридичних властивостей якого є його зрозумілість, адекватно може передати об'єктивні закономірності суспільного розвитку, є гарантією правозаконності та стає ефективним механізмом реалізації кримінально-правових норм. Оскільки сучасний кримінальний закон може розглядатися як певний соціокультурний конструкт, спрямований на регулювання кримінальної активності, безсумнівно, його ефективність залежить від належного усвідомлення всіма суб'єктами дійсного змісту викладених у ньому встановлень. Зрозумілий кримінальний закон реалізує в повній мірі одне із основних завдань кримінального права – запобігання кримінальним правопорушенням (ч. 1 ст. 1 КК України). Більш того, зрозумілість закону є складовою правових засад – правової визначеності та законності, які співвідносяться з принципом верховенства права.

Кримінальне право є особливим регулятором суспільних відносин, а зрозумілість є фактором впливу на елементи цих відносин: по-перше, за умови зрозумілого кримінального

закону суб'єкти права можуть регулювати власну поведінку, не порушуючи кримінально-правових заборон, адже презумпція знання закону у вигляді формули «Незнання закону не звільняє від юридичної відповідальності» (ч. 2 ст. 68 Конституції України) не може зводитися лише до формального опублікування нормативно-правового акта, це і його осмислення, розуміння; по-друге, передбачуваність реакції держави на факт вчинення кримінальних правопорушень залежить від зрозумілості закону, яким визначаються форми і засоби такої реакції; по-третє, через чітке визначення прав, обов'язків, повноважень забезпечується формування змістовних характеристик кримінально-правових відносин. Крім того, зрозумілість закону є важливою передумовою правильної й обґрунтованої кваліфікації кримінальних правопорушень, яка у свою чергу виступає обов'язковим елементом належного застосування норм кримінального права.

У кримінально-правовій науці досить велика кількість праць присвячена кримінальному закону як специфічному нормативно-правовому акту, дослідженню його властивостей, у тому числі й техніко-юридичних, юридичній техніці кримінального закону, зокрема, це роботи П. П. Андрушка, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, В. М. Бурдіна, В. К. Грищука, З. А. Загиней, О. П. Гороха, Н. О. Гуторової, О. О. Дудорова, Д. О. Колодіна, О. В. Козаченка, М. Й. Коржанського, О. М. Костенка, М. Б. Кострової, С. Я. Лихової, Н. О. Лопашенко, П. І. Люблінського, М. І. Мельника, В. О. Меркулової, В. А. Мисливого, Н. А. Мирошніченко, А. А. Музики, В. О. Навроцького, Н. А. Орловської, О. В. Пичової, М. І. Панова, Є. Ю. Полянського, Ю. А. Пономаренка, І. О. Рощиної, Н. Л. Радаєвої, А. І. Ситнікової, О. С. Сотули, В. В. Сташиса, Є. Л. Стрельцова, В. Я. Тація, А. І. Трахова, В. О. Тулякова, П. Л. Фріса, М. І. Хавронюка, П. В. Хряпінського, М. Д. Шаргородського, О. О. Шкути, В. В. Шпіляревич, В. Ф. Щепелькова та інших відомих учених.

У теорії права та правовій лінгвістиці якісні властивості нормативно-правових актів, особливості мови закону досліджували такі науковці як Н. В. Артикуца, П. М. Балтанджи, І. О. Биля-Сабадаш, Т. В. Губаєва, Т. В. Кашаніна, С. П. Кравченко, М. Б. Кострова, І. І. Онищук, А. С. Піголкін, Ю. Ф. Прадід, Р. О. Стефанчук, А. С. Токарська, Л. І. Чулінда та інші.

Безумовно, праці цих учених мають надважливе значення і цінність, але зрозумілість в них згадується лише дотично – або в контексті мовних вимог, в тому числі й до мови кримінального закону, або в розрізі проблем герменевтики кримінального закону, або як елемент правової визначеності. Комплексно поняття зрозумілості як якісної властивості кримінального закону в науці досі не досліджувалось. Це обумовлює актуальність і своєчасність монографічного дослідження, метою якого є комплексний аналіз зрозумілості як якісної властивості кримінального закону та засобів її забезпечення.

Необхідність зрозумілого викладу нормативно-правового акта, зокрема кримінального закону, усвідомлюється теоретиками і практиками здавна. Однак, що є зрозумілістю кримінального закону? Чи це лише складова правової визначеності? Чи це вимога до мови законодавчого акта? Чи це один з критеріїв для визначення якості закону? Яким чином досягти зрозумілого кримінального закону? А чи можливо взагалі досягти зрозумілості? Ці та інші питання постають перед нами під час дослідження зрозумілості кримінального закону, яка є досить складною і подекуди суперечливою характеристикою з огляду на неоднозначність її сприйняття в науці, на її юридично-філологічно-психологічний вияв.

У даній монографії зроблена спроба, враховуючи різні підходи до даної складної категорії, а також відображення зрозумілості в міжнародних актах, національній та міжнародній судовій практиці, сформулювати поняття зрозумілості кримінального закону; з'ясувати місце зрозумілості кримінального закону в системі інших якісних властивостей кримінального закону; виявити можливості забезпечення зрозумілості кримінально-правових норм за нормативно-правовими актами, які діяли на території сучасної України, та визначити, яким чином формування юридичної техніки даних актів впливала на підвищення рівня їх зрозумілості; встановити, які елементи законодавчої техніки є інструментом, що визначають зрозумілість кримінального закону, сформулювати принципи організації зовнішніх компонентів законодавчої техніки; проаналізувати мовно-стилістичні засоби оформлення чинного КК України та їх вплив на його зрозумілість, а також з'ясувати роль

структуризації кримінального закону для забезпечення його зрозумілості; сформулювати правила, спрямовані на забезпечення підвищення рівня його зрозумілості. Крім того, з огляду на активний процес реформування кримінального законодавства, що розпочався з кінця 2019 року, на спроби закріпити в проєкті КК України власне термін «зрозумілість», чого не спостерігалось раніше, звернено увагу на проєкт КК України з точки зору його зрозумілості.

В основі даної роботи лежать здобутки, отримані при підготовці рукопису дисертації на здобуття ступеня доктора філософії в галузі права, та роздуми, які з'явилися після захисту дисертації. В жодному разі не претендуючи на завершеність дослідження, авторка розраховує на сприйняття читачами даної роботи як спроби довести, що зрозумілість є необхідною якісною властивістю сучасного кримінального закону.

Авторка висловлює щиру подяку науковому керівнику – професору Козаченку Олександр Василювичу за неоціненну підтримку і сприяння виданню монографії, слушні поради, які підвищили науковий рівень роботи. Також висловлює глибоку вдячність рецензентам: академіку НАПрН, професору Костенку Олександр Миколайовичу, професору Шкуті Олегу Олеговичу за надані відгуки на монографію.

Враження від монографії та побажання авторці можна висловити за електронною адресою: musychenkoolga@gmail.com

Розділ 1.

ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ЗРОЗУМІЛОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ

1.1. Теоретичне підґрунтя дослідження зрозумілості кримінального закону

Вивченню питань, пов'язаних з поняттям і властивостями закону, в тому числі його якісними, технічними характеристиками, приділяли увагу дослідники ще здавна. Зародки вчення про вимоги до закону можна віднайти в роботах давніх мислителів – Платона, Аристотеля. Надалі свій внесок в розробку правил конструювання законів зробили такі діячі як Т. Мор, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, І. Бентам, Р. Ієрінг та ін. Саме в їх роботах вже йдеться про вимоги до закону, серед яких і така як зрозумілість, визначаються правила конструювання закону, зокрема підкреслюється те, що дотримання правил має сприяти розумінню закону народом.

Ще у XVI столітті Т. Мор в своїй «Утопії» сформулював положення, яке потім розвинули такі мислителі більш пізнього періоду як Ч. Монтеск'є і Ш. Л. Беккарія. Так, він вважав «несправедливим зв'язувати будь-яких людей такими законами, чисельність яких перевищує можливість їх прочитання, або темнота – доступність розуміння їх для всякого... Вони [утопісти] визнають будь-який закон тим більш справедливим, чим простіше його тлумачення»¹.

Відомий італійський мислитель, теоретик кримінального права Ч. Беккарія в роботі «Про злочини і покарання» (1764 р.)

¹ Мор Т. Золотая книга, столь же полезная, как забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии, Academia, М.-Л., 1935, стр. 163–164. Цит. за кн.: Шаргородский М.Д. Курс уголовного права. М. : Юрид. издво Мин-ва юстиции СССР, 1948. Т. 3 : Уголовный закон. С. 141.

розкрив принципи створення і застосування (тлумачення) кримінальних законів². Ч. Бекарія гостро висловлювався щодо необхідності дотримання «букви закону», вважав, що немає нічого більш небезпечного, ніж діяти згідно з духом закону, був прибічником жорсткого дотримання закону без будь-яких відступів.

Французький правник Ш. Л. де Монтеск'є в трактаті «Про дух законів» (1778 г.) сформулював такі правила формулювання закону як точність, визначеність, простота. Він підкреслював: «Стиль законів повинен бути простим ... Істотна умова – щоб слова закону викликали у всіх людей одні і ті ж поняття ... Закони не повинні вдаватися в тонкощі...»³. Мислитель також підтримував думку про те, що суддя має дотримуватися самої букви закону, а рішення суду має бути «точним текстом закону»: «природа республіканського правління вимагає, щоб суддя не відступав від букви закону. Не можна використовувати закон на шкоду громадянину, коли мова йде про його майно, його честь або його життя»⁴. Тим самим філософ підкреслював важливість законів, спрямованих на охорону саме кримінально-правових відносин. У своєму трактаті він наголошував, що безпека громадян буде забезпечена насамперед доброякісними кримінальними законами і правосуддям.

Англійський філософ-мораліст, відомий правник І. Бентам надавав значення мовним і структурним правилам техніки законодавства, прийомам формулювання, тлумачення і застосування правових понять. Досконалим він вважав той закон, який є «короткий, зрозумілий, недвозначний і доступний кожному»⁵. Важливою є думка І. Бентама, що основною вимогою форми закону є доступність закону для розуміння кожної особи, від якої очікується дотримання цього закону.

Як і вищезитовані науковці, І. Бентам велику увагу приділяв саме писаному праву, «букві закону»: «При виданні кодексу

² Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях; сост. и предисл. В. С. Овчинского. М.: ИНФРА, 2004. Вып. VI. 184 с.

³ Монтескье Ш. Избранные произведения. М.: Госполитивдат, 1956. С. 651–652.

⁴ Там само. С. 652.

⁵ Бентам И. Принцип законодательства: О влиянии условий и места на законодательство / пер. М. О. Гершензона. М., 1896. Вып. 5. С. 103.

законів бажано вберегти його від викривлень, яким він може піддаватися з точки зору як змісту, так і форми. З цією метою необхідно заборонити доповнення його яким-небудь неписаним правом»⁶.

Наявність таких категоричних тверджень про необхідність слідувати точній «букві закону», на нашу думку, є наслідком того, що в галузі кримінального права того часу мала місце певна правова невизначеність, яка давала привід для утисків громадян. Це дало поштовх таким досить радикальним поглядам щодо писаного закону. Разом з тим багато з яких положень в роботах вказаних мислителів лягли в основу формування знань окремої галузі – законодавчої техніки, спрямованої на визначення принципів, правил, прийомів розробки і видання законодавчих актів. Крім того, в роботах усіх вказаних діячів чітко проглядається їх позиція щодо того, що закон має бути зрозумілим для усіх людей.

На думку багатьох дослідників, родоначальником юридичної техніки слід вважати Ф. Бекона, а введення в науковий обіг терміна «юридична техніка» і його обґрунтування пов'язане з іменем Рудольфа фон Ієрінга (1818–1892). У роботі «Новий органон» (1620 р.) серед правил юридичної техніки Ф. Бекон аксіоматичним вважав точність і лаконічність юридичної мови з метою подолання неоднозначності розуміння закону⁷.

Дослідники відмічають, що в Росії в XIX столітті був підвищений інтерес до законотворчості, однак, переважала швидше «негативна» юридична техніка, яка будувала свої методи передусім через виявлення та аналіз недоліків у законодавстві. Основне розуміння юридичної техніки зводилось до системи найбільш влучних способів і правил записування⁸.

За часів радянської влади юристи висловлювалися щодо створення законів, простих і доступних усьому населенню. Більш того, в постанові Всеросійського центрального

⁶ Цит. за роботою: Гришук В., Канцір В. Тлумачення і конкретизація кримінально-правової норми як форми реалізації судового угляду (розсуду). *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2000. № 35. С. 418.

⁷ Бэкон Ф. Сочинения в 2-х томах. 2-е изд., исп. и доп. М.: Мысль, 1978. Т. 2.

⁸ Парамонов А. Р. Техничко-юридическое качество законодательных актов: теоретический и прикладной аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2000. С. 17.

виконавчого комітету і Ради народних комісарів РРФСР спеціально зверталася увага на те, щоб закони були написані простою і зрозумілою для широких трудящих мас мовою⁹. У 1929 році було проведено спеціальне соціологічне вивчення питання про те, наскільки зрозуміла мова радянського закону народним масам... При Секретаріаті ЦВК СРСР на початку 30-х років була утворена спеціальна комісія з вивчення і поліпшення мови радянських законів, в яку поряд з юристами увійшли лінгвісти та літератори¹⁰.

У кінці 50-х – 80-х рр. ХХ століття законодавча техніка стає предметом досліджень таких теоретиків як Д. А. Керімов, Г. І. Шатков, О. О. Ушаков, С. С. Алексєєв, А. С. Піголкін та ін. У працях зазначених науковців формулюються вимоги логічно послідовного викладу змісту закону, його професійного стилю і точності мови, яка при цьому повинна бути простою і доступною, а отже закон має бути зрозумілий широким верствам населення.

Окремо слід виділити праці, які поклали початок створення самостійного напрямку наукових досліджень на стику правознавства та мовознавства – юридичної лінгвістики, що активно розвивається і в останні десятиліття. Саме в межах юридичної лінгвістики передусім розглядалися вимоги до юридичного тексту в цілому, до юридичних термінів, побудови речень зокрема.

Так, О. О. Ушаков сформулював нову для свого часу теорію законодавчої стилістики як одного з напрямку в юридичній науці. У своїй роботі «Нариси радянської законодавчої стилістики»¹¹, виданої у 1967 році, учений як методологічну засаду вивчення стилістичних основ правового тексту обирає філософію Гегеля – діалектику взаємодії форми і змісту, яка покладена в основу сучасних досліджень художньої літератури.

⁹ Хронологическое собрание законов, указав Президиума Верховного Совета и постановлении Правительства РСФСР. т. 2. М.: Государственное издательство юридической литературы 1958. С. 52.

¹⁰ Ушаков А. А. Избранное: Очерки советской законодательной стилистики. Право и язык. М.: Российская академия правосудия, 2008. 314 с.

¹¹ Ушаков А. А. Очерки советской законодательной стилистики: Содержание и форма в праве и проблема законодательной стилистики: учебное пособие. Ч. 1. Пермь: Пермский гос. ун-т, 1967. 206 с.

Тому досить логічним є оригінальний підхід автора щодо визнання законодавства як особливого роду літератури, він детально аналізує низку таких питань: єдність змісту і форми законодавства; тема, ідея, проблема як компоненти змісту законодавчого твору; технічні засоби та форма законодавчої літератури; композиція законодавчого твору; мова як першо-елемент права; функція мови в праві.

О. О. Ушаков виділяє специфічні риси законодавчого стилю як різновиду літературної мови, які полягають у принципах відбору і поєднання мовних засобів як в області лексики, так і в області граматики. Тому велика увага приділяється в роботі поняттю стилістичної законодавчої норми та її ознакам, лексиці і граматиці (морфології і синтаксису). На думку автора, найбільше значення для законодавчого стилю мають точність і доступність (зрозумілість). Він вважає, що ці якості визначають і всі інші (другорядні) ознаки законодавчого стилю, такі, як стислість, відома стандартність вживання мовних засобів, своєрідна естетичність і музикальність, слабо виражена індивідуальність мовного складу, послідовність і логічність мови та ін.¹²

Автори роботи «Мова закону» за редакцією А. С. Піголкіна¹³ детально аналізують особливості граматики, стилістичної основи, мовних засобів законодавства, доводячи, що мова закону – особливий стиль літературної мови. Новим на той час є історичний аналіз становлення і розвитку мови закону. Левову частку в роботі присвячено дослідженню лексики закону, а саме юридичній термінології: поняттю юридичних термінів, проблемам синонімії та омонімії юридичних термінів, науково-технічній термінології в тексті закону, іншомовним термінам, а також проблемам уніфікації та стандартизації юридичних термінів. Недарма критики в рецензії вказали, що в даній роботі «по суті розроблена теорія мовних засобів закону, що складає головний розділ майбутньої науки про юридичну мову»¹⁴, маючи на увазі юридичну лінгвістику, про що йтиметься далі.

У даній праці визначено систему вимог до вживання в законі термінів, серед яких такі як недопустимість використання

¹² Ушаков А. А. Очерки советской законодательной стилистики. С. 157.

¹³ Язык закона / Под ред. А. С. Пиголкина. М.: Юрид. лит-ра, 1990. 192 с.

¹⁴ Дюрягин, И. Я. Язык закона / Под ред. А. С. Пиголкина. М.: Юрид. лит-ра, 1990. 200 с. :[Рецензия] / И. Я. Дюрягин. *Правоведение*. 1991. № 5. С. 108.

неясних, багатозначних, розпливчатих і нечітко сформульованих термінів, вживання термінів у своєму прямому і загально-відомому значенні, їх простота і доступність розуміння та ряд інших, які в цілому забезпечують досягнення зрозумілості тексту закону.

Правнича лінгвістика (або юридична лінгвістика) як окремий міжгалузевий напрямок активно розвивається з кінця 90-х років ХХ – початку ХХІ століття. Саме в межах даного напрямку розглядаються питання, пов'язані з мовою, стилем нормативно-правових актів. Різні аспекти зрозумілості (або доступності, ясності, дохідливості) розглядаються в межах цього напрямку: як ознака, притаманна законодавчому тексту, як вимога до тексту нормативно-правового акта, як вимога до поняттєвого та термінологічного апарату законів, як вимога до речення – структурного елемента тексту.

Досить вагомий вклад у розвиток правничої лінгвістики здійснив російський науковець М. О. Власенко. Ряд його робіт присвячено «мові» закону, способів його вираження, точності та адекватності¹⁵.

У відомій праці «Мова права» професор розглядає лінгвістичні основи права, форми його вираження, характеризує нормативно-правовий текст як основну форму правової реальності, його мову і стиль¹⁶. Науковець виділяє ознаки, які вирізняють нормативно-правовий текст від інших документальних (в тому числі юридичних) текстів, серед них такі загальні ознаки як відсутність експресивності (модальності), зв'язність і послідовність, точність і ясність, простота викладу, лаконічність і компактність¹⁷.

Важливим висновком, зробленим професором М. О. Власенком, є те, що лексичні, логічні основи тексту, графічні стандарти, граматики тексту наділяють його такою властивістю як прагматизм – цільовою спеціальною направленістю. Текст

¹⁵ Власенко Н. А. Язык права: Монография. Иркутск: Восточно-Сибирское книжное издательство АО «Норма-плюс», 1997. 176 с.; Законодательная техника. Научно-практическое пособие / Апт Л. Ф., Власенко Н. А., Исаков В. Б., Кузнецов С. В., и др.; Под ред.: Тихомиров Ю. А. М.: Городец, 2000. 272 с.; Доктринальные основы юридической техники / Отв. ред.: Власенко Н. А. М.: Юриспруденция, 2010. 368 с.; Нормотворческая юридическая техника / Под ред. Власенко Н. А. Учебник. М.: ИЗиСП, 2013. 550 с.

¹⁶ Власенко Н. А. Язык права. 176 с.

¹⁷ Власенко Н. А. Язык права. С. 19–23.

впливає на якість інформації, рівень прагматизму¹⁸. Звідси очевидно, що лексичні, граматичні засоби, логіка побудови кримінально-правових норм у сукупності мають сприяти тому, щоб вони були максимально зрозумілими для усіх з тим, щоб за допомогою текстового вираження досягти цілей кримінального закону, який поширюється на усіх громадян в суспільстві.

Активно розвивається правнича лінгвістика і з часів незалежності України. І це не дивно, оскільки створення нової держави зумовлює розвиток законотворчого процесу дуже швидкими темпами і теоретична розробка мовних правил формулювання правових норм є конче необхідною в таких умовах.

Серед робіт українських вчених слід відзначити ті, які присвячені загальнотеоретичним проблемам юридичної техніки, зокрема й мові закону: В. Артеменка¹⁹, Н. В. Артикуці²⁰, С. М. Гусарової та Г. П. Проценко,²¹ А. В. Красницької²², В. С. Ковальського та І. П. Козінцева²³, Ю. Ф. Прадіда²⁴, Т. С. Подорожньої²⁵ Л. І. Чулінди²⁶, І. Д. Шутака²⁷ та інші.

¹⁸ Там само. С. 17.

¹⁹ Артеменко В. Проектування нормативно-правових актів : [навчальний посібник]. К. : Фонд «Європа ХХІ», 2007. 256 с.

²⁰ Артикуца Н. В. Мова права і юридична термінологія: Навчальний посібник. 2-ге вид., змін, і доп. К.: Стилос, 2004. 277 с.; Артикуца Н. В. Термінологія законодавства і проблеми законодавчих дефініцій. *Актуальні проблеми юридичної науки*: зб. тез Міжнар. наук. конф. «Шості осінні юридичні читання», (м. Хмельницький, 26–27 жовт. 2007 р.): [у 3-х ч.]. / МОН України, Хмельн. ун-т управління та права. Хмельницький: Вид-во Хмельн. ун-ту упр. та права, 2007. Ч. 1. С. 6–13.

²¹ Проценко Г. П. Правнича лінгвістика : навч. посіб. / Г. П. Проценко та ін.; за заг. ред. С. М. Гусарова. К.: А. В. Паливода, 2010. 312 с.

²² Красницька А. В. Юридичні документи: техніка складання, оформлення та редагування. К.: Парламентське видавництво, 2006. 538 с.

²³ Ковальський В. С., Козінцев І. П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. К.: Юрінком Інтер, 2012. 228 с.

²⁴ Прадід Ю. Ф. Вступ до юридичної лінгвістики: Навч. посібник/ За ред. чл.-кор. АПРН України Ярмаша О. Н. Сімферополь: Доля, 2002. 274 с.

²⁵ Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції : поняття, структура, функції : монографія. Львів : ПАІС, 2009. 196 с.

²⁶ Чулінда Л. І. Українська правнича термінологія: Навч. посіб. К.: Магістр-ХХІ сторіччя, 2005. 112 с.

²⁷ Шутак І. Д. Юридична техніка : курс лекцій. Івано-Франківськ : Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної

Із зазначеної проблематики в Україні захистили ряд дисертацій: І. О. Биля²⁸, С. П. Кравченко²⁹, Т. С. Подорожня³⁰, Л. І. Пригара³¹, В. І. Риндюк³², І. І. Онищук³³ тощо.

Серед наукових досліджень слід назвати дисертацію вченого одеської правової школи С. П. Кравченка «Мова як фактор правоутворення та законотворення» (2000 р.), в якій учений розкриває співвідношення мови і права, звертається до характеристики правничого тексту як результату правничого мовотворення, до питань законодавчої стилістики та лінгвістики, правничої термінології, вказує на шляхи вирішення проблеми поліпшення мови законів у законотворчій діяльності України, удосконалення правничої термінології. С. П. Кравченко підкреслює, що точність і ясність правничих формулювань, якісні й чітке їх мовне втілення, правильне й однозначне використання правничої термінології сприяє належному розумінню нормативно-правових актів³⁴. Важливим для нашого дослідження є те, що автор у межах герменевтики здійснив аналіз категорії «розуміння», відзначив, що пізнання правничого тексту виступає як проблема розуміння тексту, як його сприйняття суб'єктом³⁵.

техніки. Дрогобич : Коло, 2015. 228 с.; Шутак І. Д. Застереження міжнародних нормативно-правових актів (загальнотеоретичні й типологічні аспекти). *Вісн. Нац. акад. прокуратури України*. 2008. № 2 (10). С. 104–110.; Шутак І. Д. Дефекти дефініцій міжнародного права: теоретико-методологічні й техніко-юридичні аспекти. *Вісн. Нац. акад. прокуратури України*. 2009. № 3 (15). С. 85–91.

²⁸ Биля І. О. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Х., 2004. 20 с.

²⁹ Кравченко С. П. Мова як фактор правоутворення та законотворення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2000. 20 с.

³⁰ Подорожня Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 30 с.

³¹ Пригара Л. І. Юридична техніка актів правозастосування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2008. 19 с.

³² Риндюк В. І. Законодавча техніка : поняття, форми, види, реалізація в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2008. 20 с.

³³ Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах: дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2012. 218 с.

³⁴ Кравченко С. П. Мова як фактор правоутворення та законотворення. С. 1.

³⁵ Там само. С. 9.

Співвідношення понять «нормотворча техніка», «правотворча техніка», «законодавча техніка» досліджує у своїй роботі І. О. Биля, доводячи те, що більш вдалим є термін «нормотворча техніка». Не вдаючись до дискусій щодо даного питання, відмітимо оригінальність визначення нормотворчої техніки, сформульованої І. О. Билею, під якою вона розуміє систему «вироблених теорією і практикою правил і нематеріальних засобів вираження змісту нормативного правового акта, використання яких забезпечує визначеність та доступність нормативно-правового матеріалу, системні зв'язки між нормативними правовими актами та їх приписами»³⁶. Якраз одним з елементів правової визначеності є зрозумілість закону.

Про доступність і простоту мови для усіх суб'єктів, на яких розповсюджується правозастосовний акт, вказує й Л. І. Пригара³⁷. В роботі йдеться про мовну доступність, як одну з вимог до нормативного акта, притому не вказуються критерії цієї доступності.

У дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах» І. І. Онищук на загальнотеоретичному рівні дослідив юридичне письмо, розробив концепцію техніки юридичного письма в нормативно-правових актах як сегмента юридичної техніки та складової юридичних технологій.

Цікавим для нашого дослідження є зміст сформульованих автором трьох принципів словесної організації нормативних висловлювань, а особливо два з них – принцип стабільності, який полягає, на думку І. І. Онищука, в тому, щоб використовувати загальноприйняті та зрозумілі словосполучення й стандартні мовні звороти, які традиційно вживаються в юридичному письмі та мають чітко визначене тлумачення; а також принцип інформативності – полягає в тому, щоб точним словам відповідали ясні ідеї щодо запропонованої, дозволеної чи забороненої поведінки³⁸. З указаних вченим принципів вбачається, що словесно норма має бути оформлена так, щоб була зрозумілою усім, кому вона адресована.

³⁶ Биля І. О. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки. С. 4.

³⁷ Пригара Л. І. Юридична техніка актів правозастосування. С. 13.

³⁸ Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах. С. 76.

Крім того, зрозумілість І. І. Онищук прямо відносить до техніко-юридичних критеріїв якості юридичного письма поряд з такими як критерії стислості, ясності, точності, простоти, ефективності³⁹.

Окремо слід виділити наукові роботи, присвячені аналізу власне кримінального закону, вимогам до його тексту, проблемам законотворчої техніки.

Спершу слід відмітити, що проблеми форми і юридичної техніки власне кримінального закону цікавили дослідників вже на початку ХХ століття: П. І. Люблінського, М. М. Полянського, М. М. Гродзинського (в Україні, Росії), К. Штосса (в Швейцарії), Ваха (в Німеччині).

На точність виразів, лаконічність, простоту і ясність викладу як обов'язкові умови юридичної мови вказував у своїй роботі «Техніка, казуїстика і тлумачення Кримінального кодексу» П. І. Люблінський⁴⁰. Щодо простоти і ясності учений зауважує: «Обидві властивості є необхідними для того, щоб дати можливість кожному громадянину *безпосередньо розуміти* (курсив наш. – О. М.) закон, а не знайомитися з ним через інший переказ, коментарі і т.д. Ця вимога особливо важлива для кримінальних законів, що погрожують тяжкими особистими наслідками за невиконання їх»⁴¹.

Німецький дослідник А. Вах також наголошував: «Естетика і практичність юридичної мови полягає не в привабливій різноманітності, а в міцності, простоті і ясності»⁴². Професор К. Штос, укладач проекту швейцарського кримінального уложення, підкреслював: «Чим простіше законодавець викладає свої думки, тим більше впевненості, що його зрозуміють»⁴³.

У своїй роботі П. І. Люблінський не тільки на декларативному рівні визначив необхідність простоти та ясності мови кримінального закону для забезпечення його розуміння, а й

³⁹ Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах. С. 86.

⁴⁰ Люблинский П. И. Техника, казуистика и толкование Уголовного кодекса. Пг., 1917. 268 с.

⁴¹ Там само. С. 9.

⁴² Цит. за кн.: Люблинский П. И. Техника, казуистика... С. 9.

⁴³ Цит. за кн.: Люблинский П. И. Техника, казуистика.... С. 10.

сформулював правила вибору термінів, зважаючи на ці вимоги, правила визначення понять, правила законодавчої «систематики» кримінального закону. Цих правил, за його словами, необхідно дотримуватися «для ясності законодавчої волі».

За часів радянської влади простота, зрозумілість, доступність законів було одним із завдань законотворення і на це зверталась увага влади, щоправда, на декларативному рівні, оскільки все ж раннє радянське кримінальне законодавство свідчить про зворотнє. У роботах видатних науковців того часу можна віднайти конкретні рекомендації, правила, яких слід дотримуватися при створенні актів кримінально-правового характеру, і які спрямовані на забезпечення в кінцевому рахунку їх зрозумілості та ясності.

Одним з учених, який досить детально і комплексно проаналізував кримінальний закон, є професор М. Д. Шаргородський. Його фундаментальну працю можна назвати першим монографічним дослідженням якості кримінального закону в радянський період. Професор М. Д. Шаргородський у своїй роботі «Кримінальний закон»⁴⁴ проаналізував в окремих главах джерела кримінального права, систему і структуру кримінального закону, діюче радянське кримінальне законодавство, тлумачення, питання аналогії, дію кримінального закону. Особливий інтерес для нашого дослідження становлять параграфи 2 глави 1, 6 і 7 глави 2: «Кримінальний закон», «Техніка кримінального законодавства» та «Термінологія кримінального закону», де автор вказує на ознаки розмежовування законів від інших актів, виводить поняття кримінального закону, вказує на важливість знання закону населенням як умову забезпечення законності. Крім того, учений наголошував на тому, що форма кримінального закону нерозривно пов'язана з його змістом. Від неї, від технічних якостей закону залежить те, як буде сприйнято зміст закону, як він застосовуватиметься⁴⁵.

Слід вказати, що М. Д. Шаргородський як на загальновідоме положення вказував на те, що «...закони повинні писатися простою і усім зрозумілою мовою»⁴⁶, разом з тим наголошуючи,

⁴⁴ Шаргородский М. Д. Курс уголовного права. М.: Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1948. Т. 3 : Уголовный закон. 311 с.

⁴⁵ Шаргородский М. Д. Курс уголовного права. Т. 3. С. 98.

⁴⁶ Там само. С. 100.

що цієї аксіоми не завжди дотримуються, закони пишуться з використанням складних стилістичних формул, іноді з використанням слів, які вийшли з вжитку, тому розуміння їх є вкрай складним. Цю обставину, посиляючись на М. М. Полянського, учений пояснював тим, що такі формулювання допомагають темним політичним махінаціям і використанню закону проти трудящих⁴⁷. А отже, недотримання зрозумілості мови закону призводить до порушення принципу законності.

Багато з яких наведених професором М. Д. Шаргородським правил складання статей кримінального закону, технічних прийомів формулювання його норм, критика англійського статутного права, італійського кодексу того часу щодо їх заплутаності та неясності, вимоги щодо термінології кримінального закону, викладені в роботі «Кримінальний закон», свідчать про те, що вчений був переконаний у тому, що даний закон повинен бути зрозумілий для всіх, це одна з властивостей дієвого кримінального законодавства.

На жаль, фахівці на такому рівні більше 20 років не зверталися до проблеми якості кримінального закону, хоча окремі її аспекти й були предметом наукового аналізу багатьох дослідників⁴⁸. І лише в 70-х роках ХХ століття науковці стали приділяти певну увагу кримінальному закону, зокрема і його якісним характеристикам⁴⁹. На думку Л. Демидової, саме в цей час настала суспільна й політична потреба перейти від значної кількості прийнятих законодавчих актів до покращання їх якості⁵⁰.

Як і у вищезгадуваній роботі М. Д. Шаргородського, у підручниках з кримінального права цих часів радянського періоду приділялася увага в окремих параграфах, розділах саме мові, стилю, термінології кримінального закону. Так, у курсі лекцій

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Демидова Л. Щодо критеріїв якості кримінального законодавства (історичний аспект). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. «Право». 2010. Вип. 14. С. 125.

⁴⁹ Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение: Науч. изд.: М.: Юрид. лит., 1967. 240 с.; Дурманов Н. Д. Советский уголовный закон. М.: Изд-во МГУ, 1967. 318 с.

⁵⁰ Демидова Л. Щодо критеріїв якості кримінального законодавства (історичний аспект). С. 125.

«Радянське кримінальне право» М. І. Ковальова, випуск 2 якого присвячений кримінальному закону⁵¹, у главі IV «Проблеми удосконалення техніки кримінального законодавства» автором визначені правила формулювання норм кримінального права. Разом з тим учений наводить приклади численних порушень даних правил, опираючись на текст Кримінального кодексу РРФСР.

Наводячи принципи побудови диспозицій та санкцій кримінального закону, в параграфі 2 зазначеної глави М. І. Ковальов аналізує поміж інших принцип стислості, простоти і послідовності викладу, наголошуючи на випадках порушення цього принципу в кримінальному законодавстві: а) двозначність, коли вжито такий вислів, що його можна зрозуміти в різних значеннях; б) темнота, тобто випадки, коли вживаються такі вирази, що з них не можна зрозуміти, що хотів законодавець; в) громіздкість – вживання багатьох виразів, при яких втрачається можливість охопити їх увагою в цілому⁵². На наш погляд, усі зазначені перераховані порушення впливають на таку властивість кримінального закону як його зрозумілість.

Після 90-х років XX століття в кримінально-правовій науці з'явилася низка робіт, присвячених проблемам кримінального закону, зокрема і законодавчої техніки кримінального закону, текстології кримінального закону, мовним питанням. Такі вчені як О. І. Бойко⁵³, З. А. Загинея-Заболотна (Тростюк)⁵⁴, А. В. Іванчин⁵⁵, К. К. Панько⁵⁶, Т. Г. Понятковська⁵⁷,

⁵¹ Советское уголовное право: Советский уголовный закон. Курс лекций. Вып. 2 / Ковалев М.И.; Отв. за вып.: Семенов В.М. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1974. 226 с.

⁵² Там само. С. 204-205.

⁵³ Бойко А.И. Язык уголовного закона и его понимание [Текст]. Ростов-на-Дону : Изд-во Северо-кавказской акад. гос. службы, 2009. 307 с.

⁵⁴ Тростюк З.А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: Монографія. К.: Атіка, 2003. 144 с.

⁵⁵ Иванчин А. В. Внутренняя и внешняя законодательная техника в структуре уголовного правотворчества: монография. Рязань : Издательство «Концепция», 2014. 184 с.

⁵⁶ Панько К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России. Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 2004. 272 с.

⁵⁷ Понятковская Т. Г. Концептуальные основы системы понятий и институтов уголовного и уголовно-процессуального права. Ижевск: Изд-о Удм. ун-та, 1996. 237 с.

Н. Л. Радаєва⁵⁸, О. К. Романов⁵⁹, О. І. Ситникова⁶⁰, С. С. Тихонова⁶¹, А. І. Трахов⁶², Н. С. Трет'якова⁶³ та інші у своїх монографічних працях так чи інакше досліджують питання зрозумілості кримінального закону, щоправда здебільшого в контексті розвідок про мову кримінального закону як елемента законодавчої техніки.

Слід вказати, що дослідження зрозумілості кримінального закону передбачає усвідомлення категорії розуміння, що є цариною герменевтики – і як філософського напрямку, і як напрямку наукової діяльності. Тому слід вказати на необхідність звернення до таких джерел як філософські праці Е. Бетті⁶⁴, Г.-Г. Гадамера⁶⁵, В. Г. Кузнецова⁶⁶, П. Рікера⁶⁷, С. М. Квіта⁶⁸, автори яких в межах власного бачення поняття герменевтики дали змогу виявити багатосторонній характер, різні вияви категорії розуміння у філософії.

⁵⁸ Радаева Н. Л. Лингвистические основания толкования уголовного закона и квалификации преступлений: дисс ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Волгоград, 2004. 253 с.

⁵⁹ Романов А. К. Уголовный закон: Учебное пособие. М.: Дело, 2015. 462 с.

⁶⁰ Ситникова А. И. Уголовно-правовая текстология: монография. Москва: Проспект, 2016. 302 с.

⁶¹ Тихонова С. С. Юридическая техника в уголовном праве: Курс лекций. Н.Новгород: Деком, 2008. 243 с.

⁶² Трахов А. И. Уголовный закон в теории и судебной практике: дисс ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Майкоп, 2002. 362 с.

⁶³ Третьякова Н. С. Лингвистические особенности уголовно-правовых норм об ответственности за хищения: дисс ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2008. 185 с.

⁶⁴ Бэтти Э. Герменевтика как общая методика наук о духе. М.: Изд-во «Канон + РООИ Реабилитация», 2011. 144 с.

⁶⁵ Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Основы филос. герменевтики: Пер. с нем./Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. М.: Прогресс, 1988. 704 с.

⁶⁶ Кузнецов В. Г. Герменевтика и гуманитарное познание. М.: Изд-во МГУ, 1991. 192 с.; Кузнецов В. Герменевтика и ее путь от конкретной методики до философского направления. Логос. 1999 (20). №10. С. 43-88.

⁶⁷ Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика (Московские лекции и интервью). М.: АО «КАМІ», Изд. Центр «Academia», 1995. 160 с.

⁶⁸ Квіт С. М. Основи герменевтики : навч. посіб. Київ : КМ Академія, 2003. 192 с.

Крім того, проблеми поняття розуміння права, юридичного тексту, піднімали такі теоретики як А. М. Бернюков⁶⁹, Т. І. Дудаш⁷⁰, В. В. Дудченко⁷¹, О. І. Оччинніков⁷². Слід особливо відмітити роботи О. В. Пичевої⁷³, З. А. Загинеї⁷⁴, які визначили окремий напрямок досліджень в царині юридичної герменевтики – герменевтики кримінального закону.

Фундаментальною працею, в якій вперше в Україні здійснено комплексне дослідження герменевтики кримінального закону є дисертація на здобуття ступеня доктора юридичних наук З. А. Загинеї «Герменевтика кримінального закону», захищена у 2016 році. Досить детально в роботі висвітлено розуміння й тлумачення кримінального закону як елементи герменевтики, що є цікавим для нашого дослідження. Так, категорія розуміння, за визначенням ученої, – це «мисленнева діяльність суб'єкта, спрямована на осмислення нормативного змісту тексту кримінального закону України на основі попередніх знань особи, а також результат такої діяльності, який полягає у власне розумінні або нерозумінні нормативного змісту цього закону»⁷⁵, дало змогу осмислити поняття зрозумілості кримінального закону як його властивості. Крім того, вченою сформульовано поняття змістовної еквівалентності тексту кримінального закону, латентності та інформаційної надмірності як недоліків

⁶⁹ Бернюков А. М. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2008. 20 с.

⁷⁰ Дудаш Т. І. Праворозуміння крізь призму герменевтики. Львів: Край, 2010. 248 с.

⁷¹ Дудченко В.В. Герменевтика права: розвиток юриспруденції: навч. посіб. / В. В. Дудченко, М. Р. Аракелян, В. В. Завальнюк. Одеса: Фенікс, 2014. 184 с.

⁷² Овчинников А. И. Правовое мышление в герменевтической парадигме: монография. Ростов-на-Дону : Ростов. гос. ун-т, 2002. 285 с.

⁷³ Пычева О. В. Герменевтика уголовного закона: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08; Ульянов. гос. ун-т. Ульяновск, 2006. 193 с.

⁷⁴ Загинея З. А. Кримінально-правова герменевтика: монографія. Київ : Видавничий дім АртЕк, 2015. 380 с.; Загинея З. А. Герменевтика кримінального закону: дис ... докт. юрид. наук: 12.00.08. К., 2016. 636 с.

⁷⁵ Загинея З. А. Герменевтика кримінального закону: автореф. дис ... докт. юрид. наук: 12.00.08. К., 2016. С. 13.

еквівалентності тексту, які багато в чому пересікається з досліджуваною в даній роботі властивістю.

Отже, незважаючи на досить таки високу зацікавленість у науковій спільноті до проблем мови нормативно-правових текстів, зокрема й мови кримінального закону, на поширеність у наш час проблем герменевтики кримінального закону, комплексні монографічні дослідження, присвячені зрозумілості кримінального закону, на сьогодні відсутні. Крім того, одностайно погоджуючись з тим, що кримінальний закон повинен бути якомога більш зрозумілим, учені залишилися осторонь визначення поняття «зрозумілість кримінального закону»; дискусійними є погляди науковців щодо власне сутності зрозумілості закону; не достатньо розробленими також залишилися питання розмежування зрозумілості із суміжними поняттями, такими як «доступність», «ясність», «простота» кримінального закону.

1.2. Генезис засобів забезпечення зрозумілості кримінально-правових норм

Аналіз текстів нормативно-правових актів, що діяли на території сучасної України, з точки зору особливостей технічного викладу їх кримінально-правових норм дозволять виявити, чи прагнув тодішній законотворець до того, щоб норми були зрозумілими для тих, кому вони призначалися, якщо так, то які засоби використовувались для цього.

Прагнення до зрозумілого викладу проглядалося в найперших нормативно-правових актах, що діяли на території сучасної України. Наявність такої властивості простежується у Руській Правді, притому бажання зробити ще більш зрозумілим документ характерне і для переписувачів цієї найдавнішої пам'ятки українського права.

Руська Правда – перший письмовий кодифікований акт, що складений у XI столітті в Київській Русі. Дослідження цієї історичної пам'ятки має значення для сучасних наукових пошуків, адже науковцями доводиться, що «історичний тип Руської Правди і сучасної вітчизняної системи законодавства, не дивлячись на минуле тисячоліття, має спільні риси. Саме вони

відображають наступність у правовій системі України, започаткованої звичаєвим правом Київської Русі, Правдою Ярослава Мудрого»⁷⁶.

Беззаперечно, Руська Правда має велике значення для дослідження історії української культури, для історико-правових зрізів при вивченні проблем кримінального, цивільного, процесуального, спадкового права, є своєрідним лексикографічним джерелом для досліджень становлення української мови.

Усі списки Руської Правди (а їх налічується більше 100) прийнято поділяти на три редакції: Коротка Правда, Просторова (Широка, Розширена) Правда, Скорочена Правда. У свою чергу в Короткій Правді виділяються такі частини: Правда Ярослава (Найдавніша Правда) (ст. 1–18), Правда Ярославичів, або Статут Ярославичів (ст. 19–41), Покон вірний (ст. 42) та Урок мостників (ст. 43). Просторова редакція укладена значно пізніше на основі Короткої Правди, складається із 121 статті.

Коротка Правда у своїй більшості містить кримінально-правові і процесуальні норми. Якщо співставити дві частини Короткої Правди, помітимо, що в другій частині здебільшого деталізуються кримінально-правові заборони, що окреслені в першій частині: відповідно до ст. 1 Найдавнішої Правди, де йдеться про вбивство в загальному вигляді будь-якої людини «аще будеть русин, либо гридин, либо купчина, либо ябедник, либо мечник, аще изъгои будеть, либо словени, то 40 гривен положить за нь», укладені пізніше синами Ярослава ст. 19–27 деталізують види вбивств; умови, за якими вони вчиняються; відповідно до жертв кримінального правопорушення (вільні люди, слуги князя, невольні (хлопи, раби)) різняться і штрафи-віри за їх вбивство; ст. 13 відображена в ст. 31, 40 Правди Ярославичів, в яких деталізуються об'єкти крадіжки (кінь, віл, коза, вівця, свиня) і встановлюється різний розмір покарання залежно від того, крада одна особа чи більше (у співучасті – за сьогодишньою термінологією). Це свідчить про необхідність диференціації кримінально-правових норм авторами другої частини Короткої правди.

Аналіз фундаментальних студій, присвячених історичним та мовним аспектам цієї пам'ятки, дозволив зробити певні

⁷⁶ Ермолаєв В. М. Правда Руська Ярослава Мудрого: до витоків і традицій вітчизняного законодавства. *Проблеми законності*. 2015. № 129. С. 8.

висновки і стосовно правових питань, зокрема щодо становлення юридико-технічних вимог до мовного вираження кримінально-правових заборон та відповідних наслідків за їх порушення⁷⁷.

Говорячи про мову Руської Правди, слід згадати, що найстарший рукопис – це новгородський рукопис, який, зберіг в собі особливості новгородського діалекту. Тому досить важко визначати особливості давньої київської мови за тими оригінальними списками, що збереглися. Однак, один з перших дослідників мови Руської Правди Є. Карський, вивчаючи мову цієї пам'ятки за Синодальним списком, вважаючи його найдавнішим, робить висновок, що чим старша редакція Руської Правди, тим яскравіший у ній народний колорит, бо переписувачі Руської Правди часів Ярослава ще не встигли виробити строго стилізованої літературної мови⁷⁸.

Відомі мовознавці, зокрема Л. А. Булаховський, В. В. Виноградов, Г. П. Півторак, говорять про те, що писемна мовна ситуація за часів Київської Русі характеризувалася білінгвізмом, тобто паралельно існувало дві мови – церковнослов'янська та давньоруська. О. С. Мельничук підкреслює наявність диглосії як різновиду білінгвізму, тобто мовної ситуації, за якої в одному суспільстві існують дві мови або дві форми однієї мови, що виконують відмінні функції⁷⁹. Зазначимо, що деякі науковці при періодизації української мови на позначення загальновизнаного, але досить умовного терміна «давньоруська мова» використовують термін «давньоруськоукраїнська мова» (В. В. Німчук), «давньокиївська» (Г. П. Півторак, В. М. Русанівський), з чим слід погодитись, зважаючи на те, що за давньоруськими писемними пам'ятками, знайденими на території сучасної Наддніпрянщини вже можна спостерігати зародки становлення власне

⁷⁷ Мусиченко О. М. Деякі аспекти юридичної техніки викладу кримінально-правових норм в Руській Правді. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2016* : збірник наукових праць / відп. ред. д-р юрид. наук, проф. О. В. Козаченко. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 104–109.

⁷⁸ Карский Е. Ф. Русская Правда по древнейшему списку. Ленинград: Издательство Академии наук, 1930. С. 20.

⁷⁹ Мельничук О. С. Диглосія. *Українська мова. Енциклопедія*. К.: Укр. енци. ім. М. П. Бажанова, 2004. С. 141.

майбутньої української літературної мови з праслов'янської, а гіпотеза про існування спільної для усіх східних слов'ян мови на сьогодні вважається спростованою. Так, П. Д. Тимошенко доводить те, що «змішування ы – и, h – и, в – у у південноруських пам'ятках XI–XII ст. не можна вважати звичайними помилками писарів. Ці змішування мають під собою реальний живомовний ґрунт»⁸⁰. Дослідник історії тексту Руської Правди І. Білецький, аналізуючи певні словоформи, сполучення букв, що зустрічаються в різних списках Руської Правди доходить до висновку, що вони занесені з живої київської мови (мьчь, ьск, -ьств, -ьц)⁸¹. В. М. Лешков підкреслював, що Руська Правда відрізняється від *Leges Barbarorum* народністю мови, повнотою змісту⁸².

Слід також вказати, що відповідно до збережених літературних пам'яток, писемну давньоруську мову поділяють на декілька стилів: високий, середній і низький. Віднесення Руської Правди В.М. Русанівським до «зниженого» стилю писемної мови⁸³ свідчить про наближеність мови цієї пам'ятки до живого народного мовлення, порівняно з іншими літературними пам'ятками. Це переконує в тому, що вже у XI столітті виявлялась тенденція до використання при написанні нормативно-правового акта мови, зрозумілої для адресатів акта, якими відповідно до першого новгородського літопису, були воїни – новгородська дружина, якій Ярослав Мудрий, відпускаючи додому, дав, окрім винагороди за допомогу в перемозі, «правду і устав», сказав: «По сей грамоте ходите, яко же списах вам, тако же

⁸⁰ Тимошенко П. Д. Рецензія : П. П. Плющ. Нариси з історії української літературної мови. К., Вид-во «Рад. школа», 1958. 291 с. ; П. Д. Тимошенко. *Українська мова в школі*. 1959. № 2. С. 77–81.

⁸¹ Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту / за ред. Ю. Книша. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1993. С. 120–125.

⁸² Лешков В. М. Русский народ и государство. История русского общественного права до XVIII века / *Антологія української юридичної думки*. В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчушенко (голова) та ін. Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда / Упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2002. С. 136.

⁸³ Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Підручник. К.: АртЕк, 2001. С. 12.

держите. А се есть Правда Русска»⁸⁴, вказуючи на обов'язкове дотримання писаних норм Правди.

Звертає увагу на себе і точність формулювань норм у Руській Правді, зокрема, кримінально-правових. Так, професор Університету св. Володимира в Києві М.Д. Іванишев, досліджуючи Руську Правду у порівнянні із законодавством германських народів, визнає те, що, наприклад, стаття 1 Короткої Правди, де визначено, хто саме має право помсти за вбитого, точно встановлює коло таких осіб «мстити брату брата, либо сынови отца, либо отцу сына, либо брато чаду, ли сестрину сынови», на відміну від порівнюваних германських норм, відповідно до яких право помсти має увесь рід⁸⁵. Відповідно до звичаєвого права, на основі якого і формувалась Руська Правда, право помсти було у родичів вбитого, коло яких також було точно не визначеним. Ярослав легалізував це право, надавши державі вирішувати дане питання хоча б конкретною вказівкою на фізичних осіб, які мали право помсти. В науковій літературі дискусію викликає положення, чи є перераховане коло родичів убитого вичерпним, чи стаття потребувала поширювального тлумачення, яка й дотепер не вирішена. Наприклад, М.Д. Іванишев пояснює чітку вказівку тих, хто має право помсти, тим, що дане формулювання розширює випадки надходження коштів у державну казну за рахунок звуження кола осіб, які мають право на помсту, а отже, у всіх випадках невиявлення точно визначених осіб, застосовується вира у дохід князю⁸⁶. Не заперечуючи цього припущення, ще раз підкреслимо конкретність, точність виписаної у аналізованому письмовому акті норми, а отже і зрозумілість для тих, кому вона призначалась.

Якщо в першій статті вважаємо за виправданий такий виклад норми з конкретним переліком осіб, які мають право

⁸⁴ Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах / Под общ. ред. д.ю.н., профессора О. И. Чистякова. Том I. Законодательство Древней Руси. М.: Юридическая литература. 1984. С. 37.

⁸⁵ Иванишев Н. Д. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою вирую. *Антологія української юридичної думки*. В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчушенко (голова) та ін. Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда / Упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2002. С. 45.

⁸⁶ Там само.

помсти, то в інших статтях Короткої правди, що містять кримінально-правові заборони, помічаємо тенденцію до казуїстичного викладу: вказівка на знаряддя, якими наносяться побої: батіг, жердь, долоня, чаша, ріг, тупий бік знаряддя (ст. 3); удар мечем в ножнах чи рукояткою меча (ст. 4); вказівка на органи, при пошкодженні яких настає покарання (нога, рука, палець), з конкретним переліком наслідків (кульгавість, усихання) (ст. 5–7); крадіжка коня, корови, качки, гуся, яструба, сокола тощо (ст. 31, 36, 37). Звичайно, це стародавній акт, який укладався на основі звичаєвого права, нормативно закріплював найбільш поширені конкретні випадки з юридичної практики, і саме такий спосіб викладу притаманний першим кодифікованим актам. Однак, слід вказати на момент, що свідчить про намагання наступних редакторів Руської Правди удосконалювати юридичну техніку. Як приклад переходу від казуїстичного до абстрактного викладу кримінально-правових норм, можна назвати заміну конкретних вказівок на предмет викрадення «конь», «говяда», «корова» (ст. 21 Короткої Правди) до узагальненого «у которое татьбы» (яка-небудь крадіжка) (ст. 40 Широкої Правди).

Звертають на себе увагу особливості синтаксичних конструкцій кримінально-правових норм в Руській Правді. Це в основному конструкції із підрядно-сурядним сполучниковим зв'язком, причому з підрядним зв'язком умови (якщо – то), який передається сполучниками *аще, аже, оже* ли. Трапляється і безсполучниковий сурядний зв'язок. Характерним є однотипність синтаксичних конструкцій, що є однією з основних рис Особливої частини сучасного КК України. Підкреслимо, що синтаксичні зв'язки у реченнях, де викладені кримінально-правові норми, більш прості, аніж процесуальні норми, чи норми спадкового права. Для прикладу наведемо ст. 99 Широкої Правди «А се о Заднице» (Про спадщину). У ньому виділяємо аж 6 сурядних частин із сполучниковим зв'язком, в більшості з'єднані давніми сполучниками «а», крім того, майже в кожній частині – підрядні однорідні зв'язки умови чи з'ясувальні підрядні зв'язки⁸⁷.

З погляду становлення й розвитку юридичної техніки викликає інтерес робота І. Білецького стосовно історії тексту

⁸⁷ Мусиченко О. М. Деякі аспекти юридичної техніки викладу кримінально-правових норм в Руській Правді. С. 106–107.

Руської правди. Так, учений вказує, що зміна статті завжди йшла поряд з редакційною або кодифікаційною переробкою тексту⁸⁸. Так, якщо в тексті копії були незрозумілі слова, речення, а то й цілі періоди, переписувачі виправляли їх на зрозумілі для них. Наприклад, первісне слово «безажую» (у значенні без потомства), що траплялось у ранніх списках, у списках XIV–XV століть був змінений на словосполучення «без дѣтей», який був більш зрозумілим для переписувачів. Часто зміни первісного тексту були спричинені впливом місцевої говірки переписувача, для якої змінене слово вважалося більш правильним, аніж в оригіналі. Слід вказати і на наявність заголовків у Широкій Правді, на відміну від Короткої: «О убийстве», «Оже станеть без вины на разбои», «А придетъ кровав муж», «О татбе» тощо, що свідчить про вдосконалення техніки юридичного письма, адже наявність заголовків статей допомагають краще орієнтуватися в нормативному матеріалі. Широка Правда містила вже більшу кількість норм і заголовки були доцільними.

У частині студіювань Скороченої Правди, яку І. Білецький виділяє як окрему редакцію поряд з Короткою Правдою і Широкою Правдою, дослідник звертає увагу на те, що використання у назві Скороченої Правди «указ» чи «оустав» замість «суд» у назві Широкої Правди і «правда» Короткої Правди, вказує на те, що у правовій свідомості автора тексту Скороченої Правди (а дослідник так називає укладача Скороченої правди, бо цю редакцію вважає новим кодексом) відбулася зміна: з поняття «правда», яке носило вже в той час соціальний відтінок, на «устав», що вказувало на наказовий характер назви акта⁸⁹. У зв'язку з викладеним, зазначимо, що в науковій літературі на основі текстуального аналізу пам'яток давньоукраїнської та староукраїнської писемності обґрунтовується думка про синонімізацію лексем «правда», «право», «закон», «суд», «устав»⁹⁰. Отож, із синонімічного ряду редактор Скороченої Правди обирає більш вдалішу і зрозумілішу назву, враховуючи владно-розпорядний характер документа.

⁸⁸ Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту. С. 45.

⁸⁹ Там само. С. 32–33.

⁹⁰ Артикуца Н. В. Найдавніші терміни українського права: етимологічні реконструкції та семантичні спостереження. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2013. Т. 144–145. С. 42–43.

Крім зміни в назві, І. Білецький звертає увагу на такі моменти, що свідчать про вдосконалення укладачем Скороченої Правди законодавчої юридичної техніки: відкидання усіх історичних екскурсів про синів Ярослава та їх в'їзд (ст. 19 Короткої Правди і ст. 2 Широкої Правди), про з'їзд Володимира Всеволодовича (ст. 53 Широкої Правди) як зайві; відкидання усіх статей, що говорять про класову чи соціальну різницю, відкидання деталей; тенденція до впорядкування статей одного змісту; заміна деяких слів (наприклад, «смерд» на часи редакції Скороченої Правди використовувалась як лайлива назва); виправлення незрозумілих слів шляхом притягнення зрозумілих із Короткої Правди; відкидання частин статей «через їх попсо-ваність і розтягненість» тощо⁹¹. Отже, така редакція Руської Правди є не просто скорочений варіант Широкої Правди, а важливий крок до кодифікаційних процесів, а також до визначення напрямків вдосконалення юридичної техніки.

Такі зміни не можуть вказувати лише на розвиток певних мовних процесів, як спершу здається, адже списки Руської Правди датуються з XII аж по XVII століття, і, відповідно, це досить великий період для відтворення історичних мовних змін. Як бачимо, в змінах тексту виражається не лише розвиток мовних процесів, а й права. На наш погляд, це тому, що Руською Правдою справді користувалися, це не був «мертвий акт», адже налічується близько 100 знайдених списків, ним послуговувалися протягом п'яти століть, притому Руська Правда стала одним з джерел Литовських статутів (1529, 1566, 1588), Судебника Казимира (1468), «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (1743). Тому не дивно, що редакційні зміни тексту в напрямку вдосконалення юридичної техніки, зосередження на тому, щоб норми стали більш точними, чіткішими, зрозумілішими, мали місце під час переписування Руської Правди.

Наступні правові пам'ятки, які потребують аналізу, є ті, що діяли на території Великого князівства Литовського: Судебник короля Казимира IV 1468 року та Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 років. Ці акти діяли, крім етнічних литовських, також на українських та білоруських землях і князівствах.

Судебник вважають першим кодексом кримінального права (як матеріального, так і процесуального). У наукових

⁹¹ Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту. С. 34–36.

джерелах іноді говориться про певний «примітивізм», обмеженість змісту Судебника Казимира Ягайловича, така думка існує через те, що в ньому зосереджені здебільшого норми, які встановлюють відповідальність за крадіжку, привласнення. Однак, поділяємо точку зору С. Г. Ковальнової, яка у своєму монографічному дослідженні переконливо доводить, що обмеження змісту Судебника передусім пов'язана з його призначенням – для потреб вотчинного судочинства, це була своєрідна практична інструкція для правозастосовців-землевласників, при складанні Судебника законодавцю не було потреби згадувати про тяжкі злочини, оскільки доменіальні суди їх не розглядали, в Судебнику йдеться тільки про ті суди, чия юрисдикція поширювалася на населення вотчин та їхніх власників⁹². Цікавою є наступна думка дослідниці: «оскільки призначенням кодексу було надати землевласникам – литовським і руським магнатам і шляхті – інструкції для відправлення правосуддя... логічним було систематизувати в основному знайомі, звичні норми, які не входили у протиріччя зі свідомістю населення»⁹³. Дане твердження переконує в тому, що лише такі норми є дієвими, ефективними, які відповідають колективній свідомості, є знайомими, тобто зрозумілими населенню.

Оскільки даний правовий акт був своєрідним практичним інструментарієм для здійснення правосуддя землевласниками, він мав бути зрозумілим насамперед їм. Призначення Судебника, кримінально-правовий характер його норм, які спрямовані на охорону найбільш поширених відносин, обумовлюють специфічні риси юридичної техніки даного нормативного акта, які у сукупності вказують на прагнення до зрозумілого викладу правового матеріалу в Судебнику.

По-перше, він відрізняється лаконічністю. Уже на той час структура законодавчого акта (формуляр) набула усталеної форми. В Судебнику ця структура є спрощеною. Більш того, щоб не гаяти час на переписування тих місць, що не мають суто практичного значення, при переписуванні пропускалися і ті елементи, які містились в оригіналі (компоненти протоколу).

⁹² Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича: Монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. С. 19–20.

⁹³ Там само. С. 25.

По-друге, чітко простежується систематизація норм Судебника. В основній частині можна виділити групи норм: відповідальність злодія, його співучасників, членів його родини, осіб, які тримали у себе лежнів, за крадіжку (статті 1–8); організація суду та судочинства (статті 9–12); кваліфіковані крадіжки і відповідальність за них (статті 13–19); розгляд земельних суперечок і їх відповідальність за наїзди і поруби (статті 20–22); відповідальність за інші правопорушення: привласнення речей, невільників, урок мостникам (статті 23–25). Прагнення до систематизації правового матеріалу присутній в аналізованій вище Руській Правді, Судебник продовжує цю традицію. Додамо, що в привілеях, які є вагомим пластом законодавства того часу, норми є здебільшого хаотичними та несистематизованими.

По-третє, використання руських термінів замість іншомовних на позначення нових видів покарань (ув'язнень, побиття, тортур замість традиційних давньоруських штрафів), запозичених з римського, канонічного, магдебурзького права: «в неволю взяти», «смертною раною казнити», «домучатся татбы», «сказнити и пробити», «узвесети». На думку С. Г. Ковальової, це є ще одним свідченням призначення Судебника для широкого загалу – навряд чи пересічні провінційні землевласники були добре обізнані з тонкощами латини⁹⁴. Однак, можна також стверджувати, що дані норми повинні були бути зрозумілими і тим, на кого вони поширювалися – простому люду, тим більше, що за твердженням цієї ж дослідниці судочинство у вотчинних судах велося усно, цим вона пояснює відсутність посилань на Судебник у судових актах другої половини XV – першої половини XVI ст. (з часів його появи до видання І ЛС).

«Статут Великого князівства Литовського» – так переписувачі та перекладачі на латинську мову стали називати Статут 1529 року, який укладачі спершу називали просто «Права писані». Вказаний ЛС, як і його наступники – 1566 р. та 1588 р., не схожі на інші ранньофеодальні судебники Європи «не лише за своїм обсягом, який у них у декілька разів менший, але й за змістом, за завершеністю правових формулювань, досконалістю правової мови і, найголовніше, за властивим для цього

⁹⁴ Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича. С. 40.

Статуту слов'янським духом, поєднаним з ідеями європейського Ренесансу»⁹⁵. Така досконала на той час кодифікація зумовлена багатьма причинами, зокрема, дослідники називають такі: взаємодія через конфлікт норм місцевого звичаєвого і римського права, що призвело до інтенсивного запозичення у супротивника значних культурних елементів; мирне співіснування релігійних груп, жодна з яких не переважувала, що пояснює світський характер Статутів; високий рівень правової думки та офіційної мови ВКЛ⁹⁶. Досконалість ЛС, як для того часу, підтверджує те, що на деяких українських землях вони діяли аж до 40-х років XIX ст.

Слід вказати, що як і Руську Правду, ЛС не друкували, а переписували, а ті, хто робив копії, оскільки не існувало на той час єдиних правил правопису, намагалися наблизити писані закони до населення, тому виражали їх тим діалектом, яким і самі добре володіли, і люди в тій місцевості, для якої переписувався Статут. Як відомо, Другий Статут діяв на власне литовських і білоруських землях досить короткий час – лише до 1588 р., а от основний ареал його розповсюдження – українські землі, і саме його називають «Волинським». Мову списків Другого Статуту, які дійшли до нас дослідники називають староукраїнською⁹⁷. Ще І. Данилович у 40-х роках XIX ст. підкреслював, що статут 1529 р. був написаний «простонародним литовсько-руським наріччям».

Звертаючись до проблеми мови ЛС, яку в самих Статутах названо «руською мовою»: «А писар земський має по-руські літерами і словами руськими всі листи, виписи і позви писати, а не *іншою* (курсив наш. – О. М.) мовою і словами» (1 арт. розділу IV Третіх ЛС), зазначимо про те, що литовці у той час своєї писемності не мали, і ця мова отримала статус державної, що визнали і укладачі Третього ЛС. Один з його кодифікаторів Лев Сапега писав: «А вже якому народу і соромно прав своїх не знати,

⁹⁵ Музиченко П. П. Статуту Великого князівства Литовського – видатна пам'ятка права слов'янських народів. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць*. Вип. 49. Одеса: Юридична література, 2009. С. 8.

⁹⁶ Там само. С. 8–11.

⁹⁷ Рауделюнас В. Українські списки Другого Литовського Статуту. *Архіви України*. 1973. № 4. С. 70.

поготів і нам, адже не *чужою* (курсив наш. – О. М.) якою мовою, але своєю власною права писані маємо...»⁹⁸. Зазначимо, що іншу, чужу мову вважав латинську, якою було написано більшість законів у феодальній Європі.

Стосовно основи «руської» мови ЛС думки дослідників розділилися. Так, в 30-х роках ХХ ст. науковці (Р. Лашенко, А. Яковлев, І. Огієнко) називають українською мову ЛС, на противагу їм білоруські дослідники (В. Ластовський, В. Дружич, Є. Карський) називають її білоруською. Білоруський історик В. Пічета дійшов висновку, що не можна говорити про окрему національну мову, оскільки і українська, і білоруська літературні мови знаходилися у процесі формування, і мова ЛС була досить далекою від істинно народної мови⁹⁹. Втім, як вже зазначалося в роботі вище, мова наближалася чи до української, чи до білоруської *розмовної* мови в залежності від того регіону, де віднайшли списки Литовських Статутів. Тому справедливо сучасний дослідник П. П. Музиченко називає її старою українсько-білоруською, хоча й визнає, що не всі з цим погоджуються¹⁰⁰. На підтвердження цього одеські учені, редактори Статутів Великого князівства Литовського в 3-х томах, які здійснили їх переклад і на українську мову, наводять докази: словниковий запас Статутів, Литовської Метрики більш ніж на 60% ідентичний словниковому запасу сучасної української мови і тільки на 30% – сучасної білоруської мови.

Отже, різні списки ЛС свідчать, що їх мова була наближеною до живої народної розмовної мови, тому писані закони були доступними, зрозумілими для населення. В самих же Статутах (у вступі до Статуту 1529 р.) вказано адресатів: «всім прелатам, княжатам, панам хоруговним, вельможам, благородним лицарям, шляхті і всьому поспольству та їх підданам, корінним мешканцям земель нашого Великого князівства Литовського, якого

⁹⁸ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 23.

⁹⁹ Пічета В. И. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. – М.: Издательство Академии наук СССР 1961. С. 492.

¹⁰⁰ Музиченко П. П. Статути Великого князівства Литовського – видатна пам'ятка права слов'янських народів. С. 11.

б стану та походження вони не були...»¹⁰¹, тому такий висновок особливо не дивує.

На користь так званої «народності» законів Великого князівства Литовського, в тому числі ЛС, свідчить також особливість законодавчої процедури їх прийняття, на яку звертав увагу професор П. П. Музиченко¹⁰². По-перше, законодавча ініціатива належала Господарю і Пани-радї, депутати нею не володіли, однак їх діяльність (особливо прохання і чолобитні), ставала приводом для видання законодавчих актів. У арт. 15 розділу Третього ЛС 1588 р. зазначено: «на вальному сеймі з відомістю і порадою рад наших і дозволу всіх станів, сейму належачих». Крім депутатів, чолобитні могли подавати представники населення міст, волостей, купці, ремісники, селяни. На думку науковця, такий характер прояву волі населення сприяв вияву національного характеру в правових актах, перетворенню старих народних правових звичаїв на правові норми, санкціоновані органами державної влади¹⁰³. По-друге, готуючи проєкт закону, створювалися спеціальні комісії, до яких включалися, крім практиків і фахівців, які мали спеціальну юридичну освіту, депутати сеймів, які відображали в законі запити з місць. По-третє, хоча при прийнятті законів створювалася видимість спільного рішення сейму (насправді вирішальну роль відігравала правляча верхівка), затяжні засідання сейму служили швидше для обнародування і пропаганди законів. По-четверте, передбачалась чітка процедура обнародування. Після приїзду депутати сейму повідомляли старосту або воєводу про повернення, після чого скликався місцевий сеймик, на якому повідомлялися рішення сейму. В арт. 6 розд. Третього ЛС 1588 р. було вказані конкретні строки повідомлень: «листи наші такі сеймові мають бути принесені з двору нашого до воєводств і староств судових і віддані до рук врядів гродських в терміни перед сеймиками

¹⁰¹ Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том І. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. С. 207.

¹⁰² Музиченко П. П. Формування законодавчої процедури у Великому князівстві Литовському. *Актуальні проблеми держави і права*: збірник наукових праць. Вип. 18. Одеса: Юридична література, 2003. С. 151–155.

¹⁰³ Там само. С. 153.

тижня за два»¹⁰⁴, крім того, в цьому ж артикулі йдеться про те, що посадовці на місцях були зобов'язані повідомляти усіх людей: «А для всіх взагалі, у містах наших, на торгах і при костелах парафіяльних сповіщати і копії з листів наших прибивати»¹⁰⁵. Такі особливості законодавчої процедури свідчать про спробу забезпечити реалізацію такої властивості закону як його доступність усім громадянам.

При порівняльному аналізі кримінально-правових норм ЛС, особливо текстів 1529 р., 1566 р., 1588 р. звертає на себе факт їх поступового техніко-юридичного удосконалення, прагнення до більш зрозумілого, чіткішого, систематизованішого текстального викладу.

Передусім слід підкреслити наявність реєстру в усіх ЛС – своєрідного змісту, де вказується номер розділу (наприклад, «реєстр розділу 1-го»), назва розділу, номери і заголовки артикулів. Такий підхід в першу чергу слугував кращому орієнтуванню в правовому матеріалі тих, хто користувався ЛС.

Окремо слід охарактеризувати назви артикулів. До речі, в Першому ЛС слово «артикул» поряд з назвою не використовувалося, хоча в самому тексті воно зустрічалося. В Других, Третіх ЛС у заголовках вже наявний термін «артикул». Як зазначала З. А. Тростюк, «назви відіграють важливу роль у сприйнятті, розумінні всього законодавчого тексту, що визначає його правильне та ефективне застосування у конкретній ситуації... Досить часто якість формулювання назв є показником якості змісту законів, його структурних частин»¹⁰⁶. Учена відносить до загальних вимог термінологічного апарату стосовно назв такі як офіційний характер, чіткість, зрозумілість, єдність термінології у назвах, стислість назв.

Як уже зазначалося вище, ще в Просторовій редакції Руської Правди використовувалися назви, звичайно, не є винятком і ЛС. Однак, спосіб формулювання назв статей, що містять

¹⁰⁴ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 86.

¹⁰⁵ Там само. С. 87.

¹⁰⁶ Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України. С. 55–56.

кримінально-правові норми, є не однаковий. Їх можна поділити на такі види: описовий спосіб (наприклад, «Про зґвалтування жінок і дівчат», «Про сварки», «Про вбивць батька та матері», «Головщицни ремісникам», «Про захоплення стада кінського», «Про грабіж людини князівської, панської і землянської»); короткий опис умови дії правової норми (наприклад, «Якби слуга вбив або поранив свого пана», «Якби було вбито когось із братів, або їхнього брата», «Яка б худоба або пес сусідам шкоду вчинив»); короткий припис (наприклад, «Людина вільна за жодний злочин у неволі віддана бути не має», «Невільники мають бути з трьох причин»). Звичайно, більш досконаліший з позиції техніко-юридичних вимог, є перший, описовий спосіб формулювання назв. Це розуміли і укладачі наступних статутів після ЛС 1529 р. Тому спостерігаємо скорочення назв, сформульованих шляхом опису умови дії норми. Так, приміром, якщо в розділі 7 Статуту 1529 р. таких було 21 з 30 артикулів, то в аналогічному за змістом розділі 11 Статуту 1566 р. їх залишилося 18 з 35 артикулів. Причому не лише кількість, а й назви у Статуті 1588 р. стали більш лаконічними. Порівняймо, наприклад, назви аналогічних норм «Якби хтось вчинив напад на іншого або вкрав щось, або чиясь людина перейшла до іншого, а потерпілий буде мовчати протягом десяти років» (арт. 27 розділу 7 Статуту 1529 р.) і «Про строк давності на гвалт або злодійський напад» (арт. 32 розділу 11 Статуту 1566 р.).

Прагнення до більш виразної систематизації спостерігається на прикладі доопрацювання законотворцями структури Другого ЛС. Якщо у Першому ЛС кримінально-правові та кримінально-процесуальні норми своє відображення знайшли у 7, 11–13 розділах, і 7-й розділ чомусь певним чином був відокремлений від інших кримінально-правових норм, то вже у Другому ЛС норми, які були розміщені в 7-му перенесені в 11-й розділ, таким чином кримінально-правові та процесуальні норми були розміщені в 11–14 розділах. Таке ж розміщення збереглося і в ЛС 1588 р.

Крім того, деякі норми, які розміщувалися в різних артикулах, а то й розділах, були логічно об'єднані в одному артикулі. Для прикладу, арт. 4 розділу 7 «Якби хто убив насильника і його співучасників у своєму домі або під час нападу» і арт. 21 розділу 13

Першого ЛС «Якби хто у своєму домі поранив злодія, коли той обкрадав» містили правила щодо необхідної оборони, вони були об'єднані однією нормою (арт. 6 розділу 13 Другого ЛС «Якби хто вбив насильника і посібників його у домі своєму»). Хоча в назві останнього артикулу це не відображено, але в змісті йдеться і про вбивство, і про поранення під час оборони власного будинку. Такий же підхід зберігся і в Третньому ЛС (арт. 19 розділу 11).

Спостерігаємо певну диференціацію кримінально-правових приписів у межах одного артикулу. Так, в арт. 7 розділу 7 Перших ЛС регулювались наслідки погрози шкодою, підпалом, вбивством за умови настання реальних наслідків (відшкодовувала шкоду особа, яка погрожувала, а потім шукала винуватого). В арт. 11 розділу 13 Другого ЛС йдеться про те, що спершу слід оголосити і записати шкоду, лише після цього за шкоду відповідає особа, яка погрожувала. При цьому окремо виділяється норма про погрозу майну («заподіяння шкоди, спалення дому, двору, гумна, або збіжжя складеного»), окремо – життю («хто б когось погрожував вбивством»).

Більш логічним стало переміщення норм, які регулювали інститут пособництва (арт. 30 розділу 7 Першого ЛС) ближче до загальних норм кримінально-правового характеру у Другому ЛС. Артикул містився під номером 5 розділу 11 Другого ЛС, який мав майже ту назву і регулював правила відповідальності за пособництво, йшов перед нормами про необхідну оборону, а в попередньому статуті він містився дещо осторонь – в кінці розділу. Крім того, норма сформульована більш чіткіше – вказується на «іншу *свідому* (курсив наш. – О. М.) допомогу на шкоду державі» (Статут 1566 р.) замість «давали якісь поради, або допомагали, завдаючи цим шкоди суспільству» (Статут 1529 р.).

Про намагання до абстрактного викладу кримінально-правових норм свідчить використання узагальнюючих слів: «при костелі, на торгу або у полі, *будь-де* (курсив наш. – О. М.), і теж побоїв не наніс» після казуїстичного викладу (арт. 3 розділу 13 Другого ЛС); «вбивши когось у домі, у господі, на вулиці, на дорозі *чи де інде* (курсив наш. – О. М.)» (арт. 4 розділу 11 Другого ЛС, арт. 4 розділу 11 Третнього ЛС), чого не спостерігалосі в Першому ЛС.

Очевидно, що доповнення, уточнення у ЛС різних редакцій аналогічних кримінально-правових норм було пов'язано з певними пробілами, з якими зустрічалися при правозастосуванні.

Містили уточнення окремі диспозиції: «якби чийсь пес коня, вола або яку-небудь іншу скотину вкусив» (арт. 14 розділу 12 Першого ЛС) змінилося на «коли б кого пес неприв'язаний вкусив з чийогось цькування» (арт. 13 розділу 13 Другого ЛС). Уточнювалась, приміром, сума нав'язки при неповерненні невільного (в арт. 8 розділу 11 Першого ЛС йшлося про обов'язок сплатити нав'язку, а в арт. 9 розділу 12 Другого ЛС – про конкретну суму – «кожен тиждень – по шість грошей»).

Як приклад, також наведемо те, що п.п. 8, 9 розділу 7 Першого ЛС, які встановлювали відповідальність декількох осіб за вбивство одного шляхтича та за тілесні ушкодження шляхтича, були у арт. 12 та 13 розділу 11 Другого ЛС доповнені вказівками «у такий же спосіб і щодо вбивства шляхтянок слід розуміти» (арт. 12), «таким же чином належить відшкодування шляхетське виплачувати за жон і дітей шляхетських, якщо вінчаних жон мають» (арт. 13). Цей приклад ілюструє те, що «буква закону» в ЛС відігравала велику роль. У певних випадках застосування аналогії закону не допускалася, тому вносились подібні уточнення.

Іноді законодавець у наступних редакціях переходив до занадто зайвої деталізації, не уникаючи повторів. Припис арт. 14 розділу 7 Першого ЛС з «якби хто убив свого рідного батька або матір, то він засуджується до безчестя і смертної кари» перетворюється на такий: «якби хто батька або матір свою з якогось приводу вбив, і яким-небудь іншим чином умертвив, тоді такий син або дівчина [донька], що з якої-небудь причини когось з них умертвили, не тільки страчені мають бути, але й поштивість і всі маетки втрачають» (арт. 16 розділу 11 Других ЛС). Причому далі детально розписана і ганебна страта. Остання норма встановлює кримінальну відповідальність за вбивство не лише сином, дочкою матері або батька, як у Першому ЛС, а й навпаки. В такому ж вигляді збережена норма в Третьому ЛС (арт. 7 розділу 11).

Викладені та інші факти свідчать про поступове удосконалення юридичної техніки ЛС, про визнання таких вимог до формулювання норм як системність, чіткість, зрозумілість

правових норм. Очевидно, що оскільки норми як Першого, так і наступних ЛС не були мертвими нормами, ними активно користувалися, бо встановлення норм кримінально-правового характеру відбувалося на певному ґрунті (про врахування звичаєвого права, про зв'язок Руської Правди і ЛС неодноразово наголошувалося в науковій літературі), зверталася увага на певні прогалини при їх правозастосуванні, які в подальшому усувалися шляхом удосконалення як структури, так і власне тексту правових встановлень. Як негативний момент, норми, які мали загальний, абстрактний характер (в Перших ЛС) в деяких випадках занадто деталізовувалися, законодавець часто переходив до казуїстичного викладу матеріалу. При намаганні зробити закон точним і зрозумілим часто втрачалася лаконічність викладу правового матеріалу. Особливо яскраво це простежуємо в Третьому ЛС.

Про важливість дотримання такої властивості якості закону як його зрозумілість вказують факти історії існування Третіх ЛС. Справа в тому, що вони були затверджені після Люблінської унії власним привілеєм короля польського Жигімонта III, який, не зважаючи на супротив польської шляхти, яка не погоджувалася на затвердження Статуту вальним сеймом, цим самим хотів зберегти за собою і титул Великого князя литовського. Тому після Люблінської унії «правова система залишалася єдиною інституцією, що вказувала на незалежність Литви в конфедеративному об'єднанні, яким була Річ Посполита»¹⁰⁷. Цього не могла простити польська шляхта, тому усіляко не допускала, не давала привілею на наступний передрук ЛС (зауважимо, що саме Третій ЛС було вперше надруковано 1588 р.) руською мовою, тому наступні передруки (1614 р., 1619 р., 1648 р., 1693 р.) були польські, причому внаслідок додавання витягів з інших польських законів начебто для задоволення усіх інтересів, причому то з позначками «у Короні», то без таких, «плутанина виросла до неймовірних розмірів»¹⁰⁸, така незрозумілість стала в

¹⁰⁷ Передмова до кн.: Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 86

¹⁰⁸ Бердашский С. А. Литовский статут и польские конституции. СПб., 1893. С. 77.

кінцевому рахунку ефективним засобом для того, щоб зробити ЛС непридатним для його використання, витягами з польських законів маскувалися зміни, а то й скасування положень Статуту 1588 р., але власне саме існування його заспокоювало литовців, які пишалися національним кодексом.

Примітно також те, що Третій ЛС діяв на всій території Речі Посполитої, використовували його і на Лівобережній Україні, й саме на українських територіях головним чином використовували рукописні копії видання 1588 р. руською мовою, суспільство міцно трималося за свій національний закон. Норми Статуту 1588 р. застосовувалися і на територіях, які продовжували залишатися у складі Польщі, і у тій частині України, яка в XVII столітті була приєднана до Московської держави, однак ЛС переписувалися, навіть коли окремі норми вже не діяли. Лише указом від 25 червня 1840 р. було скасовано їх дію на території Київської, Подільської, Волинської губерній.

З приєднанням України до Росії у 1654 р. на території України продовжували діяти вказані правові акти, однак стало поширюватись і російське законодавство. Одним з таких є «Соборне уложення» 1649 р.

З техніко-юридичної точки зору Уложення як кодекс феодального права став значним кроком вперед у Росії, в порівнянні із судебниками та наказами книгами. Однак, з прийняттям Соборного Уложення лише у 1649 р. вперше в історії російської державності була зроблена спроба створити звід всіх діючих правових норм, лише тоді намічається поділ норм за галузями та інститутами.

У XXI, XXII і XXV главах були викладені переважно норми кримінального права. Кримінально-правовий характер цих глав чітко позначився в їхніх назвах: глава XXI «Про розбійні і татині (татебні) справи»; XXII «Указ, за які провини кому чинити смертну кару і за які провини смертю не карати, а чинити покарання»; глава XXV «Указ про корчми» (в ній йдеться про кримінальні правопорушення, пов'язані з вмістом корчми, продажем вина, торгівлею тютюном).

Примітним є те, що за висловлюванням П. Я. Чорних, уложення – це «витвір суто світського характеру, який написаний мовою, дуже близькою до розмовної (філологічної) мови

міського населення Москви, орієнтоване на масового читача і слухача...»¹⁰⁹. Тобто, філологи підкреслювали, що мова даного акта була така, щоб він був зрозумілим якомога більшому колу читачів.

У самому уложенні було вказано, що його основою є різні джерела: «выписав ис правил Святых Апостол и Святых Отец, и из градских законов греческих царей, и из старых судебников пружних великих государей, и из указов блаженные памяти великого государя, царя и великого князя Михаила Феодоровича всея Руси, и из боярских приговоров, и которых статей в прежних судебныхниках, и во указах прежних государей, и в боярских приговорах»¹¹⁰. Щоправда підкреслимо, серед них не названо ЛС, хоча здавна дослідники доводили той факт, що вони є одним з досить важливих джерел Уложення. Так, М.Ф. Владимирський-Буданов доводив, що глави II–V, VII і IX є буквальним перекладом Статутів і майже уся глава XXII (де зосереджені кримінально-правові норми) узята з цього джерела¹¹¹. М. С. Таганцев також зауважив, що ЛС 1588 р. мав великий вплив на Соборне Уложення 1649 р., особливо на глави, які відносилися до державного та кримінального права¹¹².

Відповідно, порівнявши окремі норми, що стосуються згаданих правових джерел, можна зробити деякі висновки щодо дотримання зрозумілості їх шляхом мовностилістичного оформлення.

Звернемо увагу, що ЛС є краще структурованими: розділи містять артикули, кожен з яких має номер та назву. При цьому саме слово «артикул» ще не зазначалося в ЛС 1529 р., однак на-

¹⁰⁹Черных П. Я. Язык Уложения 1649 года. Вопросы орфографии, фонетики и морфологии в связи с историей Уложенной книги. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1953. С. 141.

¹¹⁰Тихомиров М. Н. Соборное уложение 1649 года: Учебное пособие для высшей школы / М. Н. Тихомиров и П. П. Епифанов. М.: Издательство Московского университета, 1961. С. 68.

¹¹¹Владимирский-Буданов М. Ф. Отношения между Литовским Статутом и Уложением царя Алексея Михайловича. URL : http://publ.lib.ru/ARCHIVES/Raritetnye_knigi/Bezobrazov_V_P_Sbornik_gosudarstvennyhznaniy_04_1877.pdf. (дата звернення: 12.12.2018)

¹¹²Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть Общая. Т. 1. Тула : Автограф, 2001. С. 169–170.

звані вони вже були. На відміну від цього, у Соборному Уложенні глави також пронумеровані, але у назвах глав міститься вказівка на кількість статей: наприклад, глава XXI «О разбойных и о татиных делах, а в ней 104 статьи», при цьому статтям присвоєно лише номер арабськими цифрами, назви відсутні.

Викладені норми Соборного Уложення є набагато стислішими порівняно з ЛС, особливо з Статутом 1588 р. Наприклад, відповідно до статей 1-2 Глави XXII Соборного уложення «1. Будет которой сын или дочь учинит отцу своему или матери смертное убийство, и их за отеческое или за матерне убийство казнити смертию же безо всякия пощады. 2. А будет которой сын или дочь отцу своему или матери смертное убийство учинят с и(ы)ными с кем, а сыщется про то допряма, и по сыску тех, которые с ними такое дело учинят, казнити смертию же безо всякия пощады»¹¹³. Якщо порівняти аналогічну норму (арт. 14 Розділу 7 Статуту 1529 р.), то вона є також дуже стислою і простою для сприйняття і розуміння: «Постановляємо також, що якби хто убив свого рідного батька або матір, то він засуджується до безчестя і смертної кари»¹¹⁴. А от вже арт. 7 Розділу 11 «Про вбивць батька або матері, також про вбивство дитини батьками» Статуту 1588 р. є занадто деталізованим як в плані викладу диспозиції: «якби син або дочка батька або матір свою умисно з якогось приводу вбив, чи яким-небудь іншим чином когось з батьків своїх умертвив...», так і санкції з це діяння: «... тоді такий син або дівчина, що з якої-небудь причини когось із батьків своїх умертвили, не тільки страчені мають бути, але і поштивість, і всі маетки і маєтність втрачають на користь інших братів і сестер або рідних своїх, непричетних до того злочину...»¹¹⁵. Як бачимо, в даному прикладі використовується багато зайвих слів, повторів, які не несуть смислового навантаження, а лише обтяжують виклад, ускладнюють розуміння. Крім того, в ілюстрованому артикулі детально описується смертна кара:

¹¹³ Соборное уложение 1649 года. Выверено по изданию: М. Н. Тихомиров, П. П. Епифанов. Соборное уложение 1649 года. М., Изд-во Моск. ун-та, 1961. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649/whole.htm#22> (дата звернення: 21.07.2018)

¹¹⁴ Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том I. С. 256.

¹¹⁵ Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Том III. С. 272.

«належить їх возити по ринку і кліщами тіло висмикувати, а потім до шкіряного мішка запхати і вкинути до нього пса, півня, вужа і кішку, і все те разом у мішок запхнувши і зашивши, де найглибше у воді втопити»¹¹⁶. У цьому ж артикулі йде мова про покарання співучасників за це кримінальне правопорушення та про вбивство батьками дитини. У Соборному Уложенні ці норми окремо написані в 1, 2 та 3 статтях глави XXII.

Занадта деталізація, використання численних повторів, не відокремлення навіть абзацами норм між собою у Третіх ЛС, як вже зазначалося, зумовлена тим, що укладачі намагалися заповнити пробіли, на які зверталася увага при практичному застосуванні норм попередніх Статутів, однак при цьому нехтували вимогою стислості до нормативного акта, до цього долучилася й польська шляхта при передруках Третього ЛС, який ставав неефективним і непридатним для використання, що було вигідно польській шляхті. Тому відзначимо, що в Соборному Уложенні кримінально-правові норми більш схожими є з нормами Першого ЛС в контексті їх мовностилістичного оформлення, вони є більш зрозумілими завдяки простоті, стислості, викладу. Втім, недоліком є відсутність назв статей, що притаманно ЛС.

Позитивним в Соборному Уложенні є більше відокремлення суто кримінально-правових норм, адже ЛС було притаманне поєднання в одному артикулі кримінальних та процесуальних норм, що також їх ускладнювало.

«Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (далі – «Права...») визнаний дослідниками одним з найдосконаліших нормативно-правових актів для свого часу. Відомо, що мета створення даного акта – кодифікація усіх правових норм, які діяли на території Лівобережної України, після її приєднання до Російської імперії. Створена спеціально для цього комісія, а саме її склад – відомі на той час українські правники, тривала й кропітка 15-річна робота над актом дали свій результат, адже повнота й чіткість викладу норм, використовувана юридична термінологія дозволили створити кодекс, який був набагато досконалішим, ніж тогочасні акти. На жаль, «Права...» так і не набули законної сили через те, що на час завершення роботи

¹¹⁶ Там само. С. 272.

над ними Україна втратила рештки автономії і на неї поширилося російське законодавство. Втім, даний акт використовували довгий час як підручник з українського права, як своєрідний коментар до ЛС.

«Права...» поділені на 30 глав, які регулюють або охороняють однорідні відносини, що яскраво ілюструють назви глав. Кримінально-правові та ще повністю не відмежовані від них кримінально-процесуальні норми зосереджені в главах 20–24 «Прав...». Глава 20 «О гвалтахъ или насиліяхъ, о нападеніи, о убійстве, побои, увечче, ранахъ, разбои и безчестіи, о казни и наказаніи в томъ преступившихъ, такожъ о головщинахъ и платежахъ за голову, за увечче, за охромленіе и поврежденіе на составахъ, за побои, рани и безчестіе шляхте или воиского званія и протчімъ людемъ» найбільша серед них, включає 56 артикулів, містить, крім відповідальності за кримінальні правопорушення, які вказані в самій назві, норми загального характеру, зокрема щодо необхідної оборони, правила поведження з психічно хворими та застосування заходів при вчиненні ними чи за допомогою них кримінального правопорушення. Глава 21 містить 5 артикулів, в яких встановлювалася кримінальна відповідальність за вбивства людей різного статусу або походження; в главі 22 (12 артикулів) вказані такі види правопорушень як викрадення сільськогосподарських тварин, потрапи посівів тваринами, птицею тощо; у главі 23 (14 артикулів) йдеться про охорону християнської моралі, статевої свободи та недоторканості; глава 24 (23 артикулів) містить матеріальні норми та процесуальні, які регламентували відповідальність за розкрадання майна, врегульовували питання доведення факту вчинення крадіжки та вини затриманої особи на місці або коли в неї знайдено викрадене. У 25 главі зібрані суто кримінальні процесуальні норми «О приводимихъ в суда по кримінальнымъ дѣламъ людехъ, кои по какимъ подозрителствамъ роспросу и мученію не подлежатъ, а кои подлежатъ; такожъ о смертной езекуціи над виноватими и о палаче или кате, и о содержаніи в судахъ книгъ, называемыхъ чорныхъ и протестныхъ»¹¹⁷.

¹¹⁷ Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / Відп. ред. та автор передмови академік НАН України Ю. С. Шемшученко. Київ, 1997. 546 с.

«Права...» мають чітко виражену структурованість. Кожна з глав поділена на відповідну кількість артикулів, більшість з яких складається з пунктів, що не спостерігаємо у попередніх аналізованих нормативних актах. Артикули переважно містять декілька норм, а пункти – одну. Своєрідною і досить цікавою є побудова артикулів. Так, вони пронумеровані з 1-ї в кожній главі, далі міститься назва артикула, а потім – пронумеровані пункти з назвами кожного, і лише після назв пунктів міститься зміст кожного з пунктів, знову з нумерацією, при цьому з вказівкою «пункт 1», а далі – лише номери пунктів і їх зміст. Цікавим є те, що у главі 20 «Прав...» деякі назви пунктів в артикулах викладені питальними реченнями, наприклад п. 1 і 2 арт. 2 глави 20 «1. Нападатели на церкви и при церквахъ на места церковныхъ или на дома духовныхъ персонъ и причетниковъ церковныхъ какому полежать наказанію? 2. Кто церкви насилно грабитъ, какой вине подлежитъ?»¹¹⁸. Але здебільшого це не запитальні назви. Така структура, наявність назв пунктів – новела для того часу, яка допомагала орієнтуватися у правовому матеріалі, що, до речі, не спостерігалось в законодавстві імперського та радянського періодів аж до 1960 р.

У нормах аналізованих глав кримінально-правового характеру можна виділити типові конструкції, частини норми відокремлені своєрідними словами-маячками. Так, починаються словами «Если бъ же тотъ...», «когда бы тотъ...», «который бы...», «если бы который», «буде же бы кто» і под., санкцію можна виділити за словами «таковой убійца...», «такового...», «тогда же...», «то такового...», «то с нымъ поступать...», «оного жъ...» тощо.

У тексті використовуються відсилки на інші норми, наприклад: «надлежить в суде поступать какъ главы 27 в артикуле 4 в пункте 4 показано», «какъ в семъ же артикуле в пунктах 2, 3 и 4 показано», «какъ сея главы в артикулъ 1 показано», «в артикулах главы 10 о вдовахъ венованныхъ и детехъ ихъ написано»¹¹⁹. На відміну від попередніх актів, які дослівно або наближено повторювали матеріал інших статей, відсильні норми в «Правах...» зустрічаються дуже часто.

¹¹⁸ Там само. С. 350.

¹¹⁹ Там само. С. 349, 350, 352.

Використання типових юридичних конструкцій, притаманних і сучасній кримінально-правовій нормі, відсилок до інших артикулів роблять текст «Прав...» більш стислим, доступнішим для розуміння, на відміну від останнього ЛС.

Зауважимо, що «Правам...» так само, як і попереднім актам, притаманний здебільшого казуїстичний виклад диспозицій кримінально-правових норм. Наприклад, в п. 2 арт. 1 глави 20 місце посягання вказується шляхом перерахування: «на чій шляхетській или воинскаго званія человека домъ, гумно, загородный дворъ, или хуторъ, где скоть и иные его пожитки содержатся, или на мелници, или плуги, и прочее»¹²⁰, в п. 1 арт. 19 глави 24 деталізується предмет крадіжки: «пожатый хлебъ в снопах, въ копахъ, или в стогахъ сложенный тайно бралъ, или хлебъ молоченный изъ гумна, либо лесъ чужій на строение уготованный кралъ или из пня рубаль...»¹²¹.

Крім зазначених, «Права...» характеризуються й іншими позитивними моментами, які забезпечують зрозумілість даного акта: намагання абстрактного викладу окремих статей: «за каждый гвалтъ или насиліе, от кого бъ кому ни учинилось» (п. 1 арт. 1 глави 20), «кто чію скотину нарочно и безъ всякой поричины убеть» (п. 1 арт. 2 глави 22), закріплення тогочасних термінів, які потім зустрічаються в тексті часто: «Прелюбодей есть всякъ тотъ, который имея законную жену свою с чужими мужатими, или хотя с безмужными женами, такожъ и всякая жена, которая имея мужа законного с чужими женатыми мужами или хотля и зъ безженными телесно совокупляется» (арт. 1 глави 23)¹²², використання кримінально-правових термінів: «судимъ и приговариванъ», «с умышленіемъ», «в смерть убить», «воровство» тощо.

Звичайно, «Права...» ще не містили визначень таких узагальнених кримінально-правових понять як злочин, покарання, вина, необхідна оборона, був відсутній чіткий поділ на матеріальні та процесуальні норми, однак, усі вищезазначені позитивні моменти, використовувані засоби тогочасної юридичної техніки дозволяють зробити висновок про те, що кри-

¹²⁰ Там само. С. 349.

¹²¹ Там само. С. 434.

¹²² Там само. С. 412.

мінально-правові норми даного акта відповідали розвиткові тогочасного національного кримінального права, а то й були на щабель вище європейський законів, адже за твердженнями С. О. Богородського, який мав доступ до першоджерел із питань кримінального права європейських країн, основним недоліком тогочасного кримінального законодавства Європи була його складність. Щодо «Прав...», на думку М. І. Колоса, є всі підстави стверджувати, що їх положення можна було б застосовувати і вони були зрозумілі всім суб'єктам правових відносин¹²³. Цю думку підтверджує і наш, навіть побіжний, аналіз тексту глав 21–24 даної пам'ятки національного права, норми яких є здебільшого кримінально-правового характеру.

Як відомо, з кінця XVIII століття Україна втрачає залишки автономії і українські землі стають складовими Російської та Австро-Угорської імперій. За словами дослідників історії кримінального права Російської імперії, російські правителі здебільшого запозичували правові ідеї й акти в інших народів. Зокрема, М. Ф. Владимирський-Буданов стверджував, що кримінально-правові положення древніх уставних, Псковської та Новгородської судних грамот були дуже подібними з нормами Руської Правди¹²⁴. А запозичення у європейців, приміром Петром I задля усунення дуже складних для застосування норм Соборного уложення царя Олексія Михайловича 1649 р. призвело до того, що прийняті акти («Військовий статут» 1716 р., «Морський статут» 1720 р.) містили значну кількість іноземних слів, особливо «в описі окремих злочинів і в системі страт»¹²⁵, що також викликало незрозумілість і недоступність актів для населення.

З приходом до влади Катерини II (1729–1796 рр.) розпочалося активне перейняття не законодавчо-текстуальних, а філософських та правових західноєвропейських ідей та поглядів. У «Наказі комісії про складення проекту нового уложення»

¹²³ Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X - початок XXI століття): моногр.: [у 2 т.]. Київ, Острог, 2011. Т. 1: Освіта, наука, законодавство. С. 150.

¹²⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Ростов на Дону: Феникс, 1995. С. 330.

¹²⁵ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Тула: Автограф, 2001. Т. 1. С. 171–176.

ставилося завдання відділити норми матеріальних законів від процесуальних, визнавався також принцип *Nullum crimen sine lege* (немає злочину без вказівки в законі). Саме останній зумовив підвищений інтерес до вимог закону. Так, вже закріплювалося думка про те, що закони повинні бути простими, доступними, зрозумілими, усвідомлювалося значення даних вимог, й імператриця прямо на це вказувала. Ось що писала Катерина II у вищезазначеному наказі: «153. Законы должны быть писаны простымъ языкомъ, и уложеніе, всѣ законы въ себѣ содержащіе, должно быть книгою весьма употребительною и которую за малую цѣну достать можно было, на подобіе букваря. Въ противномъ случаѣ, когда гражданинъ не можетъ самъ собою узнать слѣдствій, сопряженныхъ съ собственными своими дѣлами и касающихся его особы и вольности, то будетъ онъ зависѣть отъ нѣкоторого числа людей, взявшихъ себѣ въ храненіе законы и толкующіе оныя»¹²⁶. Тобто, підкреслювалося значення доступності мови закону, яку мали розуміти усі громадяни, для того, щоб влада не могла їх тлумачити на свою користь.

Зазначений Наказ Катерини II визнавався вченими-істориками першою в історії Росії теоретичною працею з кримінального права¹²⁷, втім за свідченням дослідників історії кримінального права, 200-річний період від часу правління Олексія Михайловича до правління Миколи I, коли було опубліковане «Повне зібрання законів Російської імперії» 1830 р. в 45 томах, був періодом «безплідно затраченої праці», оскільки всі створені для розробки та удосконалення законодавства комісії не доводили справу до кінця через те, що «не розумілися на праві і не бажали трудитися»¹²⁸. Саме з часу опублікування вищезазначеного зібрання законів почався новий період розвитку російського законодавства, яке вже поширювалося на українські землі, які на той час були у складі Російської імперії. На підставі нього розпочалося складання Зводів законів Російської імперії за окремими частинами законодавства, серед яких том XV –

¹²⁶ Цит. за роботою: Люблинский П. И. Техника, казуистика и толкование Уголовного кодекса. Пг., 1917. С. 9.

¹²⁷ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. С. 671.

¹²⁸ Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття). Т. 1. С. 157.

це Звід законів кримінальних, що складався з 2-х книг, перша яких – «Уложення про покарання кримінальні та виправні», проєкт якої був розглянутий Загальними зборами Державної ради і санкціонований 15 серпня 1845 р. Уложення – це пам'ятка кримінального законодавства Російської імперії, яка зі змінами, внесеними редакцією 1885 р., діяла аж до 1917 р.

З поширенням дії даного акта на територію України втратили чинність норми ЛС. Так до решти ліквідовано автономію України¹²⁹.

По суті Уложення 1845 р. можна вважати першим кримінальним кодексом в його сучасному розумінні, який діяв на території нашої держави.

Даному акту притаманна чітка структурованість: він складався з 12 розділів, які у свою чергу поділялися на глави, ті – на дрібніші структурні одиниці – відділення (усі зазначені структурні одиниці мали назви). У свою чергу ці одиниці наповнювалися статтями, які мали наскрізну нумерацію (всього 1711 статей), однак не мали назв, а деякі статті супроводжувалися примітками. Також в Уложенні містився додаток¹³⁰.

Статті не були поділені на частини в сучасному розумінні, однак використовувалися пункти, причому з різною метою. Наприклад, в статтях 510, 657, 699, 969, 1004, 1007, 1008 та ін., за допомогою пунктів відокремлювалися кримінально карані діяння в межах однієї диспозиції; у статтях 740, 799, 972 у пунктах перераховувалися спеціальні правила накладення стягнень; у ст. 673 виокремлювалися в 4 пунктах різні суб'єкти кримінального правопорушення: «служащий казакъ; отставный внутреннею службою обязанный казакъ; въ чистой отставке; помещичий крестьянинъ»¹³¹, оскільки для них передбачалися різні покарання (з цією ж метою пункти у ст. 1341); у ст. 715 пункти слугували для відокремлення простих складів від кваліфікованих: повторність – п. 2 «Когда они изобличены вторично въ томъ же противозаконномъ дѣяніи», діяння, поєднане

¹²⁹ Кузьминець О. В., Калиновський В. С. Історія держави і права України. 2-ге вид., доповн. К.: Україна, 2002. С. 149.

¹³⁰ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб., 1845. 920 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/UiNakUglSpr_1845/UiNakUglSpr_1845.pdf (дата звернення: 20.01.2018)

¹³¹ Там само. С. 291–292.

з супротивом – п. 3 «Когда жъ ими будетъ оказано сопротивление поимщикамъ или открывателямъ»¹³² (з цією ж метою пункти у ст. 412, 447, 604, 1171 та ін.).

Крім того, вживалися і підпункти, на їх позначення використовувалися маленькі букви за алфавітом з дужкою. Наприклад, в ст. 972 для викладу різних винятків з п. 3 зазначеної статті, в ст. 1401.

Використання пунктів та підпунктів сприяло різноплановій диференціації, структурній організованості тексту, що допомагало кращому сприйняттю і розумінню статті.

Якщо стаття передбачала кваліфікуючу(і) ознаку(и) (наприклад, у ст. 666, кваліфікуюча ознака «Но въ случае, когда при такомъ противозаконномъ провозъ соли будетъ виновными въ ономъ оказано соединенное съ насиліемъ...»¹³³), вона також могла виокремлюватися в тій же статті за допомогою абзацу. Загалом частіше не пунктами, а абзацами відокремлювалися кваліфіковані та особливо кваліфіковані склади (ст. 195, 197, 199, 212, 214, 242–248 та багато інших).

Абзаци також використовувалися для того, щоб відокремити диспозицію від санкції (таке ж правило юридичної техніки кримінального закону, як і при конструюванні статей Особливої частини чинного КК). Однак, існували й специфічні норми. Так, в ст. 275 вказувалося, що є державною зрадою, без визначення санкції, а в ст. 276 встановлювалося покарання за види державної зради, перераховані в попередній статті¹³⁴.

Перший розділ Уложення 1845 р. «Про злочини, проступки та покарання взагалі» – це своєрідна загальна частина кримінального закону, в якій давалося визначення понять злочину та проступку, розкривалися форми їх прояву (умисні й неумисні), ступені формування (завчасно обдумані і зненацька виниклі), стадії їх вчинення (приготування, посягання, закінчений злочин), також йшлося про головних винуватців та учасників (зачинщиків, співучасників, підмовників, підбурювачів, пособників, потурачів та укривачів), окремі глави цього розділу також присвячені складній системі покарань (кримінальних та

¹³² Там само. С. 307–308.

¹³³ Там само. С. 288.

¹³⁴ Там само. С. 107.

виправних), порядку призначення покарань судом, правилам пом'якшення і відміни покарань, а також дії норм Уложення. У всіх наступних розділах (з II по XII) встановлювалася кримінальна відповідальність за певні кримінально карані діяння, причому розділи об'єднані за об'єктом посягання: послідовно за розділами – це злочини та проступки проти віри, держави, порядку управління, службові злочини, у сфері повинностей, проти майна і доходу казни, проти громадського благоустрою і благочиння, проти законів про стани, проти життя, здоров'я, свободи і честі, проти сімейних прав, проти власності приватних осіб.

Щодо вимог до мови, якою мають бути писані закони, на які вказувала ще Катерина II, а саме точності, чіткості, доступності, на думку дослідників, вони не дотримувалися. В підтвердження цього стосовно аналізованої пам'ятки М. С. Таганцев писав, що відсутність узагальнень, спосіб обробки матеріалу виявилися вкрай незадовільними, і це призводило до неймовірної багатостатейності уложення, яка перевищувала кількість статей рази в чотири будь-якого тогочасного КК. Крім того, науковець вказував: «...укладачі Уложення 1845 р. зовсім не надавали значення цій умові [мається на увазі точності], включаючи, так би мовити, для краси або висоти стилю в статті цілу низку непотрібних слів і виразів, фіоритур, які затемнюють їх зміст; вони не тільки не дбали про точність термінології, але наче навмисне протидіяли цьому, прагнучи багатством омонімів виказати всю міць нашої мови»¹³⁵.

Слід зауважити, що особливо нечіткими формулюваннями відзначалися державні кримінальні правопорушення. Однак, причиною цього, на думку дослідників, була «не в низькому рівні розвитку законодавства, а в прагненні забезпечити у випадку необхідності широту і свавілля судово-адміністративних репресій»¹³⁶.

Втім, така структурна організованість акта, яка не була характерна для попередніх досліджуваних документів, використувані нові прийоми юридичної техніки побудови статей,

¹³⁵ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. С. 91.

¹³⁶ Развитие русского права во второй половине XIX – начале XX века / Е. А. Скрипилев, В. В. Безбах, Н. Н. Ефремова и др. М.: Наука, 1997. С. 176.

які й натеper використовує законодавець, говорять про те, що законодавець намагався зробити кримінальний закон таким, щоб він був легким для орієнтування в ньому, відповідав вимозі однаковості його оформлення.

Уложення 1845 р. зазнало дві редакції 1866 р. та 1885 р. З точки зору удосконалення юридичної техніки, викликає інтерес використаний в редакції 1885 р. новий прийом – якщо раніше при виданні чергової редакції Уложення 1845 р. і зміні числа статей їх номери змінювалися і тексти статей часто супроводжувалися редакційними посиланнями на номери відповідних статей за попередньою редакцією, то на момент складання, прийняття і видання редакції 1885 р. в Уложенні використовувався новий прийом юридичної техніки, що дозволяв зберігати колишню нумерацію статей при додаванні нових. Новим статтям присвоювався номер попередньої статті з додаванням крапки і порядкового номера доданої в текст закону статті¹³⁷. Даний новий прийом, що використовується і досі, свідчив про позитивний розвиток юридичної техніки, що був спрямований на уникнення плутанини, чіткішу структуризацію, спрямовану на можливість уникнення особливих складнощів при внесенні змін до кримінального законодавства.

Кримінальне уложення 1903 р. стало останнім за часом прийняття актом матеріального кримінального права дореволюційного періоду, який, втім, повністю в дію так і не був введений. Однак, за твердженням дослідників, на його змісті та долі відобразилися як особливості останніх десятиліть існування Російської імперії, так і організація законотворчої діяльності в той час¹³⁸.

Серед причин, які зумовили необхідність укладання проекту нового Уложення, виділялися такі як: відсутність єдиних принципів побудови кримінального закону, порушення співрозмірності між кримінальним правопорушенням і покаран-

¹³⁷ Воробьев А. С. Специфические методы правовых изменений и построения правовых механизмов на примере редакции 1885 г. Уложения о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. Актуальные проблемы российского права. 2016. № 8(69) август. С. 31.

¹³⁸ Российское законодательство X–XX веков : Тексты и комментарии: в 9 т. / ред. О. И. Чистяков. М. : Юридическая литература, 1994. Т. 9 : Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. С. 240.

ням, величезний обсяг Особливої частини та казуїстичний спосіб формулювання кримінально-правових заборон¹³⁹.

Сам імператор Микола II в Указі Правлячому Сенату висловлювався: «Мы пребываемъ въ твердой увѣренности, что законъ этотъ, разграничивая область воспрещениаго и дозволеннаго, ... послужить къ ... укрѣпленію въ народѣ чувства законности, которое должно быть постояннымъ руководителемъ каждого какъ отдѣльно въ кругу личной его дѣятельности, такъ и въ совокупномъ составѣ сословіи и обществъ»¹⁴⁰. Це свідчить про те, що створеному Комітету з розробки проекту нового кримінального уложення між іншим поставлене і завдання розробити проект, який мав бути зрозумілим для народу, визначати межі забороненої і дозволеної поведінки для життя кожного.

Насправді, з точки зору юридичної техніки, Кримінальне уложення 1903 р. зробило крок вперед порівняно з Уложенням 1845 р. і його наступними редакціями (1866 р. та 1885 р.). Воно містило 687 статей, у той час коли попередній акт налічував більш як у 2,5 рази більше, що свідчить про те, що зміст і кількість норм у новому акті стали значно уніфікованими.

Дослідники підкреслюють, що дане Уложення вирізнялося стислістю викладу, точністю визначеної термінології, відповідало сучасним йому кодексам інших країн¹⁴¹. Також було розширене коло кримінальних правопорушень, а деякі склади об'єднані, удосконалені формулювання складів кримінальних правопорушень.

Про те, що мова Уложення 1903 р. характеризується стислістю, точністю, єдністю та удосконаленням термінології, досконалішими синтаксичними конструкціями, порівняно з Уложенням 1845 р., свідчить наступний приклад. Так, диспозиція ст. 585 Уложення 1903 р., наступна: «Виновный въ похищеніи, тайно или открыто чужаго движимаго имущества,

¹³⁹ Дудырев Ф. Ф. Разработка и принятие Уголовного уложения 1903 г. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2009. № 4. С. 193.

¹⁴⁰ Новое уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года. СПб.: Изд. В. П. Анисимова, 1903 С. 4. URL: <http://library6.com/8569/item/553030> (дата звернення: 30.01.2020).

¹⁴¹ Непомнящая Т. В. Назначение уголовного наказания: теория, практика, перспективы. С.-Пб.: Юрид. центр Пресс, 2006. С. 317.

съ целью присвоения за сие воровство наказывается...»¹⁴². Для порівняння наведемо тексти відповідно ст. 2139 і ст. 2146 Уложення 1845 р.: «Грабежемъ признается: во первыхъ, всякое у кого-либо отнятіе принадлежащаго ему или же находящагося у него имущества, съ насиліемъ или даже съ угрозами, но такого рода, что сіи угрозы и самое насильственное дѣйствіе не представляли опасности ни для жизни, ни для здравія, или свободы того лица; во вторыхъ, всякое, хотя безъ угрозъ и насилія, но открытое похищеніе какого-либо имущества, въ присутствіи самага хозяина или другихъ людей». «Воровствомъ – кражею признается всякое, кавимъ бы то ни было образомъ, но въ тайнѣ, безъ насилія, угрозъ и вообще безъ принадлежащихъ къ свойству разбоя или грабежа обстоятельствъ, похищеніе чужихъ вещей, денегъ, или инаго движимаго имущества...»¹⁴³. Не зважаючи на те, що у даних двох актах було не однакове розмежування таких кримінальних правопорушень як крадіжка, грабіж, впадає в око багатослівність даних статей Уложення 1845 р. за рахунок «зайвих слів» (наприклад, всякое, кавимъ бы то ни было образом), казуїстичного викладу. Натомість у визначенні Уложення 1903 р. чітко сформульовані ознаки розкрадання: спосіб (таємне чи відкрите), предмет (чуже рухоме майно), мета – привласнення, без зайвого обтяження складними словесними конструкціями. Звичайно, такий виклад відповідає правовій визначеності, оскільки закон стає більш зрозумілим громадянам.

До речі, в Уложенні 1845 р. перші статті окремих відділень – це свого роду дефініції, які далі використовуються при формулюванні окремих складів (наприклад, ст. 2140 – грабіж, вчинений в церкві, 2141 – грабіж, вчинений «шайкою», ст. 2142 – грабіж під час пожежі і т.д.). В наступному Уложенні 1903 р. такий спосіб вже не використовувався, і окремі норми-дефініції не виокремлювалися в статті, а в нормах дефінітивного характеру встановлювалося і покарання. Багато яких статей було об'єднано в статті за певними ознаками (наприклад, за предметом,

¹⁴² Новое уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года. СПб.: Изд. В. П. Анисимова, 1903 С. 186. URL: <http://library6.com/8569/item/553030> (дата звернення: 30.01.2020).

¹⁴³ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. С. 846, 850.

місцем, обставинами розкрадання (ст. 582), часом, озброєністю (ст. 583), повторністю, судимістю (ст. 586). Таким чином, вдалося набагато скоротити кількість статей, про що вже йшла мова.

Впадає в око однаковість мовних конструкцій при формулюванні статей, які встановлюють кримінальну відповідальність. Так, простий склад кримінального правопорушення розпочинається словами: «Виновный въ...», далі – описується саме діяння і після – слово: «наказывается:...», а з абзацу вказується вид і міра покарання. Для кваліфікованих складів використовується інша усталена конструкція: спершу слово «Если...» з наступним описом кваліфікуючої ознаки, а далі – «...то виновный наказывается:...», і з абзацу – встановлена санкція. Нумерація частин статей ще не використовується, але однакові словесні конструкції, використання абзаців сприяють виокремленню частин статті. Часто для опису альтернативних діянь основного чи кваліфікованого складу використовуються пронумеровані пункти, відокремлені крапкою з комою (наприклад, ст. 80, 94, 104, 108, 129, 139, 166, 331, 333, 351, 356, 364, 380, 401, 431, 433, 445, 590, 593, 615, 633 та багато ін.). Пунктами також розмежовуються ознаки потерпілих (ст. 471, 499, 505, 515, 516, 522 та ін.), предмету кримінального правопорушення: (ст. 211, 550, 553, 558, 563, 566, 582, 655 та ін.)¹⁴⁴.

Усе вищевикладене дає висновок стверджувати, що Кримінальне уложення 1903 р., порівняно з попереднім Уложенням про покарання кримінальні та виправні за рахунок удосконалення юридичної техніки в цілому, зокрема за рахунок дотримання вимог стислості, доступності, простоти викладу, заміні казуїстичного викладу на абстрактний, використання чітких термінів, типових мовних конструкцій, стало більш зрозумілим для громадян.

З 1917 р. до 1921 р. розвиток кримінального законодавства був досить кволим. За даними істориків, в період функціонування Центральної Ради «в галузі кримінального законодавства діяли Кримінальне уложення 1903 р., Тюремний статут і різні додаткові інструкції до них, а також постанова російського Тимчасового уряду, яка передбачала позбавлення волі на

¹⁴⁴Новое уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года.

термін до трьох років за публічні заклики до вбивств, грабежів, погромів та інших тяжких злочинів. Особи, винні у насильницьких посяганнях на державний лад УНР, каралися безстроковою каторгою»¹⁴⁵. Однак, за твердженням М. О. Чельцова-Бебутова, «дуже скоро розвиток революції мусив заборонити застосування старих законів і навіть посилення на них. Основним джерелом права стає соціалістична правосвідомість, правосвідомість яксраво революційна»¹⁴⁶.

Не відзначалося інтенсивного розвитку кримінального законодавства в Україні і за правління Гетьмана П. П. Скоропадського та діяльності Директорії УНР в межах Українських земель¹⁴⁷. Кримінально-правові закони в період громадянської війни в їх вже усталеному розумінні фактично не укладалися що, однак, не означає, що кримінальній відповідальності не підлягали особи, які вчиняли найбільш небезпечні на той час кримінальні правопорушення. Професор П. П. Михайленко свідчить: «Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів ... нерідко видавали акти, що визначали, які діяння у конкретному повіті чи волості є злочинними, і міри покарання за їх вчинення. За контрреволюційні злочини в 1917–1918 рр. місцеві органи влади і загальні збори громадян переважно визначали міру покарання у виді позбавлення волі, майнових стягнень, рідше оголошували ворогом трудящих і засуджували до страти»¹⁴⁸. Звичайно, такий стан речей, коли різні суб'єкти визначали підстави кримінальної відповідальності не міг існувати, оскільки такими несистематизованими актами неможливо було вирішити питання «охорони завоювань революції»¹⁴⁹. Тому російський революційний уряд почав роботу над кодифікацією кримінального права.

¹⁴⁵ Кузьминець О. В., Калиновський В. С. Історія держави і права України. 2-ге вид., доповн. К.: Україна, 2002. С. 198–199.

¹⁴⁶ Чельцов-Бебутов М. А. Преступление и наказание в истории и в советском праве. Х.: Юриздат НКЮ УССР, 1925. С. 66–67.

¹⁴⁷ Кузьминець О. В., Калиновський В. С. Історія держави і права України. С. 504–516.

¹⁴⁸ Михайленко П. П. Нариси з історії кримінального законодавства Української РСР: У 2 ч. К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1959. С. 8.

¹⁴⁹ Колос М. І. Кримінальне право в Україні (Х – початок ХХІ століття). Т. 1. С. 186.

У законотворчому процесі радянського періоду зберігся підхід, відповідно до якого декларувалися вимога до простоти мови закону, його доступності для широких мас. Так, у Декреті РНК від 6 лютого 1925 р. зазначалося: «Визнати за необхідне встановлення найсуворішого спостереження за більш зрозумілим для селянських мас викладом законів». У Постанові РНК СРСР від 9 жовтня 1928 р. підтверджувалася вимога до відомств і установ точно, ясно і конкретно опрацьовувати формулювання в законопроектах, що вносяться до законодавчих органів. У Постанові ЦВК і РНК РРФСР «Про роботу з кодифікації законодавства Української РСР» від 29 липня 1929 року вказувалося на необхідність «попутного спрощення викладу законів, оскільки це можливо в межах кодифікаційної роботи... особливо звернути увагу на те, щоб закони викладалися зрозумілим для широких трудящих мас мовою»¹⁵⁰. У 1931 р. при Президії ЦВК СРСР була створена комісія з вчених-юристів і філологів, в число завдань якої входило розробка науково обґрунтованих рекомендацій з мови закону та виявлення недоліків в мові законопроектів¹⁵¹.

Втім, безпосередній аналіз мови актів радянського періоду свідчив про те, що термінологія, яка використовувалася, була іноді далекою від чіткості, зрозумілості, що давало підстави досить вільно тлумачити кримінально-правові норми. Для ілюстрації наведемо декілька прикладів.

Основним актом кримінального права, що застосовувався більшовицькою владою в Україні, стали «Керівні засади з кримінального права РСФСР» від 1919 р., які за Циркуляром Народного Комісаріату УРСР від 4 серпня 1920 р. були без жодних змін рецепційовані в Україні. Щодо використовуваної в Керівних засадах термінології І. С. Ной звертав увагу, наприклад, на те, що «хоча автори Керівних засад використовували термін «покарання», але в найбільш принципових статтях цих Зasad (ст. 2 і 3) використовувався термін «репресія» і лише в інтересах його зрозумілості для народу ставилося в дужках старе,

¹⁵⁰ Акишин М. О. Юридический язык Советской власти. *Электронные журналы издательства Notabene* URL: http://e-notabene.ru/hr/article_21362.html (дата звернення: 1.02.2019).

¹⁵¹ Там само.

звичне слово «покарання»¹⁵². В даному акті також використувалися терміносполуки, які мали політичний підтекст, в них не вкладалися конкретні поняття, наприклад, для характеристики терміну, протягом якого діяв даний нормативний акт, використовувалося словосполучення «перехідний від капіталізму до комунізму період диктатури пролетаріату»¹⁵³. Цей вираз вказував на невизначений в часі період, що мав у своїй основі не календарну, а політичну основу. Також завданням кримінального права (ст. 3) визначалася охорона відносин, що відповідала «інтересам трудящих мас»¹⁵⁴. Не зовсім зрозуміло, кого влада вважала суб'єктом кримінально-правової охорони.

З 15 вересня 1922 р., коли почав діяти КК УРСР, в основі якого лежав КК РСФРР від 1922 р., припинилася дія всіх кримінальних законів, які діяли у радянський час. Згадуваний в Керівних засадах період дії даного акта дуже схожий за суттю до попереднього – «перехідний до комуністичного устрою період часу» (ст. 6)¹⁵⁵, але це словосполучення вже вживалось в контексті політизованого визначення власне злочину. Завданням закону проголошувався захист не лише від злочинів, а й «суспільно небезпечних елементів» (ст. 5)¹⁵⁶. Даний термін, який також позбавлений чіткого змісту, дав в подальшому змогу встановлювати репресії до будь-кого. Загалом дотримання вимог точності, чіткості, а отже, і зрозумілості формулювань кримінально-правових заборон у даному нормативному акті не було вже таким важливим, оскільки в ст. 10 проголошувалася допустимість застосування аналогії кримінального закону: «покарання чи заходи соціального захисту застосовуються відповідно статей Кримінального кодексу, що передбачають найбільш схожі за важливістю і родом злочини»¹⁵⁷, від якої

¹⁵² Ной И. С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. Саратов: СГУ, 1962. С. 9–10.

¹⁵³ Хрестоматия по истории отечественного государства и права 1917–1991 годов. М.: Зерцало, 1997. С. 64.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. (витяги). URL: <https://textbooks.net.ua/content/view/1060/17/> (дата звернення: 2.02.2019).

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Там само.

відмовилися вже навіть в монархічному режимі Російської імперії. Тому не дивно, що в КК УСРР 1922 р. при описі кримінально-караних діянь були використані слова «і тому подібними засобами» (ст. 57), «в чому б це сприяння не виявилось» (ст. 59), «або всяким іншим шляхом в явний збиток диктатурі робочого класу і пролетарської революції» (ст. 62)¹⁵⁸, особливо часто подібні звороти використовувалися в главі «Державні злочини».

З точки зору юридичної техніки, спрямованої на простоту, єдність оформлення кримінально-правових заборон багато в чому використовувані засоби й прийоми були такими ж, як і в Кримінальному уложенні 1903 р. Так, частини статей ще не виділялися нумерацією, були відсутні заголовки статей, залишалося таке саме оформлення кваліфікованих складів у статті через сполучники умови «якщо», «якщо ж»; часто кваліфіковані склади передбачалися не в частині статті, а в окремій статті.

Вперше в КК УСРР 1922 р. при формулюванні диспозицій використано прийом метонімії – перенесення відповідальності з особи на саме діяння. Такий прийом, який має місце і досі в чинному КК України, є досить двояким: з одного боку, допомагає усунути повторення «винний у...», але з іншого – пов'язаний з певними україномовними проблемами адекватного розуміння віддієслівних іменників, утворених від дієслів доконаного і недоконаного виду, про що йтиметься у розділі 3 монографії.

Позитивним було, порівняно з раніше розглядуваним Кримінальним уложенням 1903 р., структурне виокремлення в КК УСРР 1922 р. Загальної (ст. 1–56, 5 розділів) та Особливої (ст. 57–227, 8 глав, деякі поділені на розділи) частин; скорочення кількості статей шляхом об'єднання схожих за об'єктом посягання; більш простий виклад; подальший розвиток поняттєвого апарату.

Так, наприклад, розділ 4 глави V КК УСРР «Злочини у сфері статевого відносин» містив всього 6 статей (ст. 166–171), серед них і ті, які утворювали основний та кваліфікований склад (ст. 166 і 167 відповідно), а глава 22 «О непотребстве» Кримінального уложення, що ставила під охорону також статеві відносини, містила аж 17 статей (статті 513–529), багато з яких ще й були поділені на пункти. Якщо в Уложенні законодавець

¹⁵⁸ Там само.

використовував терміни «мужеложство», «любодеяние», не пояснюючи їх, то в КК 1922 р. вже дається визначення зґвалтуванню, «тобто статеві зносини із застосуванням фізичного чи психічного насильства або шляхом використання безпорадного стану потерпілої особи» (ст. 169)¹⁵⁹.

Наступний етап розвитку кримінального законодавства радянського періоду пов'язаний з прийняттям Основних начал кримінального законодавства СРСР і союзних республік у 1924 р., що фактично набували статусу Загальної частини кримінальних кодексів республік, у зв'язку з чим в 1927 р. був прийнятий в новій редакції КК УРСР. Дані зміни були спрямовані, в першу чергу, не на удосконалення кримінально-правових норм, а на посилення кримінальних репресій. Продовження аналогії кримінального закону (ст. 7), використання в даному кодексі певних «нових» понять, або відмова від усталених принципів та понять кримінального права успішно виконували поставлені перед владою завдання.

Так, приміром, у КК УРСР 1927 р. остаточно відмовилися від поняття «покарання», натомість використовувалося «заходи соціального захисту», які об'єднували судово-виправні заходи (фактично покарання), медичні та медично-педагогічні¹⁶⁰. Підміна усталеного поняття дозволяла застосовувати їх, як було проголошено в ст. 5, не лише до осіб, які вчинили суспільно-небезпечні дії, але й до осіб, які є «небезпечні своїм зв'язком з злочинним оточенням чи своєю колишньою злочинною діяльністю»¹⁶¹. Досліджуючи інститут покарання, І. С. Ной вбачає в тому, що «в нашій літературі, починаючи з другої половини тридцятих років, встановилося одностайна думка про те, що відмова радянського законодавства в двадцятих роках від терміна «покарання» і заміна його терміном «заходи соціального захисту» не є обґрунтованим. Заміна покарання заходами соціального захисту була не тільки невдала в термінологічному

¹⁵⁹ Там само.

¹⁶⁰ Кримінальний кодекс УРСР. Затверджений Центральним Виконавчим Комітетом Української РСР 8 червня 1927 р. (ЗУ УРСР № 26–27, ст. 131). Офіційний текст із змінами і доповненнями на 1 листопада 1949 р., з постатейними матеріалами і додатками. Київ: Держполітвидав, 1950. С. 6–8.

¹⁶¹ Там само. С. 3.

відношенні, оскільки замість всім зрозумілого слова «покарання» застосовувався незрозумілий народу термін «заходи соціального захисту», а й невірна по суті¹⁶².

Новий для національної і світової практики суб'єкт кримінальної відповідальності «куркульські елементи» (ст. 58, 58-1), ознак якого в жодному законі прописано не було, дозволяв владі будь-якого селянина визнавати злочинцем і притягувати до кримінальної відповідальності.

Таким чином, використання в КК «нових» надуманих термінів, без чіткого визначення їх ознак, створювало можливість свавілля заради досягнення визначеного в ст. 1 завдання кримінального закону «судово-правову охорону Радянської Соціалістичної Держави і встановленого в ній правового порядку»¹⁶³. Звичайно, про зрозумілість даного акта для народу мова не йшла, оскільки не можна було ставити знак рівності між тим, який зміст заклав законодавець і зміст, який сприймав реципієнт, адже смисл уже першочергово закладений був багатозначний і прихований завдяки використовуваним прийомам. Крім того, досліджуючи юридичну техніку КК УРСР 1927 р., Б. В. Кіндюк зробив висновок про її недосконалість із причин несистематичності і відсутності логіки у викладі матеріалу, пов'язаного з конкретними видами злочину, нерівномірності внутрішньої будови, відсутності єдиної нумерації та нечіткості у формулюванні деяких статей та санкцій¹⁶⁴.

Про необхідність зрозумілості кримінально-правових норм через удосконалення юридичної техніки кримінального закону мова не йшла, адже суди, правоохоронні органи, створювані радянською владою неконституційні репресивні органи могли тлумачити кримінальний закон у своїх інтересах, на користь

¹⁶² Ной И. С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. Саратов: СГУ, 1962. С. 12.

¹⁶³ Кримінальний кодекс УРСР. Затверджений Центральним Виконавчим Комітетом Української РСР 8 червня 1927 р. (ЗУ УРСР № 26-27, ст. 131). Офіційний текст із змінами і доповненнями на 1 листопада 1949 р., з постійними матеріалами і додатками. Київ: Держполітвидав, 1950. С. 3.

¹⁶⁴ Кіндюк Б. В. Кримінальний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки 1927 року: кількісні показники та рівень юридичної техніки. *Право України*. 2017. № 7. С. 149–155.

збереження проголошуваних ідей, що, до речі, дозволяло використати формулювання кримінально-правових заборон.

Зміни, які відбувалися в часи радянської влади, а саме індустріалізація, колективізація, стан війни, повоєнне становище, перехід до мирного розвитку держави тощо зумовлювали численні зміни до кримінального законодавства. Вже доходило до того, що, наприклад, у 1957 р. у зміненому кодексі 1927 р. були статті з номерами 206-14«в», 206-31.

Звичайно, назріла потреба створювати новий КК, який, за словами сучасників тогочасного обговорення удосконалення кримінального законодавства, би був спрямований на подальший розвиток радянської демократії, розширення прав і гарантій людей, всебічного зміцнення соціалістичної законності. Вони ж вважали, що необхідно зберегти всі численні, перевірені життям норми діючого законодавства, які відповідають вимогам часу¹⁶⁵.

Прийнятий КК УРСР 28 грудня 1960 р. істотно відрізнявся тим, що в ньому держава вперше взяла на себе обов'язок охороняти нормами кримінального права, поряд з іншими об'єктами «особу, права і свободи громадян». Однак, у своїй основі він мав норми, які сформульовані були за межами України, адже за традицією радянського законотворення Верховна Рада СРСР уповноважила всі республіки, в тому числі й Україну, узгодити республіканське законодавство з Основами кримінального законодавства СРСР і союзних республік, прийнятими 25 грудня 1958 р. Тут зазначимо, що, виправдовуючи наявну некоректну термінологію кримінального права часто дослідники вказують на таку собі «традиційність, усталеність». На наш погляд, це пов'язано, навпаки, з відсутністю збереження національної традиції законотворення через історичний розвиток нашої держави, про використання певних трафаретів, російських калёк у наступних прийнятих кримінальних кодексах.

Звичайно, вже в 1960 р. можна було говорити про досить розвинений понятійний апарат, вироблений радянською юридичною наукою, яка активно проводила дослідження, в тому числі й щодо проблем юридичної техніки кримінального закону.

¹⁶⁵Тихенко С. І., Юровський Д. Ю. Питання особливої частини проекту Кримінального кодексу УРСР. *Радянське право*. 1959. № 5. С. 60.

Законодавець відмовився від аналогії як способу притягнення до кримінальної відповідальності за діяння, які є лише схожими з тими, що передбачені в кодексі. Звичайно, це також вимагало точності і зрозумілості виписаних у законі кримінально-правових заборон. Загалом кримінальне законодавство 1961–2000 років – завершальна ланка у ланцюгу кримінального права радянського періоду. На думку М. І. Колоса, вона є «найбільш досконалою, значною мірою обґрунтованою і такою, що елементарно могла задовольнити потреби держави і суспільства в регулюванні та охороні правових відносин»¹⁶⁶.

Щодо структури КК 1960 р., то вона була вже традиційною – частини-глави-статті, іноді вказувалися пункти, в ньому містився також додаток у формі переліку майна, що не підлягає конфіскації; статті були вперше забезпечені заголовками, що розглядалося сучасниками «як відоме досягнення радянської юридичної техніки»¹⁶⁷, однак ще не передбачалася нумерація частин статей, хоча із загальних правил випадали ті військові кримінальні правопорушення (статті 232–263), які передбачали основний та кваліфікований склад, і при формулюванні яких пунктами, позначеними буквою за алфавітом та дужкою виокремлювалися частини статей. Однаковістю відзначався виклад кваліфікованих складів – через початок «ті самі діяння», «ті ж дії». Диспозиція сформульована через віддієслівні іменники, а санкція розпочиналася однаково – «карається», «караються», на відміну від попереднього кодексу 1927 р., де диспозиція розпочиналася словами «за...» і далі віддієслівні іменники в знахідному відмінку, а санкція не була відмежована словом «карається», а лише з абзацу вказувався вид покарання в називному відмінку. В контрреволюційних злочинах та злочинах проти порядку управління вживалося іноді слово «застосовується» та «карається». Тобто, мовні конструкції статей Особливої частини КК були не однаковими.

Щодо термінів, вживаних в Особливій частині, дуже багато вживалося не властивих українській літературній мові, що

¹⁶⁶ Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття): моногр.: [у 2 т.]. Київ, Острог, 2011. Т. 1: Освіта, наука, законодавство. С. 276.

¹⁶⁷ Ушаков А. А. Избранное: Очерки советской законодательной стилистики. Право и язык. М. : Российская академия правосудия, 2008. С. 135.

пов'язано з неправильним перекладом, використанням при перекладі калёк з російської мови (масові безпорядки (ст. 71), неподання допомоги (ст. 112), халатність (ст. 167), вимагательство (ст. 144), підлог (ст. 172), утаювання (ст. 182), глум (ст. 187-2, 212), доми розпусти (ст. 210) та ін.¹⁶⁸, що свідчить про низьку культуру мовного оформлення даного акта. Через неправильний переклад з російської мови і досі в чинному КК залишилися нам у спадок невдалі власне кримінально-правові терміни і терміносполуки (наприклад, «позбавлення волі» замість правильного «позбавлення свободи», «тягне за собою відповідальність» замість «передбачає кримінальну відповідальність»). Через використовуваний невірно перекладений термін «міра покарання» стосовно смертної кари та позбавлення батьківських прав у статтях 24, 55 КК 1960 р. до сих пір не припиняється дискусія щодо правильності вживання україномовного слова «захід» замість «міра». Дані недоліки не лише стосуються культури мови, але й «негативно впливають на зміст закону як об'єктивного інструменту точного регулювання суспільних відносин та на правильність його сприйняття, розуміння і застосування суб'єктами суспільних відносин»¹⁶⁹.

Проголошення незалежності нашої держави, зміна суспільно-політичного та економічного ладу, прийняття Конституції України – це ті чинники, які зумовлювали основоположні зміни до КК 1960 р., однак потреба у прийнятті іншого кодексу була очевидною. Новий кодекс був прийнятий 5 квітня 2001 р.

Не зважаючи на те, що однозначно його на той час можна було назвати новим, вітчизняний дослідник-криміналіст В. О. Навроцький його вважає наступником КК 1960 р.¹⁷⁰, оскільки були збережені основні ознаки, які визначають формальні та змістовні характеристики кримінального закону. Так, такі моменти, які вказують на наступництво, визначає і С. Я. Лихова: «збережено структуру та назву кодифікованого нормативного

¹⁶⁸ Кримінальний кодекс України від 28.12.1960. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05> (дата звернення: 12.02.2019).

¹⁶⁹ Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття). Т. 1. С. 321.

¹⁷⁰ Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). К.: Атіка, 2001. 276 с.

акта про кримінальну відповідальність; норми та інститути, які містилися в Загальній та Особливій частинах закону, в цілому збережені, хоча слід відзначити зміни в структурі Особливої частини – замість глав з'явилися розділи, хоча це не відобразилося на змістовому елементі структури кримінального закону. До принципів змін у структурі Особливої частини слід віднести переосмислення значення родового об'єкта кримінального правопорушення, про що свідчать зміни в розташуванні тих чи інших розділів. Більшість розділів Загальної частини змінили свою назву та частково зміст, з'явилися нові інститути, які раніше розглядалися тільки на теоретичному рівні (наприклад, види вини, види замаху, обмежена осудність, уявна оборона та багато інших); істотно не змінився об'єм криміналізації суспільних відносин; кримінальна відповідальність, як і раніше, глибоко диференціюється»¹⁷¹.

Звичайно, детальний аналіз чинного КК України з точки зору його зрозумілості, визначення шляхів удосконалення юридичної техніки як засобу досягнення зрозумілості закону буде здійснено в даній монографії в наступних розділах. Але сьогодні вже можна говорити про новітній етап розвитку кримінального законодавства, адже Указом Президента України № 584/2019 від 7 серпня 2019 року¹⁷² затверджено положення про Комісію з питань правової реформи та її склад, до якої входить робоча група з питань розвитку кримінального права в числі відомих українських науковців – фахівців у галузі кримінального права Ю. В. Бауліна, М. І. Хавронюка, П. П. Андрушка, В. М. Бурдіна, О. П. Гороха, Н. О. Гуторової, В. О. Навроцького, Ю. А. Пономаренка, Є. Л. Стрельцова, яким доручена підготовка нової кодифікації кримінального законодавства України, і які активно на сьогодні займаються даним питанням. На засіданнях даної робочої групи, які проводяться в тому числі і в межах міжнародних конференцій із залученням наукової спільноти з

¹⁷¹ Лихова С. Я. Наступність кримінального законодавства України та особливості механізму кримінально-правового регулювання на сучасному етапі. *Наукові записки*. Т. 20. Юридичні науки. К.: Вид. Дім «KM Academia», 2002. С. 13.

¹⁷² Указ Президента України № 584/2019 від 7 серпня 2019 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5842019-28949> (дата звернення: 03.02.2020).

України та зарубіжжя, обговорюються важливі питання реформування кримінального законодавства. Так, на Міжнародній науковій конференції «Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України», яка відбулась 17–19 жовтня 2019 року в Харкові, був представлений робочий варіант Проекту Концепції реформування КК України та інших актів законодавства про відповідальність за правопорушення в публічній сфері, в якому серед засад реформування законодавства названо те, що «нове кримінальне законодавство має бути побудоване з використанням сучасних досягнень законодавчої техніки, що забезпечить підвищення доступності його для сприйняття і розуміння населенням та істотно знизить можливості помилок чи зловживань при його застосуванні правоохоронними органами» (п. 7). Отже, в самій концепції реформування кримінального законодавства підвищення рівня доступності і розуміння кримінально-правових норм названо однією із засад майбутнього кримінального закону. Це вказує на те, що на сьогоднішні дані властивості не в повній мірі виявляються в чинному КК України через недостатнє використання засобів юридичної техніки.

Висновки до першого розділу

Аналіз стану вивчення питань зрозумілості кримінального закону засвідчує, що окремого дослідження даній проблемі присвячено не було. Насамперед про зрозумілість згадується як про одну з обов'язкових вимог до закону. Вчення про вимоги до закону, в тому числі кримінального, бере свої витоки в роботах давніх європейських мислителів-правників. Головна теза, що простежується в їх роботах наступна: закони мають бути простими, точними, доступними, зрозумілими для громадян, саме тоді вони будуть справедливими. При цьому велика увага приділялася формі закону, «букві» закону. Погляди даних мислителів дали поштовх розвитку законодавчої техніки – окремого напрямку правових знань.

Здебільшого про необхідність розробки зрозумілого закону йдеться в роботах теоретиків права, які вивчали питання правничої лінгвістики, юридичної техніки, і які, визначаючи

принципи, правила, прийоми розробки і видання законодавчих актів, підкреслювали, що всі вони мають бути спрямовані на розуміння закону усіма громадянами.

Особливо на даній вимозі наголошували учені, які займалися вивченням кримінального права. У кінці ХХ століття виокремлюються окремі напрямки досліджень – законодавча техніка кримінального закону, текстологія кримінального закону, представники яких зрозумілість розглядали в контексті формулювання вимог до мови кримінального закону як елемента законодавчої техніки.

Для глибокого аналізу досліджуваного поняття зрозумілості слід підкреслити важливість праць філософів, правників, теоретиків кримінального права, які зверталися до проблем герменевтики, зокрема герменевтики кримінального закону, однією з яких є складна філософська категорія розуміння.

Аналіз окремих актів, які відображали кримінально-правові норми і діяли на території сучасної України дали змогу простежити поступовий розвиток юридичної техніки кримінального закону та виявити, якими засобами автори намагалися передати законодавчу волю так, аби її розуміли. Враховуючи етатистський підхід до періодизації права, в межах давньоруського, польсько-литовського, імперського, радянського періодів та періоду незалежності можливо виділити й специфічну періодизацію формування засобів юридичної техніки, спрямованих на досягнення зрозумілості кримінально-правових приписів. Втім, часові рамки визначених періодів подекуди співпадають все ж з часом прийняття і функціонування аналізованих нормативно-правових актів, оскільки предметом нашого вивчення є не безпосередньо правові інститути, пов'язані з розвитком державності, а засоби юридичної техніки, відображені в текстах актів, чинних в той чи інший період.

Аналіз списків Руської Правди, першої писемної пам'ятки давньоруського періоду, на предмет становлення техніки викладу юридичних норм, зокрема тих, які мають кримінально-правовий характер, дозволяє визнати, по-перше, що дана кодифікована пам'ятка українського права в умовах диглосії писана мовою, наближеною до живої розмовної мови, зрозумілою для тих, кому призначалась, по-друге, історія тексту Руської Правди

вказує на намагання переписувачів самостійно зробити текст акта доступнішим і зрозумілішим відповідно до вимог свого часу, на розвиток певних кодифікаційних процесів, по-третє, при оформленні норм кримінально-правового характеру вже використовуються засоби, подібні до сучасних засобів вираження кримінально-правових норм, зокрема, однотипний синтаксичний зв'язок, заголовки статей.

За польсько-литовського періоду продовжується формування автентичної національної традиції законотворення, розпочатої в Руській Правді, удосконалюється юридична техніка. Судебник Казимира, Литовські Статути, порівняно з тогочасними європейськими актами, що відзначалися складністю для сприйняття і розуміння, можна було б застосовувати і вони були зрозумілі суб'єктам правових відносин. Для цього використовувалися і згодом удосконалювалися мовностилістичні засоби: власне мова актів в умовах наближалася до народної; заміна в процесі редагування слів на більш зрозуміліші населенню; намагання точно описати діяння шляхом казуїстичного викладу, і разом з цим усвідомлення необхідності абстрактного викладу (поки що лише доповненням переліків узагальнюючими словами); однотипність конструювання кримінально-правих заборон; більш логічна систематизація нормативного матеріалу, структурування як актів в цілому, так і окремих кримінально-правових заборон. Разом з тим, прагнення до точності і зрозумілості поступово нівелювали таку вимогу як лаконічність.

Про традиції національного законотворення у напрямку чіткої структурованості, визначення термінів, простоти викладу свідчать і «Права, за якими судиться малоросійський народ», які формувалися вже за часів імперського періоду, але, на жаль, так і лишилися на папері.

Акти імперського періоду, які були чинними, свідчать про певний відхід від становлення національної юридичної техніки кримінального закону, особливо що стосується Соборного уложення в порівнянні з Литовськими Статутами. За цього періоду відбувався прогресивний розвиток юридичної техніки, але у іншому напрямку, ніж в попередні часи. Порівняльний аналіз мовних та структурних особливостей актів власне кримінально-правової спрямованості (Уложення про покарання кримінальні

та виправні 1845 р., Кримінальне уложення 1903 р.) свідчить про удосконалення юридичної техніки кримінального закону через такі прийоми: перехід до лаконічного викладу; поступова заміна казуїстичного викладу на абстрактний; використання кримінально-правових термінів; поява норм-дефініцій; використання типових синтаксичних конструкцій; удосконалення композиційної структури та поява особливих прийомів систематизації кримінально-правового матеріалу, – все це стало передумовою того, що кримінальний закон став більш зрозумілим для громадян.

Радянський період у свою чергу можна поділити на два етапи. Перший пов'язаний з КК УРСР 1922 р. та 1927 р., коли кримінальне законодавство виконувало зовсім інші завдання і це позначилося на мові цих кодексів. Термінологія, яка використовувалася, була іноді далекою від чіткості, зрозумілості, що давало підстави досить вільно тлумачити кримінально-правові норми та створювало можливість кримінально-правовим шляхом обґрунтовувати свавілля і репресії. Про юридичну визначеність, елементом якої є зрозумілість, в той час мова не йшла. Другий етап починається з прийняттям КК УРСР 1960 р., в якому зроблений акцент на охорону, поряд з іншими цінностями, людини, її прав і свобод, відмінена аналогія кримінального закону, що вимагало точності і зрозумілості виписаних у законі кримінально-правових заборон усім громадянам. Звичайно, це зумовило удосконалення засобів юридичної техніки кримінального закону, що простежується в даному акті.

Наступний період починається з прийняттям чинного КК України 2001 р., який, з одного боку, був новим законом, прийнятим вже в незалежній Україні, з іншого – за особливостями юридичної техніки його можна назвати наступником попереднього, оскільки продовжує традиції радянського законотворення.

На сьогодні, з 2019 р., вже мова йде про новітній період становлення кримінального законодавства, на якому підвищення рівня доступності для сприйняття і розуміння населенням кримінально-правових норм, зниження можливості помилок чи зловживань при його застосуванні визначається однією з засад реформування кримінального законодавства.

Розділ 2.

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЗРОЗУМІЛОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ

2.1. Значення зрозумілості кримінального закону задля його ефективного застосування

Ефективність кримінально-правового впливу залежить від багатьох факторів, але передусім від змістовності кримінально-правової норми та якості кримінального закону. Ефективність (дієвість, результативність) норми нами розуміється як здатність впливати на суспільні відносини у корисному для суспільства спрямуванні¹⁷³. Про справжню ефективність правової норми можна вести мову при її реалізації, однак слід визначити критерії потенційної її ефективності, які знаходяться передусім у площині правотворчості, у визначенні якісних характеристик кримінального закону, однією з яких є його зрозумілість.

Перш ніж розкрити якісні характеристики кримінального закону як передумови його ефективності, розглянемо поняття й складові кримінально-правового впливу, який і забезпечує відповідний закон.

Підходи до визначення кримінально-правового впливу неодноразово ставали предметом наукових досліджень. Втім, єдиного погляду на дану проблему в науці кримінального права так і не склалося, адже по-перше, проблема є досить новою для кримінально-правової доктрини, по-друге, в теорії права немає єдності поглядів в розумінні поняття правового впливу,

¹⁷³ Мусиченко О. М. Зрозумілість кримінального закону як один з факторів забезпечення ефективності кримінально-правового впливу. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані* : монографія / за ред. проф. О. В. Козаченка, проф. Є. Л. Стрельцова. Миколаїв: Ліон, 2016. С. 324–325.

в його розмежуванні з поняттям правового регулювання, що створює підстави для дискусії під час дослідження галузевих понять кримінально-правового впливу та кримінально-правового регулювання, на чому нами вже наголошувалося¹⁷⁴.

Серед підходів до визначення кримінально-правового впливу виокремлюється тенденція до ототожнення кримінально-правового впливу виключно із заходами кримінально-правового впливу. Це так званий «вузький підхід» до розуміння даного поняття. Прихильниками даного підходу є Г. О. Єсаков, О. І. Рарог, А. П. Фірсова, А. І. Чучаєв тощо. Дана група науковців вважає синонімічними поняття «кримінально-правовий вплив», «заходи кримінально-правового впливу», стверджуючи, що всі засоби, регламентовані кримінальним законом, виступають заходами кримінально-правового характеру і утворюють кримінально-правовий вплив¹⁷⁵. У роботах прихильників такого підходу до досліджуваної проблематики іноді кримінально-правовий вплив звужується аж до понять кримінальної відповідальності, форм кримінальної відповідальності, і навіть лише покарання.

Друга група дослідників розуміє поняття кримінально-правового впливу значно ширше (А. А. Березовський, В. К. Дуюнов, О. В. Козаченко, Н. О. Лопашенко та ін.). Їх позиція опирається на здобутки теорії права, де розмежовуються поняття правового впливу та правового регулювання. Правовий вплив розглядається як ціннісно-орієнтуючий вплив права (інформаційний і ціннісний) на свідомість і поведінку людей, який грає соціалізуючу роль і пов'язаний з формуванням цінностей, принципів, форм поведінки, життєвих позицій, які відповідають визначеній культурній цілісності¹⁷⁶. Опираючись на позиції теоретиків права відносно того, що правове регулювання є завжди

¹⁷⁴Мусиченко О. М. Зрозумілість кримінального закону як один з факторів забезпечення ефективності кримінально-правового впливу. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані* : монографія / за ред. проф. О. В. Козаченка, проф. Є. Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 322–323.

¹⁷⁵Чучаєв А. И., Фирсова А. П. Уголовно-правовое воздействие: сущность и характеристика. *Lex Russia* (Научные труды МГЮА). 2008. № 6. С. 1334.

¹⁷⁶Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / под ред. Ю. Н. Оборотова. О.: Феникс, 2011. С. 187.

правовим впливом, однак не будь-який правовий вплив є правовим регулюванням, Н. О. Лопашенко підкреслює, що загальна превенція кримінальних правопорушень як одна з основних функцій кримінального права реалізується саме в межах правового впливу, а не правового регулювання¹⁷⁷.

Російський науковець В. К. Дуюнов, досліджуючи дане питання у своєму монографічному дослідженні, визначає поняття кримінально-правового впливу як «цілеспрямований карально-виховно-превентивний вплив на осіб, які вчинили злочин [кримінальне правопорушення], і превентивний вплив на так званих нестійких громадян з метою утвердження соціальної справедливості, зміцнення законності і правопорядку, попередження злочинів [кримінальних правопорушень], а також виховання громадян у дусі неухильного дотримання Конституції та інших законів»¹⁷⁸, при цьому вважає кримінально-правовий вплив зовнішнім вираженням кари. Така позиція науковця вже неодноразово критикувалася (М. В. Бавсун, А. А. Березовський), втім, позитивним є вказівка у визначенні на єдності карального, виховного та превентивного впливу.

Крім того, з позиції нашого дослідження цікавою є вказівка в роботі автора на найпершу стадію реалізації кримінально-правового впливу – прийняття кримінально-правової норми і виникнення юридичної підстави кримінально-правового впливу. В. К. Дуюнов підкреслює, що на цій найпершій стадії кримінально-правовий вплив має односторонній характер, він адресований невизначеному колу осіб – потенційним правопорушникам (деякі автори вважають, що всім громадянам) і полягає в оціночно-негативному, а також попереджувальному і виховному впливові на зазначених осіб. Кримінально-правовий вплив автором розуміється не просто як реакція держави на акт кримінального правопорушення і застосування передбачених кримінальним законом заходів щодо конкретної особи, але і ширше¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2004. 340 с.

¹⁷⁸ Дуюнов В. К. Уголовно-правовое воздействие: теория и практика. М.: Научная книга, 2003. С. 28.

¹⁷⁹ Там само. 48.

Прихильником широкого підходу є й К. К. Панько, який досліджував законодавчу техніку кримінального права. Учений підкреслював, що реальний кримінально-правовий вплив мають не окремо взятий нормативний припис, а їх комплекси в цілому, в дії того чи іншого положення (Особливої частини КК) у прихованому виді проявляється і дія нормативних положень більш високого порядку. Мова йде, зокрема, про принципи кримінального права, про особливий кримінально-правовий режим, встановлений Загальною частиною КК, який відображається на конкретному нормативному приписі Особливої частини КК¹⁸⁰.

Професор М. В. Бавсун у своїй дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук розглядає кримінально-правовий вплив у широкому розумінні, по-новому підходить до визначення змісту поняття кримінально-правового впливу за рахунок його функціонального призначення і використання державою не лише для придушення кримінальної протиправності, але як один із засобів формування суспільної свідомості у напрямку неприйняття і недопустимості суспільно небезпечної поведінки суб'єктами правовідносин¹⁸¹. Не зважаючи на те, що до основних засобів кримінально-правового впливу М. В. Бавсун все ж відносить заходи кримінально-правового впливу, визначальну роль у механізмі кримінально-правового впливу науковець відводить його інформаційно-правовому елементові, його називає первинним елементом механізму такого впливу¹⁸².

Представниками широкого підходу до розуміння кримінально-правового впливу є також учені одеської правової школи є А. А. Березовський, О. В. Козаченко. Так, професор О. В. Козаченко, порівнюючи поняття кримінально-правового впливу, кримінальної відповідальності та кримінально-

¹⁸⁰ Панько К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России: монография. Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. С. 60.

¹⁸¹ Бавсун М. В. Уголовно-правовое воздействие: идеология, цели и средства реализации : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. Специальность 12.00.08 - уголовное право и криминология ; уголовно-исполнительное право. Омск, 2013. С. 11.

¹⁸² Там само. С. 30.

правових заходів, зазначає, що кримінально-правовий вплив за обсягом є набагато ширшою категорією, аніж інші порівнювальні поняття, і «включає в себе правосвідомість і правову культуру, які формуються в умовах впливу кримінального закону на суспільні відносини, свідомість суб'єктів, які в них вступають або потенційно здатні це зробити»¹⁸³. А. А. Березовський також підкреслює, що варто брати до уваги та зазначати велику роль, яку відіграють у механізмі кримінально-правового впливу кримінально-правові норми, правовідносини, правозастосовні акти та правова культура¹⁸⁴.

Поділяючи позицію науковців, які є прихильниками широкого підходу до розуміння кримінально-правового впливу, підкреслимо, що перша стадія реалізації кримінально-правового впливу починається із прийняттям кримінально-правової норми, яка має впливати на свідомість будь-якого громадянина. При цьому слід вказати на відмінний ступінь психічного усвідомлення і дії кримінально-правової норми на особу, яка добровільно дотримується (не порушує) кримінально-правових приписів, і особу, яка вчинила кримінальне правопорушення чи суспільно-небезпечне діяння. Попереджувальний кримінально-правовий вплив на ці дві категорії осіб буде відмінним, а то й протилежним. На наш погляд, для законодавця більш важливим є попереджувальний ефект саме при дотриманні кримінально-правових приписів¹⁸⁵. У цьому випадку найбільша суспільна користь кримінально-правової норми (її ефективність) полягає у загальному попередженні кримінальної протиправності.

У розглядуваному випадку найбільша суспільна користь кримінально-правової норми (її ефективність) полягає у загальному попередженні кримінальної протиправності.

¹⁸³ Кримінально-правові заходи в Україні: підручник / за ред. професора О. В. Козаченка. Миколаїв: Іліон, 2015. С. 10.

¹⁸⁴ Березовський А. А. Методологічні передумови дослідження проблеми кримінально-правового впливу на злочинність. *Вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2011. № 1. С. 38.

¹⁸⁵ Мусиченко О. М. Зрозумілість кримінального закону як один з факторів забезпечення ефективності кримінально-правового впливу. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані*: монографія / за ред. проф. О. В. Козаченка, проф. Є. Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 324.

Часто загальну превенцію в науковій літературі пов'язують лише із попереджувальним впливом кримінального закону на «нестійких» осіб, потенційно здатних вчинити кримінальне правопорушення. Втім, праві ті дослідники, які вказують на існування сьогодні такої політики криміналізації діянь у поєднанні із великою кількістю так званих «штучних кримінальних правопорушень», передбачених переважно бланкетними нормами, що по суті розмиває поняття «юридично нестійкої» або криміногенної особи. На сьогодні достатньо великий ризик так чи інакше переступити кримінальний закон має доволі значна частина загальнонаселеного населення¹⁸⁶. Тому не лише через опублікування законів (їх доступність), але їх роз'яснення для пересічних громадян, з тим щоб вони зрозуміли суть встановлених заборонених діянь, є засобом досягнення загальної превенції.

Важливе значення для реалізації загальної превенції кримінального закону має не тільки просте ознайомлення з його текстом, а й глибоке засвоєння сенсу закону, його справедливості, необхідності¹⁸⁷, саме таким чином, формуванням відповідно правосвідомості, і кримінально-правовий вплив буде досягати своїх позитивних результатів.

На думку науковців, факторами ефективності кримінально-правової норми є її соціальна обумовленість, відсутність протиріч у її формулюванні (як у самій нормі, так і щодо інших норм та інститутів права), зрозумілість як для громадян, так і для суб'єктів правозастосування¹⁸⁸, загалом якість кримінального закону¹⁸⁹.

¹⁸⁶Тубелець О. С. Реалізація попереджувальної функції норм кримінального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право» : зб. наук. пр. Ужгород : [б. в.], 2013. Вип. 23. Частина 2. Том 3. С. 56.

¹⁸⁷Там само.

¹⁸⁸Тубелець О. С. Реалізація кримінально-правової політики України шляхом правозастосування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 9.

¹⁸⁹Денисова Т. А. Покарання та його виконання крізь призму механізму впровадження нового кримінального законодавства. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 339.

Загальноновизнаним є те, що одна з умов ефективності правової норми – це її якість. Вказані вищезазначені фактори перегукуються із критеріями якості закону – загальносоціальними та юридичними. Якість кримінального закону є проблемою більш масштабною, аніж якість будь-якого іншого нормативного акта, адже це найбільш дієвіший регулятор суспільного життя, і від якості залежить його ефективність. Незаперечним є факт, що якість закону підвищує його престижність у суспільстві.

Однак, проблема якості закону, яка неодноразово порушувалась в авторських публікаціях¹⁹⁰, не вирішена в повній мірі, оскільки прийняті закони не завжди відповідають рівню розвитку суспільних відносин, реально не відображають інтереси та потреби суспільства, досить часто вони характеризуються колізійністю, декларативністю тощо.

У теорії права вчені по-різному підходять до визначення якості закону, що залежить від того, що покладене в зазначене поняття – філософське значення як внутрішньої визначеності предмета, яка становить специфіку, що відрізняє його від усіх інших, чи загальноприйняте – як ступінь вартості, цінності, придатності чого-небудь для його використання за призначенням¹⁹¹.

¹⁹⁰ Мусиченко О. М. Вплив гармонізації на якість кримінального закону (на прикладі криміналізаційних процесів). *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт., 2017 р. / редкол.: В. Я. Тацій, (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін.. Харків : Право, 2017. С. 509–513; Мусиченко О. М. Окремі аспекти якості кримінального закону. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса) : у 2 т. Т. 2 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса: Юридична література, 2016. С. 213–215; Мусиченко О. М. Якість кримінального закону України в умовах глобалізації. *Концептуальні основи кримінальної законотворчості* : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19 жовтня 2017 р., м. Одеса) / відп. ред. В. О. Туляков, Є. Л. Стрельцов. Одеса : НУ «ОЮА», 2017. С. 543–550; Мусиченко О. М. Різномірні мовні засоби забезпечення зрозумілості кримінального закону. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2020* : Альманах наукових праць / за ред. професора О. В. Козаченка, О. М. Мусиченко. Миколаїв: Миколаївський інститут права Національного університету «Одеська юридична академія», 2020. С. 160–166.

¹⁹¹ Словник української мови: в 11 томах / За ред. І. К. Білодіда. Том 11: Х–Б. К.: Вид-во «Наукова думка, 1980. С. 638.

На нашу думку, доцільне поєднання цих підходів, а прикладна інтерпретація якості закону має ґрунтуватися на філософській категорії якості. Саме такий підхід використовує М. Г. Кравченко, який пропонує наступне визначення: «якість закону – це комплексна категорія, яка полягає в поєднанні ознак закону, які у своїй сукупності визначають його як окремий вид нормативно-правових актів, що посідає особливе місце в системі законодавства держави, а також вимог, яким він має відповідати»¹⁹². Хоча й у цьому визначенні ігнорується, на що мають бути спрямовані такі вимоги.

Професор В. І. Червонюк вказує на інтегративний характер якості закону: «Якість закону – інтегративна властивість, що відображає внутрішню притаманну змісту і формі закону сукупність соціальних і юридичних характеристик (властивостей), що визначають його правову природу, тобто соціальну адекватність державних встановлень, досконалість їх юридичної форми, і як наслідок – здатність при відповідних умовах і відносинах адресатів (громадян та їх об'єднань) забезпечити правомірний характер їх діяльності, сприяти конструктивному досягненню фактичних результатів, що витікають із цілей закону»¹⁹³. Щодо цього хочеться зауважити на надлишковість вказівки на «відповідні умови і відносини», адже правомірний характер діяльності адресатів закону залежить від власне якості закону, а не від умов і відносин адресатів, які склалися. Позитивною є акцент на обов'язковості результативності та досягнення цілей якісним законом, а отже, його ефективності.

Вдалим, на наш погляд, видається підхід Л. Демидової, яка дає наступну дефініцію: «якість закону – це правовий стандарт, сукупність властивостей, яким притаманна потенційна здатність забезпечити ефективне державне правове регулювання та задовольнити певні інтереси держави та суспільства»¹⁹⁴,

¹⁹²Кравченко М. Г. Основні ознаки та вимоги до якісного закону. *Адміністративне право і процес*. № 4(6). 2013. С. 15.

¹⁹³Червонюк В. И. Качество закона: современная концепция и проблемы демократизации. *Юридическая техника*. 2014. № 8. С. 490–491.

¹⁹⁴Демидова Л. Щодо критеріїв якості кримінального законодавства (історичний аспект). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. «Право». 2010. Вип. 14. С. 128.

в якій в повній мірі відображено, що сукупність властивостей якості характеризують закон передусім як ефективний регулятор суспільних відносин.

Використаний підхід Л. Демидової до якості насамперед як філософської категорії, дозволив визначити, що якість законодавства України про кримінальну відповідальність становить системну сукупність притаманних йому властивостей (ознак), які визначають і підкреслюють унікальність цього законодавства порівняно з будь-яким іншим, яке потенційно здатне забезпечити його ефективність як правового інструментарію в боротьбі з кримінальними правопорушеннями та для їх попередження¹⁹⁵. Слід також погодитися з Н. О. Лопашенко, що якість кримінального законодавства як позитивна теоретична категорія включає в себе достатній рівень законодавчої техніки, узгодження окремих частин закону, узгодженість кримінального закону із законодавчими актами інших галузей права, і забезпечується повнотою і обґрунтованістю проведених криміналізації і пеналізації, своєчасністю і безпомилковістю здійснених декриміналізації і депеналізації¹⁹⁶.

Не зважаючи на досить таки схожий підхід до власне визначення якості закону, науковці по-різному визначають властивості, які притаманні якісним законам, або критерії якості закону. Тут слід зазначити, що поняття властивостей та критеріїв якості закону часто ототожнюються. На наш погляд, це є неправильним, оскільки властивість – це характерна ознака, особливість, що відрізняє предмет, явище від інших чи подібних предметів, явищ, а критерій – це своєрідне мірило, показник, за допомогою якого оцінюється певний предмет, явище, його рівень досконалості.

У теорії розрізняють такі критерії якості закону: відображення волі держави, стабільність, своєчасне оновлення, повнота, конкретність, демократичність¹⁹⁷.

¹⁹⁵ Демидова Л. Кримінальний кодекс України як якісно-кількісна система (системно-функціональний підхід). *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 2 (69). С. 221.

¹⁹⁶ Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2004. С. 190.

¹⁹⁷ Шустак І. Д., Онищук І. І. Юридична техніка: навчальний посібник для вищих навчальних закладів / І. Д. Шустак, І. І. Онищук. Івано-Франківськ, 2013. С. 109–110.

Оскільки немає єдності щодо стандартів якості законодавства, ряд країн, а також Організація з безпеки і співробітництва в Європі, визначили перелік стандартів якості законів, який включає: а) стандарти користувача: чіткість, простота і доступність закону для простих громадян та бізнесу; б) стандарти оформлення: гнучкість та узгодженість з іншими законодавчими актами та міжнародними стандартами; в) юридичні стандарти, зокрема структура законодавчого акта, впорядкованість закону, чіткість викладу норм, термінологія та наявність чіткого юридичного обґрунтування певної дії; г) стандарти дієвості: відповідність норм конкретним проблемам і реальним життєвим умовам; д) економічні та аналітичні стандарти: співмірність користі та витрат, а також оцінка впливу на малий бізнес, конкуренцію, торгівлю; е) стандарти впровадження – практичність, здійсненність, надійність дотримання закону, його сприйняття суспільством і наявність необхідних адміністративних ресурсів¹⁹⁸.

Відповідно до критеріїв якості закону можна визначити ступінь якості закону. Видається, що найбільшим ступенем якості володітиме закон, якщо в його основу покладені правові норми, які будуть містити конкретні соціальні цілі і засоби для їх здійснення, а самі норми будуть відповідати юридичним, мовним, логічним, соціальним і політичним ознакам (критеріям).

Закон відповідатиме високому ступеню якості, якщо дефекти нормативно-правового регулювання не здатні зробити значного впливу на праворозуміння і правозастосування, оскільки з нормативного тексту можна без труднощів виявити сенс правової норми. Прикладами таких недоліків в якості правового регулювання є дублювання, які захаращують правовий текст, недотримання правил мови тощо. Середній ступінь якості буде властивий закону в тому випадку, якщо не всі правові засоби виявляються достатніми для досягнення поставлених цілей, і (або) якщо текст правового акта не відповідає всім вимогам, які висуваються до нього. Низька якість закону спостерігається в

¹⁹⁸ Міжінституційна угода від 22 грудня 1998 року про загальні правила якості проектування європейського законодавства; Резолюція Ради Європейського Співтовариства (ЄС) від 8 червня 1993 року щодо якості проектування законодавства ЄС. *Official Journal* C 073, 17/03/1999 P. 0001-0004

разі, коли правові засоби не дозволяють досягти цілей або непридатні для їх досягнення. Зміст правового тексту в даному випадку істотно позначається на правозастосуванні і стані законності в регульованій сфері суспільних відносин¹⁹⁹.

На відміну від критеріїв, якісні властивості – це базові характеристики, характерні ознаки закону. На підставі усвідомлення цих визначальних характеристик, *якість кримінального закону* розуміємо як систему притаманних йому соціальних властивостей, що відображають його соціальну адекватність, та спеціально-юридичних властивостей, які в сукупності визначають ефективність кримінально-правового впливу.

У доктрині властивості, що визначають якість закону поділяють на дві групи: соціальні (або ще їх називають загальносоціальні, сутнісно-правові, змістовні) та юридичні (їх поділяють на групи: фундаментальні або базові та властивості техніко-юридичного характеру).

Якість закону у соціальному ракурсі – це його здатність максимально враховувати суспільні, групові, індивідуальні потреби та інтереси, чітко визначати цілі правового регулювання, ресурсабезпеченість закону, включаючи засоби правового регулювання. З юридичної точки зору також важливе значення має конституційність, системність, пряма дія, техніко-юридична досконалість закону²⁰⁰. Останні – це якраз інші, юридичні властивості закону.

Якісні властивості кримінального закону є взаємопов'язаними і взаємозалежними. Так, соціальні (змістовні, внутрішні) безпосередньо пов'язані з юридичними (атрибутивними, формальними). Зазначимо, що текст кримінального закону, тобто письмове словесне його вираження, як нормативно-правового акта, прийнятого у порядку, встановленому Конституцією України для прийняття законів, є формою виразу його змісту.

Щодо властивостей кримінального закону, слід зазначити, що вони є дещо відмінними від якісних властивостей закону загалом, знаходять інший вираз, оскільки кримінальний закон має свої особливості, притаманні лише йому. При аналізі якості кримінального закону не достатньо уваги приділяється його

¹⁹⁹ Алмаева Ю. О. Теоретические проблемы определения качества правовых норм. *Грамота*. 2009. № 1 (2). С. 12.

²⁰⁰ Проблемы теории государства и права: Учебник / Под ред. В. М. Сырых. М.: Эксмо, 2008. С. 522.

загальносоціальним властивостям, а наголошується здебільшого на юридичних²⁰¹: конституційності, формальній визначеності, системності і узгодженості з нормативно-правовими актами інших галузей права, ступеню наукової обґрунтованості, структурованості КК України тощо.

Водночас соціальні властивості кримінального закону – купність тих характеристик, які відображають його соціальну адекватність (зміст) є не менш важливими для якісного і ефективного закону. Слід погодитись з тим, що соціальній адекватності відповідає той закон, що володіє властивістю виступати виразом права²⁰². Беручи до уваги теоретичні розробки в даній царині, визначимо якісні загальносоціальні (змістовні, внутрішні) властивості кримінального закону.

Що є мірилом соціальної адекватності, які концепти є відображенням змістовних властивостей кримінального закону, нами висвітлювалося на конференції «Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування», що проходила в Харкові²⁰³.

По-перше, це соціальна справедливість²⁰⁴. Професор О. В. Козаченко, досліджуючи соціальну справедливість як мету

²⁰¹ Мусиченко О. М. Зрозумілість в контексті юридичних властивостей кримінального закону. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18 травня 2018) У 2-х т. Т. 2 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 222.

²⁰² Червонюк В. И. Качество закона: современная концепция и проблемы демократизации. *Юридическая техника*. 2014. № 8. С. 491.

²⁰³ Мусиченко О. М. Загальносоціальні критерії якості кримінального закону. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2016 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Х. : Право, 2016. С. 504–508.

²⁰⁴ Козаченко О. В., Мусиченко О. М. Культуро-антропологічний вимір справедливості кримінально-правового впливу: світові здобутки та національні надбання. *Гуманітарний дискурс: політика, управління, влада*: колективна монографія / За заг. ред. О. А. Івакіна, І. В. Шамши, Д. В. Яковлева. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 120–135; Мусиченко О. М. Відновлення соціальної справедливості як мета кримінально-правових заходів. *Кримінальне право в умовах глобалізації*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 25 травня 2018 року. Одеса: НУ «Одеська юридична академія», кафедра кримінального права, 2018. С. 142–144.

кримінально-правових заходів вказує, що соціальна справедливість характеризується відповідністю між протиправними діями і примусовими заходами кримінально-правового впливу, між правомірною поведінкою і реабілітаційно-заохочувальними заходами, між заподіяними збитками і заходами по їх відшкодуванню²⁰⁵. Соціальна справедливість в кримінальному законі має таке вираження: наявність в кримінальному законі різноманітних кримінально-правових заходів, застосовуючи які, є можливість реагувати на вчинене діяння і за допомогою яких досягається баланс інтересів учасників кримінально-правових відносин; справедлива санкція за діяння, яке заборонене кримінальним законом; справедливість при формуванні кола кримінально-караних діянь тощо.

Однак, для досягнення соціальної справедливості наявності лише якісного кримінального закону буде недостатньо. Академік О. М. Костенко підкреслює, що ефективність застосування справедливого кримінального закону залежить від досконалості усієї системи забезпечення кримінальної відповідальності за кримінальне правопорушення, яку називають кримінальною юстицією²⁰⁶. Крім того, зазначає, щоб справедливі кримінальні закони застосовувались ефективно, вони повинні «зчіплюватися» із законами про податкову систему, декларацію доходів, державну службу та іншими законами, які мають демаскуючі властивості, інакше кримінальні закони повиснуть у повітрі²⁰⁷. Тобто йде мова про соціальну справедливість усього законодавчого поля і всієї кримінальної юстиції.

²⁰⁵ Козаченко О. В. Культуро-антропологічна концепція заходів здійснення кримінально-правового впливу. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2012. Т. 11. С. 414; Kozachenko Oleksandr V. Taxonomy of compulsory and incentive legal consequences (legal measures) of committing illegal acts [Oleksandr V. Kozachenko, Olesia K.Vasyliaka, Larysa V. Chornozub, Olha M. Musychenko]. *Cuestiones Políticas*. Vol. 38. № Especial (2da Parte) 2020. P. 151-168. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/34688> (дата звернення: 21.06.2021)

²⁰⁶ Костенко О. М. *Культура і закон – у протидії злу: Монографія*. К.: Атіка, 2008. С. 258.

²⁰⁷ Там само.

По-друге, загалом гуманітарна природа права визначає те, що центром кримінального закону повинна бути особа. При тому це не тільки особа того, хто вчинив кримінальне правопорушення чи об'єктивно протиправне діяння, як це прийнято вважати, це і потерпіла особа. Науковці, які займались проблемами потерпілого у кримінальному праві, вказують на те, що дослідження кримінальних правопорушень, передбачених у КК, показує, що потерпілий ніколи не вказує знижену суспільну небезпечність кримінального правопорушення, тобто потерпілий не може бути ознакою складу кримінального правопорушення, що пом'якшує відповідальність²⁰⁸.

По-третє, відповідність кримінального закону моральним засадам²⁰⁹, культурним, духовним цінностям українського народу. Жодна кримінально-правова норма не може називатися якісною, якщо вона не відповідає тим цінностям, традиціям, що склалися в певний культурно-історичний період на визначеній території. За словами професорів В. І. Борисова, П. Л. Фріса, «діяння, що забороняються, повинні не тільки бути небезпечними, шкідливими в реальній дійсності, але і відображатися як такі у правовій свідомості суспільства... Кримінальне право виконує свої політичні завдання тоді, коли... воно враховує менталітет народу і разом із цим виховує громадян у дусі дотримання законів, тим самим попереджаючи можливість вчинення ними правопорушень»²¹⁰.

Критично підходить професор Є. Л. Стрельцов до того, що в національне кримінальне законодавство механічно, без адаптованих змін, в повному обсязі «залучаються» тексти кримінально-правових норм, або ознаки тексту, які прийняті (існують) у зарубіжному або міжнародному законодавстві без урахування основних ідей, сутності, принципів та головних ознак

²⁰⁸ Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / За науковою редакцією доктора юридичних наук, професора, академіка Академії правових наук України В. І. Борисова. Х.: Право, 2006. С. 104.

²⁰⁹ Туляков В. О. Моральна адекватність кримінально-правової заборони. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Ю. М. Оборотов (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.] ; МОН України, ОНЮА. Одеса: Фенікс, 2008. Вип. 44. С. 257–261.

²¹⁰ Борисов В. І., Фріс П. Л. Ефективність кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1 (2). С. 10.

кримінально-правових заборон відповідних вчинків (процесів), які визначають змістовну характеристику. Тому при за-
позиченні міжнародного досвіду слід не просто копіювати, а
зберігати їх змістовну насиченість норм, приводити тексти у
відповідність до вітчизняних реалій²¹¹.

Окреслений соціальний якісний критерій кримінального
закону знімає проблему протистояння закону й адресатів, є
доволі сильним рушієм їх правомірних дій. Тут можна навести
приклад законів 16 січня 2014 року, що призвели до соціально-
го супротиву.

По-четверте, відповідність кримінального закону об'єктив-
ним тенденціям суспільного розвитку. Сьогодні ми можемо спо-
стерігати те, що результатом розвитку певних суспільних від-
носин, стала поява в КК України нових кримінально-правових
заходів: спеціальної конфіскації, заходів щодо юридичних осіб,
обмежувальних заходів, з'явилися норми, що посилили кримі-
нальну відповідальність за кримінальні правопорушення про-
ти журналістів тощо. Разом з тим, слід вказати на те, що необ-
хідність реагувати на зміни у суспільстві не повинна перешко-
джати й іншим юридичним критеріям якості кримінального
закону, наприклад, його стабільності. Іноді законодавець, при-
ймаючи закон, як реакцію на певні суспільні процеси, робить це
поспішно, і маємо те, що до нього вносяться зміни відразу після
набрання ним чинності, а то й до того. Такі тенденції є вкрай
негативними і позначаються на ефективності кримінального
закону. Попередження таких негативних проявів є продумана
концепція та мета законопроектів.

Перспективним в цьому напрямку вважаємо намагання
членів Робочої групи з питань розвитку кримінального права,
які розробляють проєкт КК України, на законодавчому рівні
закріпити серед вихідних положень стабільність КК України
(ст.1.1.3 проєкту) та заходи для забезпечення цієї стабільності,
а саме: зміни до КК України вносяться не частіше одного разу
протягом календарного року, крім випадків скасування злочин-
ності діяння або поліпшення правового статусу особи, яка вчи-
нила злочин; одна і та сама стаття (частина статті, пункт статті)

²¹¹ Стрельцов Є. Л. Складні процеси реформування кримінального права
України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії
правових наук України*. 2018. № 15. С. 85.

КК України не може бути змінена раніше, ніж після спливу 12 місяців з дня набрання чинності законом про попередні зміни до неї; зміни до КК України не можуть набрати чинності раніше, ніж через 30 днів з дня, наступного за днем їх офіційного оприлюднення (крім закону, який скасовує злочинність діяння або поліпшує правовий статус особи, яка вчинила злочин, та закону, яким змінюється розмір розрахункової одиниці)²¹².

У розглядуваному контексті слід також звернути увагу на те, що, як буде показано далі в даній роботі, у юридичній герменевтиці останній етап розуміння називають соціальним, який пов'язаний з усвідомленням значення тексту через набуті і сприйняті власні соціальні категорії. Тому соціальна адекватність закону є важливою для його сприйняття і розуміння.

Отже, яким би технічно досконалим не був кримінальний закон, якщо він не наділений переліченими загальносоціальними властивостями, навряд чи він може називатися якісним. Разом з тим соціальні характеристики кримінального закону втрачають своє значення без належного його юридичного оформлення, тому юридичні властивості закону рівноцінні загальносоціальним.

У теорії права зміст юридичних (або як іще їх називають спеціально-юридичних) властивостей закону здебільшого пояснюються досить обмежено, через характеристики вимог, що пред'являються до юридичної стилістики закону, узгодженості його приписів тощо.

Так, наприклад, М. Г. Кравченко, характеризуючи якість закону, розкриває його через такі вимоги до закону: 1. вимога щодо змісту приписів закону, яка виявляється в потребі адекватного відображення й узгодження в законі прав, свобод та інтересів різних суб'єктів права; 2. адекватний розподіл прав та обов'язків між суб'єктами права; 3. своєчасність закону та відповідність його рівню розвитку суспільних відносин; 4. оптимальність рішення, покладеного в основу нормативно-правового регулювання; 5. ресурсне забезпечення закону; 6. правильно сформульовані мета і завдання закону; 7. правильний вибір

²¹² Кримінальний кодекс України (проект). Контрольний текст (станом на 02.01.2021 року). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/01/04/kontrolnyj-proekt-kk-02-01-2021.pdf> (дата звернення: 07.01.2021)

методу нормативно-правового регулювання; 8. гарантованість правових можливостей суб'єктів права; 9. дотримання вимог законодавчої техніки при створенні закону тощо²¹³.

Нам імпонує чіткий поділ спеціально-юридичних властивостей закону на фундаментальні (базові) властивості закону та властивості прикладного або техніко-юридичного характеру, який здійснив професор В.І. Червонюк. До фундаментальних юридичних властивостей він відносить: конституційність закону, верховенство закону, пряма його дія, правова визначеність, структурно-функціональна відокремленість, ресурсно-гарантійна достатність (забезпеченість); до властивостей прикладного характеру (техніко-юридичних) належать: техніко-конструктивні властивості, структурно-логічні, лінгвістичні²¹⁴.

Юридичні властивості будь-кого закону набувають своєрідного вияву в кримінальному законі. Розуміння юридичних властивостей, що утворюють його якість, дає уявлення і про відповідні вимоги до нього, і критерії визначення даних якісних характеристик.

Так, *конституційність* є однією з юридичних ознак кримінального закону. Логічно, що вимога до якості кримінального закону – це відповідність кримінально-правових норм Конституції України. Дана властивість кримінального закону забезпечується дієвим механізмом конституційного контролю. Так, відповідно до ст. 152 Конституції України закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність. У чинному КК України визнано неконституційним положення ч. 1 ст. 69 КК України в частині, яка унеможлиблює призначення особам, які вчинили кримінальні правопорушення невеликої тяжкості, більш м'якого покарання ніж передбачено законом²¹⁵; у зв'язку з порушенням конституційно визначеної процедури розгляду, ухвалення та набуття чинності законів

²¹³Кравченко М. Г. Основні ознаки та вимоги до якісного закону. *Адміністративне право і процес*. № 4(6). 2013. С. 15.

²¹⁴Червонюк В. І. Качество закона: современная концепция и проблемы демократизации. *Юридическая техника*. 2014. № 8. С. 497–502.

²¹⁵Рішення КСУ від 2 листопада 2004 року № 15-рп у справі про призначення судом більш м'якого покарання. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. С. 2975, стор. 41

визнано неконституційним Закон України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії», згідно з яким вносилися зміни до статей 384 і 385 КК України²¹⁶; відповідно до рішень КСУ²¹⁷ визнано такими, що не відповідають Конституції України ст. 368-2 КК України та ст. 375 КК України (щоправда в останньому рішенні ст. 375 КК України втрачає чинність через шість місяців з дня його ухвалення КСУ).

Слід також погодитися з М. І. Хавронюком, що певні положення КК України є сумнівними з точки зору відповідності Конституції України (конституційності)²¹⁸. Наприклад, перенасиченість КК України оціночними поняттями, або формулювання диспозицій таким чином, що звичайна особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності, приміром, за порушення правил, яке було зумовлене незнанням особою положень підзаконних актів, порушують положення ч. 2 ст. 68 Конституції України, згідно з яким *незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності*.

Друга юридична властивість – *вища юридична сила кримінального закону*, яка пов'язується з двома моментами: співвідношення правових актів між собою (ієрархічність) і обов'язковість виконання. Кримінальний закон, будучи офіційним документом, характеризується вищою юридичною силою,

²¹⁶Рішення КСУ від 10 вересня 2009 року № 20-рп у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України». *Вісник Конституційного Суду України*. 2009. № 6. С. 6.

²¹⁷Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#n2> (дата звернення: 21.07.2019); Рішення Конституційного Суду України від 11 червня 2020 року № 7-р/2020 у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 375 Кримінального кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-20#n2> (дата звернення: 5.07.2020).

²¹⁸Хавронюк М. І. Конституційна скарга і кримінальна право URL: <http://pravo.org.ua/ua/news/20872546-konstitutsiy-na-skarga-i-kriminalne-pravo> (Дата звернення: 13.07.2018).

оскільки приймається вищим законодавчим органом – ВРУ, ґрунтується на Конституції України, і обов’язковістю для виконання тими особами, на які покладені обов’язки з виконання його вимог, заборон, дозволів і приписів. Правий є М.Г. Іванов, який визначає найвищу юридичну силу кримінального закону як породження обов’язкових юридичних наслідків для всіх громадян і організацій, що знаходяться на території держави²¹⁹.

Досить своєрідно О. К. Романов пояснює сутність вищої юридичної сили кримінального закону: «Авторитетність будь-яких текстів, в тому числі тих, які представлені кримінальним законом, визначається не стільки властивостями самих текстів, скільки авторитетністю їх адресата,...право ... виступає в якості адресата тих текстів, які містяться в законопроектах... Авторитетністю адресата – права, що виступає в образі законодавця, – пояснюється найвища модальність кримінальних законів»²²⁰. Через дуалізм адресата тексту кримінального закону – законодавець і разом з тим саме право – науковцю вдалося підкреслити важливість і авторитетність тексту кримінального закону, відповідно і необхідність підвищених вимог до нього.

Через іншу фундаментальну юридичну властивість закону – *правову визначеність* – можна пояснити й іншу, що реалізується через властивості техніко-юридичного характеру, – *зрозумілість* кримінального закону. Стосовно правової визначеності це поняття також вживається як принцип права, щоправда, як зазначає В. І. Червонюк, «будучи імплементоване в законодавчу «тканину», даний принцип набуває іманентно притаманну за конові властивість»²²¹.

Саме на правову визначеність як якісну властивість вказує К. К. Панько, оскільки закон має змогу максимально точно фіксувати у формалізованому вигляді необхідні ознаки ситуацій, що вимагають свого вирішення з позицій права, визначає межі

²¹⁹ Іванов Н. Г. Уголовное право России. Общая и Особенная части. М.: Экзамен, 2003. С. 65.

²²⁰ Романов А. К. Уголовный закон. С. 38.

²²¹ Червонюк В. И. Качество закона: современная концепция и проблемы демократизации. *Юридическая техника*. 2014. № 8. С. 499.

зовнішньої поведінки осіб, деталі їх дій (вчинків), межі зовнішньої свободи дій і наслідків порушення цих меж (санкції)²²².

Як зазначає Л. Л. Богачова, правова визначеність розкривається «через такі концепції, як непорушність і нескасовуваність набутих законних прав (vested rights); незворотність закону й неможливість застосування закону до особи, яка не могла знати про його існування (non-retroactivity); законні очікування (legitimate expectations) – право особи у своїх діях розраховувати на сталість існуючого законодавства»²²³. Отже, правова визначеність як фундаментальна властивість закону дає можливість виокремити такі характеристики кримінального закону як його стабільність, зрозумілість.

Друга із визначених Л.Л. Богачовою концепцій означає те, що учасники правових відносин повинні мати можливість знати про існування закону, а отже в розумних межах передбачати наслідки своєї поведінки. Однак, знати про існування закону ще не означає, що він має бути оприлюднений, доступний для ознайомлення, він має бути таким, щоб його розуміли особи, бути зрозумілим для них. Особливо важливою є зрозумілість кримінального закону, оскільки порушення кримінально-правових норм найсуттєвіше обмежує права людини.

Отже, з одного боку зрозумілість впливає із такої фундаментальної юридичної властивості кримінального закону як формальна визначеність, а з іншого ми відносимо її до техніко-юридичних (прикладних) властивостей кримінального закону, оскільки через структурно-логічне, лінгвістичне оформлення кримінального закону він набуває такої властивості як його зрозумілість.

²²²Панько К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России: монография. Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. С. 58.

²²³Богачова Л. Л. Принцип правової визначеності в європейському і національному праві (змістовна характеристика). *Теорія і практика правознавства* : електр. наук. фак. вид. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». 2013. Вип. 2. URL: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/2.2013/48_1.pdf (дата звернення: 14.07.2018)

2.2. Категорія зрозумілості в теорії права, нормативних актах та міжнародній судовій практиці

Зрозумілості в правовій науці приділено достатньо уваги, втім, щодо сутності цього широковживаного терміна єдиного підходу не склалося, що потребує узагальнення існуючих поглядів до розуміння досліджуваної категорії.

Підходи науковців до вивчення зрозумілості, на наш погляд, можна об'єднати в такі групи: по-перше, зрозумілість у контексті аналізу формальної визначеності як складової принципу верховенства права, по-друге, як одна з вимог до мови закону в контексті дослідження окремих аспектів юридичної техніки, по-третє, як одна з необхідних якісних властивостей нормативно-правового акта, яка досягається за допомогою різних засобів.

Перший підхід характеризується тим, що при дослідженні характеристик принципу правової визначеності як складової принципу верховенства права вказується на зрозумілість, точність права, що виражається у сформульованих нормах позитивного права.

Зазвичай як одну із складових принципу верховенства права науковці розглядають принцип правової визначеності, який розуміють у вузькому та широкому сенсі. У якому б розумінні не розглядався зазначений принцип – як визначеність нормативно-правових актів (під час правотворчості) або як визначеність не лише на етапі правотворчості, але й на стадії правозастосування, одним з перших завдань реалізації цього принципу вважаємо дотримання зрозумілості, несуперечливості правових приписів, виражених в нормативно-правових актах.

Учені, які присвячували свої роботи аналізу принципу правової визначеності, так чи інакше пов'язували його із зрозумілістю, чіткістю нормативно-правових актів.

Так, Л. О. Макаренко говорить про те, що формальна визначеність полягає у визначеності правових норм за формою, а зрозумілість, чіткість – це скоріше не ознака, а вимога, яка зумовлює ефективність дії права²²⁴. Професор С. П. Погребняк,

²²⁴ Макаренко Л. О. Теоретичні закономірності дії правових приписів: дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2004. С. 37.

який є прихильником широкого розуміння цього принципу, поділяючи вимоги до нормативно-правових актів на процедурні та змістовні, серед останніх виокремлює зрозумілість (доступність), несуперечливість, не допущення існування прогалів. Автор доводить, що зазначені вимоги є не лише складовою принципу правової визначеності, але й впливають із конституційного принципу рівності всіх перед законом і судом, оскільки така рівність може бути забезпечена лише за умови однакового розуміння і тлумачення норми всіма правозастосовувачами²²⁵. Учений, який присвятив свою монографічну працю аналізу верховенства права в Україні, С. В. Серьогін, визначаючи складові принципу верховенства права, які, на його думку, будуть не тільки формальними, але й субстантивними, або матеріальними, відносить до них визначеність права, одним з аспектів якого є забезпечення того, щоб правотвір був сформульований досить чітко, щоб дати можливість особі регулювати свою поведінку²²⁶. В. І. Муравйов до елементів принципу правової визначеності, поміж інших, включає ясність і зрозумілість права для тих, кого воно стосується²²⁷.

Відомий конституціоналіст М. І. Козюбра називає принцип визначеності як один з підпринципів верховенства права, що «означає вимогу чіткості підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих із них, що адресовані безпосередньо громадянам. Вони повинні мати можливість передбачати правові наслідки своєї поведінки»²²⁸. Разом з тим учений підкреслює, що визначеність таких наслідків є недосяжною через низку обставин – відкритість мови, якою формулюються норми закону, їх загальність, неможливість заздалегідь передбачити в них всі реальні ситуації тощо. Втім, насправді стилістична та

²²⁵Погребняк С. П. Основоположні принципи права [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2009. С. 302.

²²⁶Серьогін С. В. Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування: монографія. Дніпропетровськ: Видавництво «Грані», 2014. С. 71.

²²⁷Право Європейського Союзу: підруч. / за ред. В. І. Муравйова. К. : Юрінком Інтер, 2011. С. 60.

²²⁸Козюбра М. І. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 49.

філологічна досконалість у формулюванні не може бути єдиним змістом правової визначеності²²⁹, що й підтверджується подальшим нашим аналізом.

Звичайно, принцип верховенства права, який охоплює і принцип правової визначеності, є визнаним і на рівні міждержавних утворень. Як зазначає С. В. Серьогін, поряд з демократією і правами людини, він вважається одним з трьох стовпів Ради Європи²³⁰.

У преамбулі до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р. (абз. 5) говориться про спільну спадщину верховенства права європейських держав²³¹, тобто проголошується принцип верховенства права на міждержавному рівні. Принцип верховенства права відображений в преамбулі Договору про Європейський Союз, де вказано про «відданість принципам свободи, демократії, верховенства права»²³², а також в статті 2, в якій зазначається, що Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, зокрема осіб, що належать до меншин²³³. У преамбулі Хартії основних прав Європейського Союзу сказано, що підвалинами Європейського Союзу є принципи демократії та верховенства права²³⁴.

Між тим, складові цього принципу, зокрема і визнання зрозумілості, чіткості норм права як безпосереднього елемента принципу верховенства права (або його складової – правової визначеності), можна віднайти в інших документах, а також і в прецедентному праві – рішеннях Європейського суду з прав людини, юрисдикція якого поширюється на всі держави-члени

²²⁹Ogneviuk H. Z. Anthropological approaches in legal certainty research. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018. № 14. P. 62–72. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i14.150573> (дата звернення: 20.08.2020).

²³⁰Серьогін С. В. Верховенство права в Україні. С. 67.

²³¹Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950. *Урядовий кур'єр* від 17.11.2010. № 215.

²³²Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. UA. 30.03.2010. С. 15.

²³³Там само. С. 17.

²³⁴Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 14.11.2018).

Ради Європи, що ратифікували згадану Конвенцію, на що вже зверталася увага в окремих авторських публікаціях²³⁵.

Суттєвий крок в розкритті змісту верховенства права було зроблено в доповіді «Про верховенство права», затвердженій Венеціанською комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 р.) на основі коментарів Пітера ван Дейка (Нідерланди), Грет Халлер (член, Швейцарія), Джефрі Джауела (Сполучене Королівство), Каарло Туорі (Фінляндія), за основу якої була взята Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи 1594 (2007) «Про принцип верховенства права». В розглядуваній доповіді робиться спроба узагальнити терміни, відомі різним національним законодавствам на позначення понять, які є не завжди синонімічними верховенству права: німецьке поняття «rechtsstaat», португальське «estado de direito», французьке «etat de droit» (або термін, який використовується Радою Європи: «prééminence du droit»), російське поняття «верховенство закона» або «правовое государство».

У доповіді береться за основу визначення, дане Томом Бінгхемом у 2010 році, і з нього у п. 37 виводиться 8 «інгредієнтів» принципу верховенства права, серед яких одним з перших вказано (1) доступ до закону (положення якого повинні бути зрозумілими, чіткими і передбачуваними)²³⁶. Опираючись на дане визначення, а також враховуючи поняття верховенства права в різних правових системах, у п. 41 визначаються складові верховенства права: (1) Законність, у тому числі прозорий,

²³⁵ Мусиченко О. Зрозумілість і чіткість кримінального закону як складова частина принципу правової визначеності в практиці Європейського суду з прав людини. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 1/2. С. 149–154; Мусиченко О. Зрозумілість закону у світлі принципу правової визначеності. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 травня 2017 р.) У 2-х т. Т. 1 / Відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 136–138; Мусиченко О. М. Вимоги до кримінального закону в світлі практики Європейського суду з прав людини. *Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий вимір*: XIV міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»: Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 265–268.

²³⁶ Report on the rule of law - Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011) URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 14.11.2018)

підконтрольний і демократичний процес введення в дію законів; (2) Правова визначеність; (3) Заборона свавілля; (4) Доступ до правосуддя, яке здійснюється незалежними і неупередженими судами, у тому числі судовий контроль над адміністративними актами; (5) Дотримання прав людини; (6) Відсутність дискримінації і рівність перед законом.

Розкриваючи складову правової визначеності, у доповіді підкреслюється наступні положення, що мають значення для даного дослідження: для досягнення довіри до судової системи держава повинна складати тексти законів так, щоб вони були доступними. Закон повинен бути сформульований з достатньою мірою *чіткості* (курсив наш. – О. М.), для того щоб людина могла регулювати свою поведінку (п. 44); правова визначеність передбачає, що норми права повинні бути *чіткими і точними*, а також спрямованими на забезпечення постійної прогнозованості ситуацій і правових відносин (п. 46); парламент не повинен мати можливості блокувати основоположні права шляхом прийняття двозначних законів (п. 47). В Додатку доповіді вказується контрольний список питань для оцінки стану верховенства права в окремих державах, серед яких питання: «Чи написані закони *зрозумілою* мовою?»²³⁷.

На ці ж складові правової визначеності вказує і КСУ у своїх рішеннях. Так, у п. 4.1. рішення КСУ від 20 червня 2019 року вказано: «юридичну визначеність необхідно розуміти через такі її складові: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; право особи у своїх діях розраховувати на розумну та передбачувану стабільність існуючого законодавства та можливість передбачати наслідки застосування норм права (законні очікування). Таким чином, юридична визначеність передбачає, що законодавець повинен прагнути до *чіткості та зрозумілості* (курсив наш. – О. М.) у викладенні норм права»²³⁸. Подібним чином

²³⁷ Report on the rule of law – Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session.

²³⁸ Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2019 року № 6-р/2019 у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text> (дата звернення: 09.07.2020).

елементи правової визначеності розкрито у інших рішеннях КСУ, вказуючи також на ясність, недвозначність, передбачуваність закону²³⁹. На особливій важливості для кримінального закону подібних вимог наголошується в іншому рішенні КСУ: «Дотримання вимоги ясності і недвозначності норм, які встановлюють кримінальну відповідальність, є особливо важливим з огляду на специфіку кримінального закону та наслідки притягнення до кримінальної відповідальності, адже притягнення до такого виду юридичної відповідальності пов'язане з можливими істотними обмеженнями прав і свобод людини»²⁴⁰.

Таким чином, як на міжнародному, так і на національному рівні зрозумілість (або доступність, ясність), точність (або чіткість, недвозначність) правових норм визнано в контексті складової правової визначеності як елемента принципу верховенства права.

У межах досліджуваного підходу до зрозумілості закону як складової принципів правової визначеності та верховенства права, слід звернути увагу на практику ЄСПЛ, в рішеннях якого чітко підкреслюється необхідність дотримання державами

²³⁹Рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017 у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17#Text> (дата звернення: 09.07.2020); Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text> (дата звернення: 09.07.2020); Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text> (дата звернення: 09.07.2020).

²⁴⁰Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019 у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#n2> (дата звернення: 21.07.2019).

таких вимог до кримінального закону як доступність, чіткість, ясність, точність з тим, щоб кожен міг зрозуміти, яка дія або бездіяльність тягне за собою кримінальну відповідальність і передбачити наслідки, до яких може призвести певна дія, що характеризує один з аспектів принципу верховенства права.

Аналіз практики ЄСПЛ показує, що суд звертає увагу на розглядуване поняття в рішеннях за зверненням щодо порушень ст. 7 «Ніякого покарання без закону» та ст. 10 «Свобода вираження поглядів» КЗПЛ²⁴¹, в рішеннях за якими тлумачаться як статті в цілому, так і конкретні вживані в них словосполучення, як-от: «становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права», «встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві».

В одному із своїх рішень ЄСПЛ підкреслює, що рівень точності, яка вимагається від національного законодавства – яке все одно не може передбачити кожен конкретний випадок, – у значній мірі залежить від змісту оспорюваного закону, сфери, яку він призначений охоплювати²⁴². З цього випливає, що саме кримінальний закон має володіти найвищим рівнем точності і чіткості, бути зрозумілим, оскільки він поширюється на усіх осіб і наслідки за вчинення передбачених ним кримінальних правопорушень є найбільш суттєвими, мають найбільший ступінь обмеження прав і свобод людини. На підтвердження цього, в рішенні Новік проти України вказано: «якщо національний закон дозволяє можливість позбавлення свободи, такий закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у застосуванні, щоб виключити будь-який ризик свавілля» (п. 19)²⁴³.

²⁴¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. Ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 12.06.2016).

²⁴² Бессарабская Митрополия (metropolitan church of bessarabia) и другие против Молдовы: Постановление Европейского Суда по правам человека от 13 декабря 2001 года (жалоба № 45701/99). URL: http://www.rpqi.narod.ru/echr/another_3/metropolitan.htm (дата звернення: 12.06.2016).

²⁴³ Новік проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 18 грудня 2008 року (Заява № 48068/06). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_442#Text (дата звернення: 12.06.2016).

Відповідно до п.1 ст. 7 Конвенції: «Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення»²⁴⁴. Проаналізовані рішення свідчать про більш широке тлумачення ЄСПЛ даної норми. Так, у рішенні «S.W. проти Сполученого Королівства» (п. 35) говориться: «стаття 7 не обмежується заборонаю застосування зворотної сили в кримінальному праві на шкоду обвинуваченому: вона також, в ширшому сенсі, говорить про інші принципи кримінального права *nullum crimen, nulla poena sine lege*, а також принцип, згідно з яким кримінальний закон не повинен тлумачитися розширено на шкоду обвинуваченому, наприклад, за аналогією. З цих принципів випливає, що будь-яке кримінальне правопорушення має бути *чітко* (курсив наш. – О. М.) визначене у законі, причому необхідно, щоб кожен міг *зрозуміти* (курсив наш. – О. М.) з тексту відповідної статті – *в разі необхідності за допомогою тлумачення*, даного їй судами, яка дія або бездіяльність тягне за собою кримінальну відповідальність»²⁴⁵. Подібним чином зазначається і в інших рішеннях, наприклад, п. 52 рішення «Коккінакіс проти Греції»²⁴⁶, п. 37 рішення «Рубан проти України»²⁴⁷.

²⁴⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950.

²⁴⁵ S. W. Против Соединенного Королевства: Постановление Европейского Суда по правам человека от 22 ноября 1995 года (жалоба N 20166/92). URL: <http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/s-w-protiv-soedinennogo-korolevstva-postanovlenie-evropejskogo-suda/> (дата звернення: 12.06.2016).

²⁴⁶ Коккинакис против Греции (Kokkinakis v. Greece): Постановление Европейского Суда по правам человека от 25 мая 1993 года (жалоба N 14307/88). URL: <http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/kokkinakis-protiv-grecii-postanovlenie-evropejskogo-suda/> (Дата звернення: 17.06.2016).

²⁴⁷ «Рубан проти України»: застосування статті 7 Конвенції (заява № 8927/1, від 12 липня 2016 року). URL: https://protocol.ua/ru/ruban_protiv_ukraini/ (Дата звернення: 17.06.2018).

Слід зауважити, ЄСПЛ визнає, що формулювання багатьох положень законів не відрізняється абсолютною точністю. Необхідність уникати надмірної жорсткості і йти в ногу з обставинами, що змінюються, означає, що багато законів неминуче набувають таких форм, які в більшій чи меншій мірі є туманними. Тлумачення і застосування таких положень залежить від практики (п. 40 рішення «Коккінакіс проти Греції»).

Як би чітко не була сформульована норма в будь-якій системі права, включаючи кримінальне, є неминучим елемент судового тлумачення (п. 36 рішення «S.W. проти Сполученого Королівства»). У зв'язку з цим, в контексті статті 7 Конвенції поняття «закон» розуміється ширше – охоплює як *писане, так і неписане право*. Європейський суд наголошує, що відповідно до його усталеної прецедентної практики термін «закон» повинен розумітися в «змістовному», а не у «формальному» сенсі. Отже, він включає в себе все, що становить писане право, в тому числі і акти, що мають меншу юридичну силу, ніж закони, а також рішення судів, в яких дається їх тлумачення (п. 73 рішення «Пасько проти Росії»).

В останньому вказаному рішенні в справі «Пасько проти Росії» від 22 жовтня 2009 року²⁴⁸ заявника було визнано винуватим у державній зраді у формі шпіонажу за ст. 275 КК РФ. У розглядуваній справі при кваліфікації дій заявника суд посилався на перелік відомостей, що містять державну таємницю, які містилися у підзаконному акті – Указі Президента, водночас Конституція Російської Федерації містила принцип, згідно з яким перелік відомостей, що становлять державну таємницю, визначається федеральним законом. Хоча ЄСПЛ не визнав порушення статей КЗПЛ, у п. 67 даного рішення вказано наступне: «Європейський Суд нагадує, що вираз «передбачені законом» за змістом положень пункту 2 статті 10 Конвенції насамперед вимагає, щоб в оскаржуваному заході були визначені підстави в національному законодавстві держави-відповідача; проте вираз має відношення і до якості закону, вимагаючи, щоб він був *доступний, досить чітко сформульований* (курсив наш. – О. М.)

²⁴⁸ Пасько против России: Постановление Европейского Суда по правам человека от 22 октября 2009 года (жалоба № 69519/01). *Прецеденты Европейского Суда по правам человека по России*. 2010. № 1. С. 26–40.

і давав людині можливість передбачити наслідки своїх дій»²⁴⁹. Слід вказати, що в окремій думці судді Дж. Маліверні у справі «Пасько проти Росії» міститься заперечення щодо прийнятого рішення саме в частині точності закону, оскільки, на його думку, «частина 4 статті 29 Конституції Російської Федерації недвозначно посилається на «федеральний закон» – правовий акт, прийнятий національним парламентом з дотриманням певної процедури, – а не на підзаконні правові акти, такі як укази Президента або постанови Уряду»²⁵⁰.

В іншому рішенні «Мюллер та інші проти Швейцарії»²⁵¹ суд визнав справедливим рішення національного суду про визнання заявника винним у вчиненні злочину, передбаченого ст. 204 КК Швейцарії, про непристойні публікації, та призначення йому покарання, оскільки його дії відповідали виразу «передбачені законом» в сенсі ст. 10 п. 2 ЄКПЛ. Водночас суд нагадав, що «багато законів неминуче виражені термінами, які в більшій чи меншій мірі є *неясними* (курсив наш. – О. М.)». Щодо цього рішення суд визнав, що мали місце відповідні рішення суду про «публікації» «непристойних» речей, які доповнили положення ст. 204 КК Швейцарії.

У рішенні «Салов проти України»²⁵² однією з вимог заявника було те, що п. 2 статті 127 КК (1960 р.) не може бути застосований до його дій, оскільки зазначене положення сформульоване настільки нечітко, що він не міг передбачати, що за цей вчинок його можуть позбавити волі. На думку заявника, його дії підпадали під статтю 186-2 Кодексу про адміністративні правопорушення, і його не можна було карати за поширення інформації

²⁴⁹ Там само.

²⁵⁰ Там само.

²⁵¹ Мюллер и другие против Швейцарии (Muller and Others v. Switzerland): Постановление Европейского Суда по правам человека от 24 мая 1988 года (жалоба N 10737/84). URL: <http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/myuller-i-drugie-protiv-shvejcarii-muller-and-others-v-switzerland-postanovlenie-evropejskogo-suda/> (дата звернення: 14.06.2016)

²⁵² Салов проти України: Рішення ЄСПЛ від 6 вересня 2005 року (Заява № 65518/01). *Свобода вираження поглядів: практика Європейського суду щодо України* / [Інститут Медіа Права ; за редакцією Т. Шевченка, А. Балацької]. К. : Фенікс, 2012. С. 41–91.

(п. 103). У рішенні підкреслюється, що рівень передбачуваності значною мірою залежить від змісту заходу, сфери, яку він має охопити, а також кількості та статусу тих, до кого він застосовується (п. 108), про що вже йшла мова. Хоча й суд, врахувавши свою практику стосовно вимог чіткості і передбачуваності закону, в цій частині відмовив у задоволенні вимоги заявника, він вказав на неспіврозмірність призначеного покарання вчиненим діям: рішення засудити заявника за обговорення інформації, що містилися у підробленому екземплярі газети, про смерть президента Кучми було явно неспіврозмірним переслідуваній законній меті (п. 116).

Вказані рішення доводять, що ЄСПЛ вимогами до мови кримінального закону визнає чіткість, точність, доступність. На зрозумілість (або доступність в значенні зрозумілості), чіткість та точність закону ЄСПЛ звертає увагу в контексті «передбачуваності наслідків» вчиненого особою діяння, під якою розуміє як визначеність у законі ознак діяння, так і належну якість закону. Разом з тим констатує існування незрозумілих, нечітких положень у кримінальному законі, і водночас залишає право за національними судовими органами тлумачити їх. Розуміння закону як у формальному, так і змістовному виразі (писане і неписане право) часто призводить до відмови в задоволенні скарг заявників про порушення ст. 7 та «передбачуваності закону» п. 2 ст. 10 Конвенції.

Не заперечуючи здобутків учених стосовно зрозумілості закону як складової принципу правової визначеності, інша група науковців розвиває думку про те, що зрозумілість є однією з обов'язкових вимог до мови закону. Їх ідеї розглянемо в межах **другого підходу** до розуміння досліджуваного поняття, який, напевне, найбільш поширений. Його прихильники здебільшого вивчають проблеми юридичної техніки, і зрозумілість частіше відносять до мовних вимог, формулюючи правила, що стосуються термінології, структури, стилістики закону, або до критеріїв, за допомогою яких визначаються якісні характеристики закону.

Під юридичною (законодавчою, нормотворчою) технікою в науці розуміється сукупність юридичних засобів, прийомів і правил розробки, оформлення, опублікування і систематизації

нормативно-правових актів²⁵³. Саме засоби законодавчої техніки охоплюють певні правила розробки, викладення і оформлення нормативно-правових актів, серед яких максимальна компактність викладених норм при належній глибині і всебічності їхнього змісту; ясність, доступність мови нормативного акта; точність і визначеність термінів та юридичних конструкцій тощо²⁵⁴.

Стосовно визначення мовних вимог до нормативно-правових актів у теорії права спостерігається певна неконкретність, багаточисельність, неузгодженість, відсутність чіткої системи таких вимог.

Вимоги до мови нормативного акта розглядає Т. В. Губаєва в контексті аналізу загальних принципів словесної організації нормативних висловлювань, серед яких вказує на принципи коректності, стабільності мовного вираження, інформативності, які забезпечуються єдністю правових понять, ясністю приписів, зрозумілістю, простотою, точністю мовних засобів²⁵⁵. Отже, Т. В. Губаєва зрозумілість мовних засобів вважає необхідною умовою забезпечення принципів побудови правових норм, зокрема принципу інформативності.

Інший дослідник юридичної лінгвістики І. І. Онищук використання зрозумілих словосполучень і зворотів, які є традиційними в юридичному письмі, вважає запорукою дотримання принципу стабільності словесної організації нормативного акта, як і використання точних слів, відповідних ясним ідеям законодавця є запорукою дотримання принципу інформативності²⁵⁶. Тобто, ясність, зрозумілість мовних засобів, подібно до

²⁵³ Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2002. С. 328.

²⁵⁴ Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. С. 329; Кельман М.С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: Підручник. К.: Кондор, 2006. 477 с.; Погребной И. М. Теория права: Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. Харьков: Государственное специализированное издательство «Основа», 2003. С. 52.

²⁵⁵ Губаева Т. В. Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности. М.: Норма, 2004. С. 45.

²⁵⁶ Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах. С. 76.

вищезгадуваної ученої Т. В. Губаєвої, дослідник вважає складовими основоположних принципів організації юридичного письма. На зрозумілість формулювань як складову принципу прозорості законодавчої діяльності вказує також В. Артеменко²⁵⁷.

На основі узагальнення дослідницьких висновків С. Кравченка, Т. Лісіциної, Н. Осипової, Р. Стефанчука, О. Хазової та Є. Шугріної український науковець І. І. Онищук у своїй дисертації вказав на такі техніко-юридичні критерії якості юридичного письма: стислості, ясності, точності, зрозумілості, простоти, ефективності²⁵⁸, тобто зрозумілість, на думку вченого, є своєрідним «мірилом» якості юридичного письма.

Втім, І. І. Онищук не досить розмежовує виокремлені критерії. Так, він зазначає, що «ступенем зрозумілості та простотою юридичного письма визначається і здійснюється критерій ясності...; критерій ясності юридичного письма означає, що слова, використовувані в юридичному тексті, повинні забезпечити смислову точність...; для того, щоб юридичний текст був зрозумілий, його слід написати простою мовою»²⁵⁹. Тобто, критерії зрозумілості і простоти між собою автором чітко не розмежовуються, а через зрозумілість і простоту розкривається поняття ясності.

Якщо розуміти «критерій» як певне мірило, то, відповідно, можна визначити певні одиниці вимірювання. Такими, наприклад, для критерію точності, на думку І. І. Онищука, є чіткість, недвозначність визначення термінів; відсутність у тексті законів багатозначних термінів; позитивність формул, які використовуються; неприпустимість застосування невизначених дієслівних конструкцій у безособових реченнях. Для критерію простоти належать: відсутність у тексті нормативно-правових актів громіздких конструкцій і зловживання дієприкметниковими зворотами; прямий порядок слів, відсутність просторічних слів, діалектизмів, жаргонізмів, плеоназмів, слів-паразитів, суржика тощо. Критерій ефективності полягає в дієвості,

²⁵⁷ Артеменко В. Проектування нормативно-правових актів : [навчальний посібник]. К. : Фонд «Європа XXI», 2007. С. 31.

²⁵⁸ Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів., 2012. С. 83–86.

²⁵⁹ Там само. С. 84–85.

націленості на визначений результат²⁶⁰. Досить банально, не наводячи правил, за якими вимірюється зрозумілість, науковець визначає: критерій зрозумілості полягає в тому, що адресат повинен розуміти те, що йому написано²⁶¹. Тому залишається невирішеним питання, чи справедливо автор відносить зрозумілість нормативно-правового акта до критеріїв якості юридичного письма, а якщо так, то які правила її вимірювання?

На відміну від вказаного дослідника, В. Артеменко виділяє не критерій зрозумілості, а критерій ясності, але пояснює його через зрозумілість: «критерій ясності – це зрозумілість тексту читачеві, що забезпечується, зокрема, простотою тексту»²⁶². На думку вченого, критерій ясності забезпечується використанням загальновідомих термінів у загальновідомому значенні; визначенням та поясненням значень найбільш важливих термінів; вживанням простих і зрозумілих термінів; застосуванням простих граматичних конструкцій²⁶³. Тобто науковець вказує на відповідні правила, за допомогою яких можна визначити ступінь ясності тексту і цим розкрито критерій ясності.

Як уже зазначалося вище, вимоги до мови закону теоретики висувають різні, частіше за все в роботах йдеться про такі: чіткість, зрозумілість, доступність, простота, ясність, однозначність, точність, лаконічність. Однак, науковці то отождожують їх, то пояснюють одну через іншу, як уже було показано на попередніх прикладах із розкриттям сутності мовних критеріїв.

Повертаючись до неузгодженості, хаотичності вимог до нормативно-правових актів, слід навести приклади. Так, «використовувати просту і зрозумілу мову, яка забезпечуватиме ясність та доступність викладених норм»²⁶⁴, – такого правила слід дотримуватися на етапі підготовки нормативно-правового акта, зазначає В. Артеменко. Разом з тим в якості вимог до мови автор виділяє чіткість, ясність і зрозумілість мови закону, як основні передумови його ефективного застосування, а також

²⁶⁰ Там само. С. 109.

²⁶¹ Там само. С. 109.

²⁶² Артеменко В. Проектування нормативно-правових актів : [навчальний посібник]. К. : Фонд «Європа XXI», 2007. С. 61.

²⁶³ Там само.

²⁶⁴ Артеменко В. Проектування нормативно-правових актів. С. 48.

стислість, сконцентрованість, однозначність та простота розуміння²⁶⁵.

За визначенням Т. В. Кашаніної, «ясність – це простота, зрозумілість правового документа. Правовий документ повинен бути створений так, щоб бути зрозумілий усім особам, на яких він поширюється»²⁶⁶. Вимозі доступності Т. В. Кашаніна не дає визначення, вказуючи лише на те, що це «дещо інше мовне правило юридичної техніки. Тут мається на увазі не стільки контингент адресатів правового документа, скільки коло осіб, відносно яких здійснюється превентивна, виховна робота. В даному випадку мова йде в основному про правові акти, які виконують охоронну функцію (Кримінальний кодекс РФ, Кодекс РФ про адміністративні правопорушення)»²⁶⁷. Тобто, Т. В. Кашаніна вимогу доступності відносить лише до актів окремих галузей права, а ясність або простоту – до усіх.

Іноді доступність розглядають не як властивість мови нормативно-правового акта, а в якості самостійної категорії. Мається на увазі оприлюднення, опублікування нових нормативних актів, змін до них, тобто належне забезпечення зацікавлених адресатів правовою інформацією. Тут в термін «доступність» вкладається зовсім інше поняття, ніж «мовна доступність».

Таким чином, у теорії права часто на зрозумілість вказують як на вимогу до мови нормативно-правових актів, однак, на наш погляд, це пов'язано з некоректним обранням синонімічних термінів стосовно мовних вимог. Зрозумілість, як буде далі доведено, – це більш ширше поняття, ніж вимога до мови закону, це результат, який досягається в тому числі і через дотримання таких загальних мовних вимог як простота, точність, стислість.

Третя група науковців відходить від поняття «зрозумілості мови» нормативно-правового акта як документа і говорять про зрозумілість як характеристику, ознаку, властивість нормативного акта, а то й вимогу, але вже в цілому до

²⁶⁵ Там само. С. 60.

²⁶⁶ Кашаніна Т. В. Юридическая техника : учебник. 2-е изд., пересмотр. М. : Норма : ИНФРА-М, 2011. С. 130.

²⁶⁷ Кашаніна Т. В. Юридическая техника. С. 132–133.

нормативного акта, а не лише до мови нормативно-правового акта: його понятійного апарату чи до побудови речення.

Ще О. О. Ушаков, який започаткував вчення про законодавчу стилістику, вважав, що простота і доступність є основними ознаками законодавчого стилю. Він пише: «чим природніша, чим простіша мовна конструкція, тим досконаліша мова. Тим краще вона відображає законодавчу думку»²⁶⁸. Важливим є висновок ученого, що простота, доступність – це характерна ознака законодавчого стилю загалом, а не вимога до мови законодавства.

У свій час М. Д. Шаргородський, один з перших серед теоретиків кримінального права, сформулював низку правил, яких слід дотримуватися при складанні статей КК: 1) кожна стаття повинна бути викладена так, щоб склад, який нею передбачався, був чітко відмежований від складів, передбачених іншими статтями; 2) якщо для формулювання диспозиції приймається якась ознака, то вона має бути врахована у всіх подібних випадках; 3) терміни, що вживаються, повинні бути прийняті в даній системі права, запозичення термінів шкідливе; 4) для кваліфікації споріднених складів слід застосовувати ті ж обставини і ті ж терміни; 5) формулювання повинні бути повними, вони не повинні залишати невирішеними питання, які за змістом закону повинні ним охоплюватися; 6) формулювання повинні бути чіткими і ясними, вони не мають давати привід для різного розуміння, а тим більше розуміння, яке суперечить волі законодавця²⁶⁹. Роз'яснюючи дані правила, автор виводить іще дві вимоги: формулювання мають бути простими і легкими для розуміння; оскільки кримінальне законодавство має певну систему, новий закон повинен бути введений в кодекс на визначене місце²⁷⁰. Крім того, учений при характеристиці технічних прийомів вираження волі законодавця вказує на те, що загальні визначення закону повинні бути чіткими, кримінальне законодавство не повинне бути занадто детальним і занадто багатослівним²⁷¹. Хоча автор прямо не наводить те, що зрозумілість –

²⁶⁸ Ушаков А. А. Очерки советской законодательной стилистики. С. 158–159.

²⁶⁹ Шаргородский М. Д. Курс уголовного права. Т. 3. С. 101–102.

²⁷⁰ Там само. С. 103

²⁷¹ Там само. С. 106.

це властивість кримінального закону, такий висновок можна зробити із аналізу запропонованих ним правил формулювання кримінально-правових норм, оскільки всі вони зводяться до того, кримінальний закон повинен адекватно передавати волю законодавця і одночасно його мають розуміти громадяни.

У досить відомій праці за редакцією А. С. Піголкіна сформульовані вимоги до термінології, які, на наш погляд, забезпечують зрозумілість закону. Так, в роботі розроблена наступна система вимог до вживання в законі термінів: точне і недвозначне відображення змісту правового поняття; недопустимість використання неясних, багатозначних, розпливчатих і нечітко сформульованих термінів; вживання термінів у своєму прямому і загальновідомому значенні; простота і доступність розуміння термінів; відмова від вживання застарілих неактивно вживаних слів і словосполучень; відмова від канцеляризмів, словесних штампів, слів і зворотів бюрократичного стилю, вживання, як правило, загальновідомих і усталених у літературній мові термінів, що мають широкий вжиток, стійкість, стабільність у вживанні юридичної термінології; милозвучність і стилістична правильність юридичних термінів; відмова від поширеного використання термінів-аббревіатур і скорочень; стислість²⁷². Звертає на себе увагу, що визначені вимоги до вживання термінів у нормативно-правових текстах у своїй сукупності (не лише прямо: простота і доступність розуміння термінів) спрямовані на досягнення зрозумілого тексту в цілому.

Професор М. О. Власенко в роботі «Мова права», виділяючи такі ознаки нормативно-правового тексту, що відрізняють його від інших юридичних текстів, вказує на відсутність експресивності (модальності), зв'язності і послідовності, точності і ясності, простота викладу, лаконічності і компактності²⁷³. Про простоту і доступність змісту разом з точністю, безособовістю, адекватністю граматичних форм, автор говорить і при характеристиці вимог до речення як основного засобу вираження правових норм.

Важливим є те, що, на думку ученого, вказані ознаки спрямовані на адекватне розуміння тексту. «Точність і ясність зміс-

²⁷² Язык закона / Под ред. А. С. Пиголкина. С. 107–112.

²⁷³ Власенко Н. А. Язык права. С. 19–23.

ту нормативно-правового акта є умовою його однакового розуміння і застосування»²⁷⁴, – пише вчений. Він наголошує на тому, що слід «знаходити золоту середину – точність і простота стилю нормативно-правових документів повинні гармонійно доповнювати одна одну, не порушувати одну з головних комунікативних функцій будь-якого тексту – донести до адресата смисл повідомлення»²⁷⁵, тобто стати зрозумілим для нього.

Отже, робота М. О. Власенка переконує, що сформульовані ним ознаки нормативно-правового акта як специфічного юридичного тексту, вимоги до викладу тексту окремої норми передусім спрямовані на те, щоб нормативно-правовий акт досяг своєї цілі, став зрозумілий громадянам, а отже і сформульовані належним чином приписи виконувалися ними.

Так само відходять від зрозумілості лише як вимоги до мови нормативного акта й інші теоретики, які вказують, що сукупність правил, засобів і прийомів юридичної техніки мають досягати цілей ясності, зрозумілості та ефективності юридичних документів²⁷⁶.

У теорії права зрозумілість навіть розглядають у контексті дефініції нормотворчої техніки. Так, І. О. Биля таким чином формулює поняття нормотворчої техніки: «система вироблених теорією і практикою правил і нематеріальних засобів вираження змісту нормативного правового акта, використання яких забезпечує визначеність та доступність нормативно-правового матеріалу, системні зв'язки між нормативними правовими актами та їх приписами»²⁷⁷. Тобто, в даній дефініції акцентується увага на тому, що *усі* правила і засоби вираження правової норми, якими оперує нормотворча техніка, спрямовані на забезпечення *визначеності і доступності* правового матеріалу. Щодо визначеності тут мається на увазі і зрозумілість, адже складовою правової визначеності є зрозумілість нормативно-правового акта, про що вже йшлося в даній роботі. А доступність можна

²⁷⁴ Власенко Н. А. Язык права. С. 60.

²⁷⁵ Там само. С. 22.

²⁷⁶ Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. проф. В. М. Корельского и проф. В. Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА • М), 2002. С. 322.

²⁷⁷ Биля І. О. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки. С. 4.

розглядати і як оприлюднення, опублікування нових нормативних актів, і так звану «мовну доступність» – доступність тексту як певний ступінь його зрозумілості. Зважаючи на те, що І. О. Биля підкреслює, що нормотворча техніка розглядається як така, що *не включає* правила опублікування нормативних правових актів, так як їх завданням є не організація певного правового змісту, а ознайомлення населення з останнім²⁷⁸, у визначенні йдеться власне про зрозумілість тексту норми (мовну доступність).

На доступність тексту нормативних правових актів, як певний ступінь їх зрозумілості, тобто мовну доступність, що забезпечується їх ясністю, простотою та стислістю, вказує учена в іншій своїй роботі²⁷⁹. Погоджуємось з цією думкою, адже наш попередній семантичний аналіз таких суміжних понять як «зрозумілість», «доступність», «ясність» вказує на те, що більш широке за обсягом перше з перерахованих понять²⁸⁰.

На нашу думку, в якості вимоги до мови слід використовувати термін «доступність» у значенні використання мовних засобів, спрямованих на легке сприймання тексту, а от зрозумілість є властивістю нормативно-правового акта, що забезпечується сукупністю різних засобів, передусім мовних, які мають відповідати ряду вимог, в тому числі мовній доступності. Зауважимо, що 71,8% опитаних нами респондентів відповіли, що зрозумілість для них є якісною властивістю закону, 20,5% – вимогою до мови і лише 10,3% – складовою принципу правової визначеності (можна було обрати декілька варіантів).

Отже, розглянутий третій, більш широкий, ніж два попередніх, підхід до поняття зрозумілості в теорії права нам видається найбільш правильним, оскільки підтверджує і думку, висловлену в попередньому підрозділі, що зрозумілість є якісною техніко-юридичною, прикладною властивістю кримінального закону, що забезпечує передусім його завдання загальної превенції.

²⁷⁸ Биля І. О. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки. С. 8.

²⁷⁹ Биля-Сабадаш І. О. Мовностилістичні правила вираження змісту нормативних правових актів. *Форум права*. 2009. № 1. С. 37.

²⁸⁰ Мусиченко О. Щодо поняття зрозумілості кримінального закону. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 258.

Учені підкреслюють, що зрозумілість документа значною мірою залежить від мови, якою він написаний, від правильного застосування мовних норм. П. М. Балтаджи наголошує, що юридична мова має бути точною, переконливою та однозначною, оскільки неадекватність поняття може ускладнити розуміння та привести до необхідності додаткового тлумачення документа. Точність та лаконічність правового тексту сприяють правильному і постійному сприйняттю інформації. Правильне використання всіх засобів і прийомів на основі правил юридичної техніки забезпечить точне відбиття змісту правових актів, їх чіткість і зрозумілість, можливість раціонального використання у практичній діяльності²⁸¹. Із сказаного випливає, що зрозумілість – це якісна обов'язкова властивість нормативного акта, що досягається за допомогою сукупності різних техніко-юридичних засобів, передусім мовних.

Таким чином, зрозумілість є дещо більшим за обсягом поняття, аніж просто вимога до мови закону. Тому, на нашу думку, не слід вважати зрозумілість *вимогою до мови* нормативно-правового акта, адже через певні мовні засоби, які мають відповідати вимогам точності, стислості, єдності термінології, простоти і доступності викладу досягається зрозумілість закону. Зрозумілість є якісною властивістю нормативно-правового акта, яка залежить від дотримання певних техніко-юридичних вимог, правил.

2.3. Поняття і ознаки зрозумілості кримінального закону

«Зрозумілість кримінального закону» як термінологічна сполука не використовувалася у юридичній науці, тому є необхідність звернутися до формулювання власне дефініції зрозумілості кримінального закону, визначивши ознаки, характерні для цього поняття.

Як показав попередній аналіз, термін «зрозумілість» як вимогу до мови нормативно-правового акта використовувати недоцільно. На наш погляд, вимогу до мови нормативно-

²⁸¹ Балтаджи П. М. Юридична мова правозастосовних актів: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2008. С. 55.

правового акта слід характеризувати як «мовну доступність», тобто доступність у значенні легкого сприйняття тексту, яка досягається дотриманням набором певних мовних правил, про що йтиметься далі в монографії (3.1). Вважаємо, що зрозумілість як властивість кримінального закону є більш широким поняттям, ніж мовна доступність, і, звичайно, потребує визначення конкретних ознак.

Щоб з'ясувати сутність зрозумілості як властивості закону, необхідно здійснити лінгвістичний аналіз слова «зрозумілість». Це іменник, значення якого визначається як властивість за значенням «зрозумілий» – доступний для сприймання, ясний, дохідливий; який має близькі кому-небудь думки, погляди, інтереси і т. ін. Встановивши співвідношення понять відповідно до першої частини значення, зосередимось на тому, що це той, що має «близькі кому-небудь думки, погляди, інтереси і т.д.». Дане значення приводить до висновку, що зрозумілий – ознака, яка утворена від спільнокоренових слів «розуміння» – дія за значенням «розуміти» – «сприймати, осягати розумом; усвідомлювати зміст, значення чого-небудь висловленого, написаного, створеного кимось»²⁸², «розум» – «здатність людини мислити, відображати і пізнавати об'єктивну дійсність»²⁸³. Крім того, дане слово утворене префіксально-суфіксальним способом, притому префікс з- надає відтінку доконаного способу дії, а в свою чергу суфікс -ість- вказує на іменник як властивість.

Викладене переконує в тому, що для чіткого осягнення значення аналізованого поняття, слід зосередитися на категорії розуміння, що є предметом вивчення філософії, психології, психолінгвістики, герменевтики. Використовуючи термінологічну сполуку «категорія розуміння», ми тим самим підкреслюємо, що це найзагальніше поняття, яке не піддається визначенню в межах однієї теорії, напрямку, дисципліни, адже категорії – це «найбільш загальні поняття тієї чи тієї галузі знання, філософії науки, що слугують для «скорочення» досвіду, знаходження предметних відношень, розчленування і синтезу дійсності»²⁸⁴.

²⁸² Словник української мови: в 11 томах / за ред. І. К. Білодіда. Том 8: Природа-Рятівливий. К.: Наукова думка, 1977. С. 842.

²⁸³ Там само. С. 838.

²⁸⁴ Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук та ін. ; НАНУ, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. К. : Абрис, 2002. С. 272.

В універсальну теорію розуміння перетворюється герменевтика у філософії з давнього мистецтва тлумачення релігійних текстів. Категорія розуміння у філософській герменевтиці отримала декілька виявів. По-перше, класична філософська герменевтика (Ф. Шлейємакер, В. Дільтей) розуміння пояснює як діяльність циклічного характеру (герменевтичне коло), що дозволяє досягти істинного розуміння, яке полягає в тому, щоб зрозуміти смисл тексту краще, ніж розумів його сам автор. По-друге, розуміння як спосіб людського буття, буття в мові (онтологічна концепція розуміння Г.-Г. Гадамера)²⁸⁵. По-третє, діалектика розуміння і пояснення (гносеологічна концепція П. Рікера)²⁸⁶. По-четверте, розуміння як пізнавальна діяльність, активність людини, яка досягається через застосування певних методів аналізу тексту (методологічний підхід Е. Бетті)²⁸⁷.

Усі зазначені філософські виміри розуміння мають неабияке значення для юриспруденції. Філософське обґрунтування категорії розуміння дозволяє краще усвідомити різноманітні правові явища, озброює методологічним інструментарієм.

Так, гносеологічний підхід до розуміння дає підстави для осмислення такого поняття як праворозуміння, що є центральною категорією юриспруденції, яка «відображає процес і результат осягнення права, в тому числі виступає як розумова діяльність людини у пізнанні права, оцінки і відношенні до нього як цілісного соціального явища»²⁸⁸. Розуміння права відбувається як шляхом сприйняття і осмислення ціннісних орієнтирів, пов'язаних з культурою, традицією, так і через правові норми, які пізнаються через мову, бо мають мовне закріплення.

Оскільки у вітчизняній правовій традиції право як частина соціального буття людини закріплене і отримує своє вираження передусім у мовній формі, у юридичних текстах, важливим є процеси, принципи, методи розуміння текстів, сформовані філософською герменевтикою.

²⁸⁵ Гадамер Г.-Г. Истина и метод. : Основы филос. герменевтики: Пер. с нем. / Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. М.: Прогресс, 1988. 704 с.

²⁸⁶ Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика (Московские лекции и интервью). М.: АО «КАМІ», Изд. Центр «Academia», 1995. 160 с.

²⁸⁷ Бэтти Э. Герменевтика как общая методика наук о духе. М.: Изд-во «Канон + РООИ Реабилитация», 2011. 144 с.

²⁸⁸ Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник / под ред. Ю. Н. Оборотова. О.: Фенікс, 2011. С. 59.

Вони також отримують практичне вираження у юриспруденції, зокрема і у юридичній герменевтиці. Так, за принципом «герменевтичного кола», якщо правова норма є частиною нормативно-правового акта, то процес розуміння має такий шлях: зрозуміти частину (норму) можна лише зрозумівши ціле (нормативно-правовий акт) і навпаки – зрозуміти ціле (нормативно-правовий акт) можна лише шляхом розуміння його окремих частин (норм). Разом з тим, якщо взяти до уваги інше філософське трактування принципу герменевтичного кола (коли текст розглядається як частина, а культура, в якій він функціонує, – як ціле), то можна зробити ще один висновок: розуміння нормативно-правового акта, зокрема закону – це не лише осягнення його тексту (текстуального вираження волі законодавця), адже закон є частиною певного цілого, що виходить за межі тексту, і його розуміння можливе за умови розуміння цього цілого. «Цілим у правопізнанні є ідея права як справедливості»²⁸⁹, будь-який правовий інститут як частину права можна зрозуміти лише розуміючи це ціле, його ідею. Важливим у розумінні і тлумаченні закону є з'ясування цілей його прийняття, врахування змін у соціальному середовищі, які відбулися після його прийняття²⁹⁰. Тому ми наголошували (підрозділ 2.1 монографії) на тому, що загальносоціальні (змістовні) ознаки кримінального закону також визначають його якість.

Важливим для юридичної науки і нашого дослідження є принцип діалогічності розуміння, відповідно до якого смисл розкривається у процесі діалогу або між читачем та автором (за Ф. Шлейєрмахером), або між читачем і власне текстом (за Г.-Г. Гадамером), або читача із текстом і читача із самим собою (за П. Рікером). У цьому аспекті слід наголосити, що особливістю юридичного тексту, зокрема кримінального закону, є те, що він створювався у певних історично-соціальних умовах, хоча його автором є колективний суб'єкт, але мета, цілі його

²⁸⁹ Герменевтика права: розвиток юриспруденції: навч. посіб. / В. В. Дудченко, М. Р. Аракелян, В. В. Завальнюк. Одеса: Фенікс, 2014. С. 69.

²⁹⁰ Мусиченко О. М. Герменевтичний підхід у дослідженні зрозумілості кримінального закону. *Сучасна університетська правова освіта і наука: [Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет. 23 лютого 2018 р.]* Том 1. Тернопіль: Вектор, 2018. С. 350–352.

створення чітко визначені, він поширюється на багатьох суб'єктів, які внаслідок розуміння правових встановлень, що не суперечать меті закону, матимуть змогу формувати власну поведінку, яка не порушуватиме заборон. Тому досконале техніко-юридичне оформлення закону повинно максимально нівелювати суб'єктивний елемент розуміння, сприяти прямій відповідності волевиявлення законодавця його текстуальному вираженню.

Однак, найбільш суттєвим для нашого дослідження є методологічний підхід до розуміння, найбільш яскравими представниками якого є Е. Бетті, Е. Корет. Відповідно до теорії італійського філософа Е. Бетті розуміння – це методична операція, наслідком якої є впізнання і реконструкція смислу тексту²⁹¹. Він є прихильником традиційного розуміння герменевтики як теорії інтерпретації, зберігає методологічне значення категорії розуміння, не приймаючи її онтологічного тлумачення. Так само і Е. Корет свої дослідження починає з розгляду розуміння як осягнення сенсу, смислу. Такий вид розуміння означає у нього внутрішню проникливість, саме з її допомогою ми осягаємо сенс. Первинною формою розуміння буде насамперед розмовне розуміння. Для мовного розуміння (розуміння мовних виразів) важливим є наявність діалогової структури. Причому розуміння є не двополюсною комунікативною системою, а має трьохплощинну структуру, оскільки і розуміння, і висловлювання відносяться до якоїсь речі²⁹².

Отже, відповідно до філософського методологічного підходу «зрозуміти» означає за допомогою певних операцій осягнути смисл, закладений автором за допомогою мови.

Не менш важливими для нас є висновки щодо поняття і сутності розуміння як елемента герменевтики, зроблені юристами, які розглядали проблеми юридичної герменевтики, зокрема й герменевтики кримінального закону.

У юридичній науці можна вважати традиційним підхід, відповідно до якого виділяють три елементи герменевтики:

²⁹¹ Бетті Э. Герменевтика как общая методика наук о духе. М.: Изд-во «Канон + РООИ Реабилитация», 2011. С. 70.

²⁹² Кузнецов В. Герменевтика и ее путь от конкретной методики до философского направления. *Логос*. 1999 (20). № 10. С. 74.

розуміння, тлумачення, застосування. Втім, дослідниця З. А. Загинеї досить переконливо доводить, що герменевтиці кримінального закону, як спеціальному виду юридичної герменевтики, притаманні лише два елементи: «Застосування кримінально-правових норм права завжди регламентоване спеціальними (процедурно-процесуальними) нормами (КПК) і складається із певних послідовних стадій. Що ж стосується герменевтики кримінального закону, то це насамперед – інтелектуальна діяльність особи, яка не може і не має бути процедурно регламентована. Окрім того, розглядати будь-які явища правової реальності як текст некоректно. Адже текст є знаковим документом, правовим символом. Відтак діяльність особи (як правомірну, так і протиправну) не можна відносити до символів. А відтак, і застосування не може бути віднесено до елементів герменевтики кримінального закону»²⁹³.

Оскільки юридична герменевтика частіше за все ототожнюється з тлумаченням юридичного тексту, про розуміння як її елемент сказано побіжно. Розуміння – певний інтелектуальний процес, пов'язаний з осягненням смислу тексту, а от результат цього процесу може бути як позитивний, так і негативний: зрозуміти чи не зрозуміти текст. Якщо результат буде позитивним, автоматично йде вже мова про з'ясування, а це вже елемент тлумачення – іншого елемента герменевтики. Як підкреслює О. В. Пичова, розуміння – прихований (внутрішній) процес інтелектуальної діяльності суб'єкта. Він не має текстуальної форми і проявляється назовні тільки завдяки тлумаченню, тобто через комунікативний зв'язок. Особливість розуміння і тлумачення юридичних текстів полягає в тому, що в ролі комунікативних зв'язків виступає правове спілкування суб'єктів правових відносин, а вербальною формою їх вираження виступає текст кримінального закону²⁹⁴.

Досить повне визначення, як на наш погляд, на основі виділених і проаналізованих ознак, дає З. А. Загинеї, яка під розумінням як елементом герменевтики кримінального закону розуміє мисленнєву діяльність суб'єкта, спрямовану на осмислення нормативного змісту тексту кримінального закону на основі

²⁹³ Загинеї З. А. Герменевтика кримінального закону. К., 2016. С. 38.

²⁹⁴ Пичева О. В. Герменевтика уголовного закона. С. 79–80.

попередніх знань особи, а також результат такої діяльності, який полягає у власне розумінні або нерозумінні нормативного змісту цього закону²⁹⁵.

Оскільки ми досліджуємо зрозумілість кримінального закону як його властивість, очевидно, що результат сприйняття і розуміння тексту є позитивним і має виражатися у з'ясуванні, роз'ясненні його змісту. У свою чергу з'ясування поряд з роз'ясненням є компонентами тлумачення²⁹⁶. Відмінність з'ясування і роз'яснення в тому, що з'ясування – це розуміння смислу для себе, а роз'яснення – коли смисл закону пояснюється іншим. Отже, зрозуміти текст як закінчений процес, результат розуміння, означає з'ясувати його смисл, зміст, закладений законодавцем.

Разом з тим цей результат розуміння (з'ясування) виражається також у зворотному, інтерпретаційному тексті. Як справедливо зауважує О. І. Ситникова: «Тексти нормативно-правових приписів кримінального кодексу є генератором інтерпретації тексту, так як законодавчий текст підлягає неминучій переробці у свідомості адресата. Результатом такої переробки є створення інших текстів – коментуючих, інтерпретуючих, парафразуючих текстів кримінально-правових приписів»²⁹⁷. Не вдаючись до назви тексту, який є результатом розуміння (скоріше мова йде про інтерпретуючий), важливим є те, що це також текстове вираження.

З огляду на викладене можливо зробити наступні висновки. Оскільки зрозумілість є властивістю тексту кримінального закону, то він має бути організований за допомогою мовностілістичних, логічних та інших засобів законодавчої техніки таким чином, щоб інтерпретуючий внутрішній текст суб'єкта – результат розуміння тексту – максимально співпадав зі смислом кримінального закону, закладеним законодавцем. З іншого боку, оформлення тексту кримінального закону, здійснюване

²⁹⁵ Загиней З. А. Герменевтика кримінального закону. С. 64.

²⁹⁶ Романов А. К. Уголовный закон: Учебное пособие. М.: Дело, 2015. С. 203; Щепельков В. Ф. Уголовный закон: преодоление противоречий и неполноты. М.: Юрлитинфор, 2003. С. 26.

²⁹⁷ Ситникова А. И. Уголовно-правовая текстология : монография. Москва: Проспект, 2016. URL: https://litgid.com/read/ugolovno_pravovaya_tekstologiya_monografiya/page-6.php (дата звернення: 11.07.2016).

законодавцем, також максимально правильно повинно відображати зміст кримінально-правової норми. Порушення рівноваги у будь-якій ланці цього ланцюжка (зміст кримінально-правової норми – її текстуальне оформлення – внутрішній інтерпретуючий текст суб'єкта) є небажаним явищем. Особливо небезпечним є неправильне, викривлене відображення в тексті кримінального закону змісту, який хотів закласти законодавець, тобто перша ланка. Щодо другої ланки, то особливості мовного оформлення саме кримінального закону зумовлюються специфікою інтерпретуючих суб'єктів, на яких спрямований текст. І тут маємо досить широке коло адресатів кримінального закону – усі деліктоздатні особи. Тому мова йде в першу чергу про легке сприйняття тексту і так звану мовну доступність. Особливо це стосується оформлення кримінально-правових норм, які встановлюють заборони щодо порушення так званих «природних прав» людини. Тому підвищуються вимоги до зрозумілого викладу Особливої частини КК України, особливо розділів II, III, IV.

Важливим для пояснення сутності розуміння є виділення в юридичній герменевтиці таких його етапів: фізіологічний, який визначає здібність до розуміння; ментальний, який визначає усвідомлення особистісного смислу; соціальний, що формує усвідомлення значення тексту²⁹⁸. Останній етап притаманний саме юридичній герменевтиці в обов'язковому порядку. І саме в юридичній герменевтиці останньому етапу відводиться значна роль, оскільки він формує правосвідомість індивіда. Справедливо зазначає О. В. Пичова: «Для того щоб розкрити зміст і тим самим зрозуміти зміст закону, необхідно його відповідним чином інтерпретувати. Для цього суб'єкту необхідно залучити свій соціальний досвід, урівняти свій особистісний та соціальний статуси, ідентифікувати себе в соціальних зв'язках»²⁹⁹. Отже, соціальний етап розуміння дозволяє усвідомити значення тексту та формувати відповідну соціально прийнятну поведінку.

Слід вказати і на значення культури як одного з факторів розуміння. В контексті герменевтичної проблематики

²⁹⁸ Пичова О. В. Герменевтика уголовного закона. С. 33–34.

²⁹⁹ Там само. С. 34.

неодноразово порушувалось питання про роль культури в розумінні (Г.- Г. Гадамер, А. Карась, Д. Маклін).

Професор О. В. Козаченко, автор культуро-антропологічної методології вивчення кримінального права, підкреслює, що відправною точкою для формування культури та інструментальним призначенням культури є людина, яка одночасно є носієм культурних цінностей. Культурологічна парадигма повинна знайти відображення як у діяльності людини, так і в приписах, які таку діяльність регламентують³⁰⁰.

Відтак можна підкреслити два аспекти культури в розумінні: по-перше, оскільки людина є носієм культури, то культура – своєрідна надбудова до психофізіологічних особливостей людини, вона є необхідною умовою здатності людини взагалі розуміти; по-друге, зміст розуміння залежить від типу культури, культурної традиції, і це має бути закладено в нормах.

Категорія розуміння розглядається і в іншій галузі людських знань – в психології. У психології поняття розуміння завжди аналізується поряд зі сприйманням як два послідовні етапи психічної діяльності. Сприймання і розуміння – різні психічні процеси, однак, вони є взаємопов'язаними та взаємозалежними, адже без сприймання неможливе розуміння. Сприйняття й розуміння тексту мають свої особливості, хоча й не відходять від їх загального розуміння як психічних процесів.

Сприймання – це окремий пізнавальний психічний процес, своєрідне «чуттєве розуміння», обмежене діяльністю першої сигнальної системи, а розуміння – невід'ємна складова такого психічного процесу як мислення, пов'язане з функціонуванням другої сигнальної системи.

Якщо сприймання – це процес прийому та переробки різної інформації, що потрапляє в мозок через органи чуття та завершується формуванням образу³⁰¹, то розуміння – психологічний стан, який виражає собою правильність прийнятого рішення і супроводжується почуттям впевненості в точності сприйняття

³⁰⁰Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи: культуро-антропологічний вимір: монографія. Миколаїв: Іліон, 2011. С. 22–23.

³⁰¹Немов Р. С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. – 4-е изд. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. Кн. 1: Общие основы психологии. С. 655.

або інтерпретації якої-небудь події, явища, факту³⁰². В енциклопедії з психології вказується, що особливість розуміння полягає в тому, що цей процес спирається на наявний у суб'єкта запас засвоєних знань, навичок і вмінь та можливість осмислити нове, таке, що раніше не було предметом вивчення. Розуміння належить до сфери інтелекту, але його основою є емпіричний досвід людини³⁰³. Виходячи з такого трактування розуміння, в психології звертається увага насамперед на суб'єктивний фактор розуміння.

Сприйняття й розуміння тексту, що є предметом вивчення в психолінгвістиці, мають свої особливості. Мовленнєве сприймання є частиною загального сприймання. Сприйняття друкованого слова – дуже складний процес і він відбувається завдяки дії механізму читання. Л. М. Веккер писав: «слухові, зорові чи кінетичні образи слів – в прямому і точному сенсі цього поняття – окремий випадок образів, і відповідно, окремий випадок психічних процесів»³⁰⁴.

Сприйняття в психолінгвістиці розглядають частіше не у вузькому сенсі (як перший сенсомоторний етап), а в широкому, тобто як розуміння, що є результатом сприйняття мовного повідомлення.

Учені наголошують на таких особливостях сприймання: по-перше, це певна активність особистості, оскільки самий вплив подразника на органи чуття не забезпечить його сприймання, для отримання перцептивного образу необхідна зустрічна активність комуніканта; по-друге, осмисленість сприймання, яка забезпечується шляхом аналізу, порівняння, узагальнення об'єкта сприймання; по-третє, єдність змісту і форми образу сприймання; по-четверте, особливість сприймання пов'язана з явищем апперцепції³⁰⁵.

³⁰²Немов Р. С. Психология. Кн. 1: Общие основы психологии. С. 672.

³⁰³Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. К.: «Академвидав», 2006. С. 307.

³⁰⁴Веккер Л. М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. М.: Смысл, 1998. 685 с.

³⁰⁵Скрипченко О. В. Основи психології і педагогіки. Психічні процеси: Навч.-метод. посіб. / О. В. Скрипченко, І. М. Бушай, Л. О. Скрипченко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2003. 146 с.

Якщо розглядати ці особливості сприймання як психічного процесу в контексті сприймання тексту, то першу особливість (активність сприймаючої особи) можна пояснити через приклади: при навчанні читанню дитини важливим елементом є перевірка розуміння того, про що щойно читалось, часто, відтворюючи склади, звуки, дитина не може переказати навіть невелике речення. Та й у дорослих осіб, процес зорового сприймання чи то звукового відтворення тексту може йти паралельно з іншою мисленнєвою діяльністю (людина, читаючи, думає про щось інше), і як наслідок – неможливість відтворити тільки що прочитане.

Друга особливість – осмисленість сприймання тексту – впливає із синтезу даних, їх об'єднання в цілісний образ. Такий синтез відбувається за рахунок аналізу окремих слів і речень, врахування контексту, загальної ситуації, зображеної в тексті.

Третя особливість сприймання тексту – єдність змісту і форми образу сприймання – полягає в тому, що сприймання слова відбувається шляхом поєднання фонетичної, лексичної, граматичної форми та одночасного розкриття його смислового його змісту.

І четверта особливість сприймання, апперцепція, – це залежність змісту сприймання від минулого досвіду особистості, її інтересів, установок, цінностей, вікових та індивідуальних особливостей, це той суб'єктивний фактор розуміння, про який уже згадувалось вище.

Таким чином, сприймання в широкому сенсі в психолінгвістиці полягає у власне сприйманні як психічному процесі та одночасно розумінні. У вузькому значенні процес сприймання і розуміння тексту являє собою ієрархічну систему, де в тісній взаємодії виступають низький, сенсорний та вищий смисловий рівні³⁰⁶.

На наш погляд, слід розмежовувати поняття сприйняття і розуміння тексту, тобто розглядати сприйняття як перший етап розуміння. Ефективність сприйняття тексту, звичайно, впливає на його подальше розуміння. Притому конкретні фактори ефективності сприйняття можна визначити з урахуван-

³⁰⁶ Овсієнко Л. Текст як об'єкт вивчення психолінгвістики. *Теоретична і дидактична філологія*. 2013. Вип. 15. С. 63.

ням психофізіологічних особливостей сприйняття. Не вдаючись до детального аналізу цих особливостей, зазначимо, що ефективність сприйняття тексту залежить як від змістових, так і формально-структурних ознак тексту.

На суб'єктивний фактор розуміння тексту часто вказується в працях з психолінгвістики. В цьому контексті доцільно згадати відомий закон Гумбольдта-Потебні про об'єктивність суб'єктивізму читацького розуміння тексту: «Людська мова, як і всі її елементи, аж до окремого слова чи навіть звуку чи букви, – тільки засіб збудження психічних переживань, у відповідності до тієї мнєми, в якій вони збуджуються, а не засіб переносу чи передачі переживань»³⁰⁷. Видатний мовознавець О. О. Потебня, цитуючи Вільгема фон Гумбольдта, писав: «...і мова тільки збуджує розумову діяльність того, хто розуміє, який, розуміючи, думає своєю власною думкою. Люди розуміють один одного не таким чином, що справді передають один одному знаки предметів... і не через те, що взаємно змушують себе створювати одне й те ж поняття, а через те, що зачіпають один в одному ту ж ланку ланцюга чуттєвих уявлень і понять, торкаються до тієї ж клавіші свого духовного інструмента, через що в кожному виникають відповідні, але не ті ж поняття»³⁰⁸. Сучасний філолог О. В. Селіванова також зазначає: «Розуміння мовлення ... не є простим відтворенням задуму адресата та змісту його повідомлення, воно є творчим процесом зв'єрення сприйнятого з інформацією, що зберігається у пам'яті адресата»³⁰⁹. З цього випливає, що необхідною підставою для розуміння будь-яких фактів, явищ є достатні знання та життєвий досвід людини, які є ключовими компонентами цього процесу.

На відміну від сприйняття мовлення, розуміння мовлення є когнітивною операцією осмислення й засвоєння інформаційного масиву повідомлення або тексту на підставі сприйняття семантичного змісту висловлювань, їхньої мисленнєвої обробки із залученням імпліцитного плану тексту, процедур пам'яті,

³⁰⁷ Цит. за кн. Сорокин Ю. А. Почему живут и умирают книги? М.: Педагогика, 1991. С. 20.

³⁰⁸ Потебня А. А. Мысль и язык. Потебня А. А. Слово и миф. М.: Правда, 1989. С. 17.

³⁰⁹ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава, «Довкілля», К.: 2008. 710 с.

тобто власного тезаурусу адресата та знань норм комунікації, притаманних певній культурі. Розуміння мовлення реалізується у взаємодії усвідомлюваного і неусвідомленого, вербалізованого і того, що не підлягає вербалізації, і не є простим відтворенням задуму адресата та змісту його повідомлення, воно є творчим процесом зв'язування сприйнятого з інформацією, що зберігається у пам'яті адресата з урахуванням процедур категоризації, а також обробки й переробки інформації, які визначають формування відмінного від породженого мовцем змісту, хоч і в межах заданих смислів³¹⁰. З цього випливає, що необхідною підставою для розуміння будь-яких фактів, явищ є достатні знання та життєвий досвід людини, які є ключовими компонентами цього процесу. При цьому деякі дослідники, пов'язуючи знання та розуміння, зазначають: «Знання не дає розуміння, розуміння не збільшується завдяки росту знання. Розуміння залежить від відношення знання до буття»³¹¹, тобто вагомішою умовою вважається досвід людини.

Таким чином, розробки психологів також, як і висновки філософів-герменевтів, переконують в тому, що розуміння тексту залежить від соціального досвіду, знань людини. Логічно, що пересічна людина у віці 30–40 років без проблем зрозуміє книгу для дітей дошкільного та шкільного віку, текст цієї книги для неї буде занадто легким для розуміння, і зовсім незрозумілим буде науковий текст, приміром з теорії економіки. Недарма в анотаціях до книг обов'язково вказується кому вони адресовані.

Кримінальний же закон адресований усім суб'єктам кримінально-правових відносин, а також тим суб'єктами, які є потенційними їх учасниками. Звичайно, соціальний досвід їх дуже різний. Тому слід погодитися із М. Б. Костровою: «вимога ясності, простоти і доступності мови закону для всіх (курих наш. – О. М.) людей ніколи не може бути реалізована»³¹². Звідси випливає

³¹⁰ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава, «Довкілля», К.: 2008. 710 с.

³¹¹ Губин В. Знание и понимание в гуманитарном образовании. *Высш. образование в России*. 2004. № 5. С. 40–41.

³¹² Кострова М. Б. Язык уголовного закона: ясность, простота, доступность. *Уголовное право в XXI веке. Материалы Международной научной конференции, состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М. В. Ломоносова 31 мая – 1 июня 2001 г.* Москва : ЛексЭст, 2002. С. 168.

необхідність для підвищення ефективності кримінально-правового впливу прагнення держави формувати у населення потребу у підвищенні рівня своєї правової культури за рахунок з'ясування спеціальної термінології, осягнення мови права, з одного боку, а з іншого – шукати шляхи щодо підвищення демократизації мови кримінального закону, окреслювати межі допустимості спрощення тексту кримінального закону за рахунок мовних засобів з метою забезпечення легкості та ефективності сприйняття (як первинного процесу, що передуює розумінню) і подальшого розуміння кримінально-правових приписів більшістю населення України.

Якщо фактори, від яких залежить легкість сприймання тексту (у його вузькому розумінні), або, як іще називають це, читабельність тексту чи «удобочитаємость» (російською мовою), можна визначити, то розуміння – поняття відносне, воно залежить як від легкості сприймання (первинного психічного процесу), так і від суб'єктивних, а також соціокультурних факторів.

Опираючись на філософські, психолінгвістичні, герменевтичні розробки понять сприйняття та розуміння, розглядаючи поняття зрозумілості закону як його якісної властивості, необхідно вказати, що для ефективної дії кримінального закону, законодавець повинен прагнути до створення такого тексту, розуміння якого адресатом, враховуючи суб'єктивний аспект, а також особливості рідної культурної традиції, призводить до якнайточнішого співпадіння з думкою адресанта певної комунікативної одиниці (в нашому випадку – текст КК України).

Звертаючись до іншого поняття «кримінальний закон», що входить до термінологічного звороту «зрозумілість кримінального закону», не можна оминати дискусію, яка і надалі ведеться в науковій літературі щодо того, як же найточніше називатись закону, який охороняє найбільш вагомі суспільні відносини. Те, що це не лише «закон про кримінальну відповідальність» уже не викликає сумнівів, про це мова йтиме далі. А от на тому, це «карний», «уголовний», «антикримінальний» чи все ж «кримінальний» закон, видається доречним зупинитись. Відома була позиція М. Й. Коржанського стосовно того, щоб повернути ЗУ його споконвічну київсько-руську назву «уголовний», яка пов'язується з назвою вбивців та покарання. У ст. 3–5 «Руської

Правди» вбивці називались «головниками», а покарання – «головництвом». На цій основі були створені правові норми давньоруського права, за якими наступала відповідальність у голову (головою). Термін «кримінальний», за словами вченого, походить від латинського «*criminalis*» – злочинний³¹³. У подальшому М. Й. Коржанський у назві курсу лекцій використовує термін «кримінальний», хоча і називає його неправильним, таким, що призводить до мовних збочень, і обґрунтовує свою позицію тим, що змушений це зробити, оскільки його пропозиція повернути назву «уголовний» не була прийнятою³¹⁴. Стосовно позиції науковця зауважимо, що походження терміна «кримінальний» учені пов'язують не лише з латинським «*criminalis*», а з латинським «*crimin*» – злочин³¹⁵, або ж «*jus criminate*» – кримінальне право³¹⁶. Не можна також не враховувати, що й «*criminalis*» перекладається не лише як «злочинний», але й як «який стосується злочину»³¹⁷, тобто суфікс «-*alis*» вказує на приналежність до злочину. Отож дослівно доцільніше перекласти не «злочинний закон», а «закон, пов'язаний зі злочинами» або ж «закон про злочин». На сьогодні ж, з урахуванням того, що законодавець ввів ширший термін, це «закон про кримінальні правопорушення».

Відносно іншого терміна – «карний», який є синонімом до «кримінальний» в українській мові, зауважимо, що «карний» походить від слова «кара», «карати», а завдання кримінального закону не вичерпуються лише покаранням за вчинене. Призначення сучасного кримінального закону – реагувати

³¹³ Коржанський М. Й. Уголовне право України. Частина Загальна: Курс лекцій. К.: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996; Коржанський М. Кримінальне чи уголовне? *Юридичний Вісник України*. 1997. 2–15 січня.

³¹⁴ Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна. Курс лекцій / За ред. М. Й. Коржанського. К.: Атіка, 2001. С. 3–4.

³¹⁵ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. професорів В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право, 2002. 416 с.

³¹⁶ Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Атіка, 2004. 488 с.

³¹⁷ Трофимчук М. Трофимчук О. Латинсько-український словник. Львів: Видавництво ЛБА, 2001. С. 135.

на вчинене суспільно небезпечне діяння за допомогою різноманітних кримінально-правових заходів, а власне покарання, кара відходить на другий план, про що прямо зазначається в КК України: «покарання має на меті не тільки кару...». Отже, обираючи з двох синонімів, перевагу слід надати терміну «кримінальний», як такому, що більш вдало передає назву закону.

Ще декілька зауважень щодо терміна «антикримінальний», запропонований групою науковців (Кириченко О. А., Тунтула А. С., Ланцедова Ю. О., Шаповалова О. І), які вказують на «не зовсім доречну україномовну співзвучність найменування галузі права з кримінальними угрупованнями»³¹⁸. Однак важко погодитись з таким підходом, оскільки назва закону чи взагалі назва, заголовок будь-якого тексту виражає те, про що йдеться в ньому, а ніяк не його ідею (ніхто не заперечує, що кримінальний закон покликаний запобігати кримінальним правопорушенням, направлений «проти них»).

Отож, нами зроблений був висновок, що серед пропонованих термінів «кримінальний закон» є найбільш точним, інформативним, також він є традиційним для української правничої лексики, а тому прийнятний, зрозумілий для широкого загалу³¹⁹.

Звертаючись до характеристик ознак кримінального закону, Н. О. Лопашенко виділила наступні: 1) Кримінальний закон, як форма кримінального права, містить кримінально-правові норми – правила поведінки, обов'язкові для всіх громадян і організацій, а також норми-приписи про межі дії перших норм; 2) є результатом кримінальної правотворчості держави; 3) має вищу юридичну силу; 4) є єдиним джерелом права; 5) носить кодифікований характер; 6) базується на Конституції і загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права. В якості специфічної ознаки кримінального закону учена взує на ту, що сформульована в самому КК, впливає із його завдань і змісту³²⁰. Отже, ще однією характерною ознакою, яка дозволяє

³¹⁸ Ланцедова Ю. А. Сущность антикриминальной и гражданской отрясли права и судопроизводства как антиделиктных юридический наук / Ю. А. Ланцедова, А. С. Тунтула, О. И. Шаповалова, А. А. Шведова. *Молодий вчений*. 2014. Травень № 5(08). С. 89.

³¹⁹ Мусиченко О. Щодо поняття зрозумілості кримінального закону. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 260.

³²⁰ Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2004. С. 49–53.

вирізнити кримінальний закон як нормативний акт особливий, що має специфічне соціально-правове призначення, специфічні функції, є та, що КК встановлює основи і принципи кримінальної відповідальності, визначає, які небезпечні для особи, суспільства, держави діяння визнаються кримінальними правопорушеннями; види покарань та інших заходів кримінально-правового характеру за вчинення кримінальних правопорушень та інші кримінально-правові наслідки³²¹ вчиненого діяння.

Такі ж ознаки виділяють й інші науковці³²². Тому на сьогодні в кримінально-правовій доктрині склалося узгоджене розуміння поняття кримінального закону, що містить певні ознаки, які можна об'єднати у дві групи: 1) ознаки загального характеру, ті що притаманні кримінальному закону як нормативному акту: письмовий акт, який має вищу юридичну силу, приймається в установленому порядку ВРУ або референдумом, відповідає Конституції та міжнародним актам; 2) ознаки специфічного характеру: є єдиним джерелом норм кримінального права, містить кримінально-правові норми, що визначають, які суспільно-небезпечні діяння є кримінально-протиправними та які кримінально-правові заходи слід застосовувати до осіб, винних у їх вчиненні.

Про першу групу йшлося в попередньому підрозділі монографії в контексті розгляду властивостей кримінального закону (підрозділ 2.1). Характеризуючи ознаки специфічного характеру, а саме, першу, що КК України є єдиним джерелом кримінального права, слід вказати, що науковці до джерел кри-

³²¹Туляков В. О., Мирошніченко Н. А., Балобанова Д. О. Кримінальне право України. Загальна частина: текст лекцій: Закон. Злочин. Відповідальність; НУ ОЮА. Одеса: Юридична література, 2014. С. 12.

³²²Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2015. С. 30–33; Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. (Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.). Вид. 3-тє, переробл. та допов. / За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. К.: Юридична думка, 2004. С. 201–21; Козаченко О. В., Мусиченко О. М. Кримінальне право України: загальна частина: конспект лекцій-довідник. Миколаїв: Іліон, 2017. С. 9; Уголовное право. Общая часть / Отв. ред. проф. И. Я. Козаченко, проф. З. А. Незнамова. М., 2001. С. 22–23.

мінального права підходять по-різному, і це залежить від того, що саме складають дослідники у поняття самого джерела.

Так, ще М. Д. Шаргородський, відзначав, що при всій багатогранності визначення джерел права мова йде про два основні поняття джерел права: а) про зміст права, про силу, яка створює право, і це називають джерелом права в матеріальному сенсі, або загальним поняттям джерела права, і б) про форму, яка надає нормі правового, тобто загальнообов'язкового характеру – формальне чи спеціальне поняття джерела права³²³.

У межах першого підходу до джерел кримінального права, які характеризують матеріальний зміст права, наприклад, З. О. Незнамова, відносить державну владу, правосвідомість, Конституцію, загальновизнані принципи і норми міжнародного права, формальні ж джерела права, які розкривають форму кримінально-правових норм, представлені лише кримінальним законом³²⁴.

Слід погодитися із Н. О. Лопашенко, що відповідно до розуміння джерел права в матеріальному сенсі, у кримінального права є безліч джерел – сама об'єктивна реальність, численні прояви суспільного життя, що вимагають специфічного регулятора. Кримінальний закон у цьому ланцюжку – лише одне з можливих джерел і далеко не головне. Більш того, джерелами кримінального права виступають у зазначеному контексті і законодавчі акти інших галузей права, і судовий прецедент, і норми моралі, і т. д.³²⁵. Однак, об'єктивація кримінального права, з огляду на його цілі та функції, знаходить відображення в єдиному формальному джерелі – кримінальному законі.

Примітно, що на відсутність єдиного формального джерела кримінального права в країнах загального права (де це в принципі є визначальною ознакою правової системи) як на суттєвий недолік, який не дозволяє належним чином забезпечувати

³²³ Шаргородский М. Д. Курс уголовного права. М. : Юрид. Изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1948. Т. 3. Уголовный закон. С. 18.

³²⁴ Уголовное право. Особенная часть: Учебник для вузов / Отв. проф. И. Я. Козаченко, проф. З. А. Незнамова, доц. Г. П. Новоселов. 3-е изд., изм. и доп. М.: Издательство НОРМА, 2001. С. 23–25.

³²⁵ Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2004. С. 68.

інформативну функцію, вказують в американській кримінально-правовій доктрині³²⁶.

Щодо другої ознаки із специфічних (можемо сказати про змістовну, сутнісну ознаку кримінального закону) в сучасній кримінально-правовій доктрині дедалі частіше наголошується на більш широкому розумінні змісту закону: кримінальний закон містить інформацію про те, які діяння мають ознаки кримінального правопорушення і які заходи впливу можуть застосовуватись до осіб, які вчинили такі діяння³²⁷, він містить положення, які визначають підстави кримінальної відповідальності та інші кримінально-правові поняття, що забезпечують виконання завдань, що стоять перед КК³²⁸; кримінальний закон України, в силу різних обставин, визначає також окремі питання, що не пов'язані з кримінальною протиправністю діяння та кримінальною відповідальністю за його вчинення. Зокрема це: межі чинності та дії кримінального закону України у просторі і в часі; деякі види обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння; примусові заходи виховного і медичного характеру, що не є покаранням, та випадки їх застосування тощо³²⁹, тобто сучасна наука справедливо спростовує традиційну тезу про зміст кримінального закону як суто закон про кримінальне правопорушення та покарання. Формою ж кримінального закону є текст КК як нормативно-правового акта, прийнятого у порядку, встановленому Конституцією України для прийняття законів.

Розкриваючи поняття кримінального закону, не можна оминати увагою факт, що в самому КК України, а саме в розділі II, використовуються терміни «закон про кримінальну

³²⁶Полянський Є. Ю. Кримінально-правова доктрина США: монографія. Одеса: Юридична література, 2014. С. 62; Robinson Paul H. Criminal Law. New York, 1997. С. 13.

³²⁷Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи: культуро-антропологічний вимір. С. 188.

³²⁸Копшева К. О. Уголовное законодательство Российской Федерации и его основания : теоретический аспект: автореф. дис... на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.08. Саратов, 2004. С. 16.

³²⁹Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі: Монографія. К.: Атіка, 2005. 288 с.

відповідальність», «законодавство України про кримінальну відповідальність», при цьому вказуючи, що останнє становить КК України, який ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права (ч. 1 ст. 3 КК України). Зазначені терміни є не зовсім вдалим. Як уже зазначалось, по-перше, КК України регулює не лише питання, пов'язані з кримінальною відповідальністю, тому таке словосполучення є не зовсім вдалим, що неодноразово підкреслюється ученими, а по-друге, використання збірного поняття «законодавство» в цьому контексті взагалі дуже суперечливе. Стосовно останнього в теорії права склалося декілька підходів. Так, одні науковці визначають законодавство лише як систему законів, у тому числі міжнародних договорів, яким Верховна Рада України дала згоду на обов'язковість дії на території України³³⁰, інші, прихильники широкого підходу – як систему усіх чинних у державі правових актів³³¹. На користь широкого розуміння законодавства говорить і Конституція України в ст. 9, де вказано, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, є частиною національного законодавства, і КСУ, в одному з рішень якого йдеться про те, що термін «законодавство» досить широко використовується у правовій системі в основному в значенні сукупності законів та інших нормативно-правових актів, які регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права... У законах залежно від важливості і специфіки суспільних відносин, що регулюються, цей термін вживається в різних значеннях: в одних маються на увазі лише закони; в інших, *передусім кодифікованих* (курсив наш. – О. М.), в поняття «законодавство» включаються як закони та інші акти ВРУ, так і акти Президента України, Кабінету

³³⁰ Євграфова Є. П. Система національного законодавства в контексті права (лібертарно-легістський підхід): Монографія. К.: КНТ, 2007. С. 32.

³³¹ Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2002. С. 267; Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: Підручник. К.: Кондор, 2006. С. 264; Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08; Держ. фіск. служба України, Ун-т держ. фіск. служби України. Ірпінь, 2018. С. 41.

Міністрів України, а в деяких випадках – також і нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади³³². Таким чином, на нашу думку, вживання терміна «законодавство» в ч. 1 ст. 3 КК України є невдалим і використаний він помилково, оскільки більше словосполучення «законодавство України про кримінальну відповідальність» в КК України не застосовується.

Оскільки кодекс є єдиним, внутрішньопов'язаним документом, що включає в себе як перевірені життям, суспільною практикою чинні норми, так і нові правила, обумовлені динамікою соціального життя, назрілими потребами розвитку суспільства³³³, доречно не використовувати на його позначення збірне поняття «законодавство», замінивши його на «закон», адже кодекс і є одним з видів законів. Слід відійти і від поняття «закон про кримінальну відповідальність», замінивши більш вдалою термінологічною сполукою «кримінальний закон».

Виходячи з окремого аналізу понять, які утворюють складений термін, зрозумілість кримінального закону можна визначити як *якісну властивість кримінального закону, яка полягає у максимальній наближеності закладеного законодавцем змісту тексту кримінального закону, оформленого за допомогою відповідних засобів юридичної техніки, до внутрішнього інтерпретаційного тексту суб'єктів кримінально-правових відносин, а також тих суб'єктів, які є їх потенційними учасниками.*

Із запропонованої дефініції вбачається, що зрозумілість трактуємо значно ширше, ніж просто мовна доступність тексту для більшості громадян. Зрозумілість у нашому дослідженні виступає певною властивістю, яка характерна для якісного закону. Вищий ступінь зрозумілості – це не коли прочитаний кримінально-правовий припис стає без зусиль *зрозумілий* усіма суб'єктами, це коли, нехай і не без застосування специфічних правил тлумачення кримінального закону, суб'єкти осягають через знакову комунікацію закладений зміст кримінально-правової норми, і цей зміст точно відповідає тому, що заклав законодавець, формулюючи норму, тобто закон стає *зрозумілим*.

³³²Рішення Конституційного Суду України №12-рп/98 від 9 липня 1998 р. *Офіційний вісник України*. 1998. № 32. Ст. 1209.

³³³Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

Тут слід процитувати один вислів в оригіналі: «Закон должен быть понят» не следует подменять другим, а именно: «Закон должен быть понятным»³³⁴. В цьому сенсі дане висловлювання досить чітко відображає наш підхід до зрозумілості.

На підставі наведеного вище поняття зрозумілості кримінального закону, можна виділити ознаки, які складають зміст поняття зрозумілості кримінального закону.

По-перше, зрозумілість є *якісною властивістю* кримінального закону, яка поряд з іншими дозволяє говорити про його ефективність, оскільки якість кримінального закону – це система притаманних йому соціальних властивостей, що відображають його соціальну адекватність, та спеціально-юридичних властивостей, які в сукупності визначають ефективність кримінально-правового впливу. Саме ця ознака вказує на сутність досліджуваного поняття, оскільки дозволяє акцентувати увагу на приналежності до групи юридичних властивостей кримінального закону, виокремити його від належності до принципів, мовних вимог, критеріїв тощо.

По-друге, зазначена властивість полягає в *максимальній наближеності текстів комунікації*: тексту закону і тексту інтерпретації. Використання у визначенні словосполучення «максимальна наближеність» підкреслює те, що цей внутрішній інтерпретаційний текст (результат з'ясування) залежить від багатьох факторів – віку, досвіду, освіченості людини, культури, її мовної практики, тому досягти повного співпадіння неможливо, розуміння тексту закону виключно усіма суб'єктами є недосяжною метою. В цьому аспекті великого значення набуває правове виховання, правова культура населення. Оскільки зрозумілість є результатом розуміння безлічі людей, розглядувана властивість є динамічною. Тому критерії сприйняття тексту, зрозумілості кримінального закону мають бути орієнтовані на пересічну людину.

По-третє, вживане в дефініції словосполучення «*внутрішній інтерпретаційний текст*» використовується для позначення результату сприйняття і усвідомлення суб'єктами текстової одиниці кримінального закону. Зрозумілість виявляється в позитивному результаті розуміння як елемента герменевтики,

³³⁴ Романов А. К. Уголовный закон: Учебное пособие. М.: Дело, 2015. С. 47.

тому автоматично йде вже мова про з'ясування – етап тлумачення, результат якого виражається у зворотному, інтерпретаційному внутрішньому (з'ясування для себе) тексті кримінально-правових приписів.

По-четверте, зрозумілість забезпечується належним мовно-структурним оформленням кримінального закону, адже передача законодавчої волі у текстову комунікацію відбувається через відповідні засоби юридичної техніки. Ланцюг даної комунікації (право – закон – людина, або зміст кримінально-правової норми – її текстуальне оформлення – внутрішній інтерпретуючий текст суб'єкта) не повинен перериватися чи викривлюватися і цьому сприяють засоби юридичної техніки. Порушення рівноваги у будь-якій ланці цього ланцюжка є небажаним явищем. І якщо в першій ланці наявні порушення, звичайно, на другій, зважаючи на суб'єктивні моменти, вони ще більш посилюється. Максимально точне втілення законодавчої волі зумовлює і точність наступного «розкодування» тексту. Тому для відповідного тотожного зворотнього перекладу тексту, який пізнаватиме широке коло суб'єктів, важливого значення набуває суворе дотримання правил законодавчої техніки кримінального закону, які є ключем до його зрозумілості і лежать передусім в людській мовній практиці.

Оскільки у запропонованому визначенні зрозумілості кримінального закону використовується поняття «внутрішній інтерпретаційний текст» суб'єкта, на якого поширюється кримінально-правова норма, зупинимося детальніше на тому процесі, внаслідок якого утворюється даний текст, а саме мова йде про тлумачення кримінального закону, вірніше про його складову – з'ясування. Зрозуміти правову норму – значить з'ясувати істинний її зміст. Звідси виникає питання істинності змісту. З одного боку об'єктивність норми відображена в її тексті, тобто законодавець за допомогою мовних засобів передає свою волю. Об'єктивною, істинною норма буде тоді, коли слова, їх організація в речення точно передає її зміст. З іншого – в результаті тлумачення норми суб'єктами сприйняття і розуміння тексту результат з'ясування (внутрішній інтерпретаційний текст) максимально наближений до змісту норми.

Звідси випливає висновок, що для досягнення якісної власливості – зрозумілості кримінального закону, з одного боку, слід враховувати принципи, правила, прийоми, засоби законодавчої техніки кримінального закону, дотримання яких забезпечує відповідну передачу інформації, з іншого – слід зважати на правила, прийоми, способи тлумачення (з'ясування) тексту кримінального закону, зважаючи на специфіку суб'єктів, на яких поширюється кримінально-правова норма (а це і суб'єкти кримінально-правових відносин, і їх потенційні учасники), з тим, щоб результат їх тлумачення максимально відповідав закладеному смислу.

У даному підрозділі вже йшла мова про те, що тлумачення складається з двох елементів: з'ясування – розкриття змісту для себе, роз'яснення – розкриття змісту іншим. У теорії права, щоправда, по-різному підходять до даних понять. Так, одні учені говорять про з'ясування та роз'яснення як єдиний процес пізнання правової норми (М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, А. С. Шляпочников, Л. С. Явич), інші – навпаки, про відокремленість, самостійний характер цих двох процесів пізнання (А. С. Піголкін, П. М. Рабінович), ще інші – про залежність цільового призначення цих процесів: якщо для себе – мова йде про з'ясування, якщо для інших – про двоєдиний взаємопов'язаний поетапний процес (з'ясування завжди передує роз'ясненню) (Ю. Л. Власов).

На наш погляд, справедливою є думка, І. Ю. Настасяк, яка характеризує з'ясування у двох аспектах: як внутрішній процес мислення, здійснюваний суб'єктом за допомогою певних способів тлумачення і спрямований на пізнання та розкриття волі законодавця, вираженої в нормі права, і як певний результат з'ясування, до якого приходять суб'єкт тлумачення в процесі пізнання змісту норми права³³⁵. Саме такий підхід акцентує увагу на тому, що в будь-якому випадку при з'ясуванні суб'єкт користується також відповідними способами тлумачення, незважаючи на ціль з'ясування – пізнання для себе. Очевидно, що способи, правила тлумачення кримінального закону є специфічними, а їх знання є однією з можливостей для досягнення

³³⁵ Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм: навчальний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2009. С. 63.

зрозумілості кримінального закону. Отже, з'ясування – самостійний процес пізнання у процесі тлумачення, який використовується для розуміння змісту норми і виражається у певному результаті (внутрішньоінтерпретаційному тексті).

Процес з'ясування, пізнання чогось завжди починається зі сприйняття, у нашому випадку зі сприйняття правової інформації, правового тексту. Зважаючи на те, що кримінальний закон поширюється на усіх суб'єктів, незалежно від їх знань, вмінь, обізнаності, кругозору, слід вказати на значимість правил легкого сприйняття текстової інформації.

Предметом тлумачення (з'ясування) виступає об'єктивоване у нормі права прагнення законодавця. В принципі, якщо законодавцю вдалося адекватно виразити у приписі свою волю, з'ясування кримінально-правової норми зводиться до уміння читати і розуміти людську мову. Свого часу на це вказував ще Є. В. Васьковський: «Кожна норма є виражена в словах думка законодавця. Відповідно, мистецтво тлумачення законів зводиться до вміння розуміти людську мову. Але володіти цим вмінням потрібно взагалі всякому, хто має справу з творами людського розуму, втілених у форму слова. Звідси випливає, що при тлумаченні законів повинні бути дотримані правила, необхідні для розуміння будь-якого іншого літературного твору»³³⁶. Однак, зважаючи в цілому на складний характер мови, природну багатозначність смислів, виражених у словах, неврахування правил законодавчої техніки законодавцем, загалом тлумачення закону – набагато складніший процес, вимагає врахування своїх знань, життєвого досвіду, мету тлумачення тощо. Недарма говорять про мистецтво тлумачення.

У нашому дослідженні зупиняємося лише на з'ясуванні як елементі тлумачення, первинної сходинки тлумачення. З'ясування у контексті нашого дослідження набуває рис так званого «буденного рівня тлумачення», адже критерієм зрозумілості є максимальна наближеність результату з'ясування суб'єктами, на яких поширюється кримінальний закон, до змісту норми, яка пізнається, вираженої письмовою мовою.

³³⁶ Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов для начинающих юристов. М.: Юридическое бюро «ГОРОДЕЦ», 1997. С. 11–12.

Не йдеться про визначення таких цілей інтерпретатором як розтлумачити «темні місця» закону, які виникли внаслідок недоліків формулювання, розширити або ж звужити його зміст, роз'яснити закон іншим, застосувати норму у практичній ситуації, ціль буденного з'ясування – правильно, адекватно зрозуміти зміст, закладений у словесне формулювання, *знати* кримінально-правові приписи, щоб не порушувати закон, *знати*, які кримінально-правові наслідки чекають його в разі її порушення. При буденному з'ясуванні слід враховувати специфіку суб'єктів, адже вони є носіями найрізноманітніших особистісних характеристик, певної ідеології, моральних якостей тощо.

З огляду на те, що з'ясування це і безпосередньо процес пізнання, і певний результат, виникає питання про поняття результату з'ясування. За визначенням І. Ю. Настасяк результатом з'ясування норми права слід вважати «висновки суб'єкта тлумачення норми права, отримані за допомогою всієї сукупності способів тлумачення, адекватні дійсному змісту норми права та такі, що відповідають критеріям істинності й правильності результату тлумачення»³³⁷. Учена права в тому, що критеріями істинності й правильності результату з'ясування дійсного змісту правових норм є не правосвідомість, не політика держави, не сам закон, як вказують деякі теоретики (П. С. Елькінд, П. О. Недбайло), а загальнолюдська практика. Мовна практика є частиною загальнолюдської практики. Повністю погоджуємося з ученою, яка стверджує: «критерієм правильності вибору значення слів слід вважати норми і правила відповідної мови. Норми мови є результатом не лише мовної практики, а й людської практики загалом, опосередкованою мовою. Застосування правил мови як критерію правильності розуміння змісту слів, термінів, виразів є опосередкованим використанням критерію людської практики»³³⁸. Будь-хто, хто пізнає кримінально-правову норму, з'ясовує її суть користується правилами, прийомами тлумачення, визначеними герменевтикою, але здебільшого вони тяжіють до філологічної герменевтики.

Запропонований погляд на зрозумілість кримінального закону також дає підстави для роздумів про розмежування

³³⁷ Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм. С. 84.

³³⁸ Там само. С. 87.

понять «герменевтика кримінального закону», «змістовна еквівалентність тексту кримінального закону», «адекватність мови закону», які зустрічаються в юридичній літературі і є певним чином дотичними до аналізованого поняття.

Герменевтику кримінального закону З. А. Загинеї розглядає як конкретно-науковий метод в кримінальному праві, на думку дослідниці, її «слід розглядати як сукупність її елементів (розуміння та тлумачення), що поділяється на види (текстуальну та контекстну), переслідує мету встановлення нормативного змісту кримінального закону, об'єктом якої є текст та контекст, а предметом – текст кримінального закону»³³⁹. Учена не поділяє позицію тих науковців, які вбачають трихотомію елементів герменевтики кримінального закону: розуміння, тлумачення, застосування, говорить про лише два перших елементів³⁴⁰. Слід додати, що герменевтика кримінального закону як окреме галузеве відгалуження від юридичної герменевтики якраз і виокремлюється специфічними рисами, серед яких, крім особливостей предмета, об'єкта герменевтики, вирізняється і специфічний склад елементів, відмінний від традиційної, розширеної за рахунок гадамерівського елемента аплікації, трихотомії розуміння (*subtilitas intelligendi*), тлумачення (*subtilitas explicandi*) та застосування (*subtilitas applicandi*). Останній елемент є так званим практичним розумінням.

Інша дослідниця герменевтики кримінального закону як окремого відгалуження юридичної герменевтики О. В. Пичова у дефініції вказує, що це «наука про розуміння, тлумачення, застосування смислу законодавчого тексту, що визначає семантичні прийоми його формулювання і сприйняття»³⁴¹.

Незважаючи на те, з якої позиції підходити до герменевтики кримінального закону – як до мистецтва тлумачення кримінального закону, теорії інтерпретації та розуміння тексту кримінального закону, науки, наукового методу в кримінальному праві, безсумнівним є те, що герменевтика наділена тим інструментарієм, який допомагає визначити, зрозумілим є текст кримінального закону чи незрозумілим, тобто прийоми,

³³⁹ Загинеї З. А. Герменевтика кримінального закону. С. 42.

³⁴⁰ Загинеї З. А. Кримінально-правова герменевтика. С. 28.

³⁴¹ Пичева О. В. Герменевтика уголовного закона. С. 31.

способи, правила інтерпретації тексту кримінального закону виступають своєрідним індикатором зрозумілості як властивості тексту кримінального закону. Крім цього, герменевтика допомагає визначити похибки і прогалини законодавця, який допустив помилки при формулюванні кримінально-правових норм, а відтак і можливості їх виправити для того, щоб текст кримінального закону став зрозумілим вже суб'єктам правозастосування через такі способи тлумачення як логічний, системний, історичний.

«Змістовна еквівалентність нормативно-правового акта», «адекватність мови закону» – поняття, котрі є схожим на досліджуване «зрозумілість кримінального закону». Змістовну еквівалентність нормативно-правового акта досліджувала в теорії права М. А. Костенко, яка визначає її як «таке відношення між двома і більше об'єктами, при якому нормативний зміст тексту-першоджерела нормативно-правового акта і його перетвореної моделі тотожні в межах нормативного простору»³⁴². На наш погляд, змістовна еквівалентність – це також властивість тексту кримінального закону, характеризує якісний закон. Тотожність смислів, або максимальна наближеність (як ми визначаємо) тексту законодавця з інтерпретаційним текстом суб'єкта – те спільне, що об'єднує використовувані терміни. Через термін еквівалентність (еквівалентний – рівнозначний, рівновартий, рівноцінний, цілком такий, достоту такий; щодо величини – однаковий, тотожний; щодо значення слова – синонімічний)³⁴³ можна також розкрити сутність зрозумілості. Втім, «еквівалентність» – термін, який частіше використовується в логіці, фізиці, математиці, і тому для ототожнення смислів, на наш погляд, більш доречним є використання синонімів «однаковість», «наближеність».

Крім того, в понятті зрозумілості кримінального закону вказуються, крім об'єкта пізнання – текст, на суб'єктивні ознаки – законодавця та суб'єкта-інтерпретатора (усі особи),

³⁴² Костенко М. А. Содержательно-правовая эквивалентность текстов нормативно-правовых актов (теоретико-правовой аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Ростовский юрид. ин-т МВД России. Ростов-на-Дону. 2001. С. 6.

³⁴³ Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Київ: «Українська книга», 2000. С. 103.

у запропонованому ж М. А. Костенко понятті еквівалентності нормативно-правового акта акцентується на ототоженні змісту об'єктів – нормативно-правового акта і його перетвореної моделі. Конкретизація у нашому понятті суб'єктів, які формують текст і які його інтерпретують, дозволяє проаналізувати еквівалентність змісту оформленого припису із законодавчою волею, яку прагнув закласти законодавець, виявити можливі недоліки на цьому етапі, а також еквівалентність змісту оформленого припису з внутрішнім текстом сприймаючого суб'єкта, і також виявити і виправити можливі прогалини на цьому етапі. Тому в цьому сенсі зрозумілість є більш широким поняттям і динамічним, ніж еквівалентність.

Адекватність мови закону як «властивість відповідності реально властивих мові закону характеристик тим вимогам, які є істотними і необхідними умовами оптимального зв'язку цієї мови з будь-яким іншим об'єктом, явищем або процесом», – так визначає синонімічне до поняття еквівалентності поняття адекватності І. Б. Тарасевич у своїй дисертації³⁴⁴. Дане поняття науковець розглядає досить широко – автор порівнює відповідність мови закону з такими об'єктами, явищами, процесами як масова свідомість, право, функції, відповідно виділяючи критерії культурної адекватності закону, критерії техніко-юридичної адекватності та критерії функціональної адекватності мови закону. Звичайно, в такому аспекті зрозумілість є вужчим поняттям, адже нами звертається увага на адекватність вираження волі законодавця в тексті кримінального закону і адекватність продукту тлумачення сприймаючими цей текст суб'єктами. Поза увагою залишається відповідність мови закону його функціональному призначенню.

Слід звернути увагу на зроблені І. Б. Тарасевичем висновки, які є важливими для нашого дослідження: по-перше, можливість розуміння мови закону в публічно-правовій сфері в значній мірі залежить від культурної адекватності тієї мови, якою він викладений: якщо мова виявляється неадекватною, то сама можливість свідомого вольового вибору на користь відповідної норми ставиться під сумнів³⁴⁵; по-друге, техніко-юридична

³⁴⁴Тарасевич И. Б. Адекватность языка закона: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2017. С. 22.

³⁴⁵Там само. С. 63.

неадекватність мови закону, як і його культурна неадекватність, виступає фактором, що перешкоджає точному розумінню суті нормативних вимог³⁴⁶, по-третє, культурна і техніко-юридична адекватність мови закону мають набагато більше значення для ефективного публічно-правового регулювання порівняно з функціональною³⁴⁷. Тобто, в розумінні публічно-правових норм їх адресатами автор великого значення надає культурним і техніко-юридичним критеріям адекватності закону, в цьому ми повністю погоджуємося з автором.

Порівнявши поняття герменевтики кримінального закону, адекватності, еквівалентності закону зі зрозумілістю кримінального закону, можемо констатувати те, що вони в певній мірі є суміжними, хоча про їх ідентичність, звичайно, мова не йде.

Запропонована дефініція зрозумілості кримінального закону, дає підстави для наступних подальших висновків.

По-перше, оскільки розуміння як елемент герменевтики нерозривно пов'язано з елементом тлумачення, про зрозумілість тексту можемо говорити тоді, коли досягається максимальна наближеність (або повне співпадіння) змісту тексту, закладеного адресантом, із смислом результату розуміння – певним внутрішнім інтерпретаційним текстом адресата. З огляду на специфіку суб'єктів, на яких поширюється кримінальний закон, специфічною є герменевтика кримінального закону, в якій вагоме місце займають лінгвістичні правила тлумачення, небажаність поширювального і обмежувального тлумачення.

По-друге, для адекватної передачі волі законодавця у зміст кримінально-правових норм, який виражається через зовнішню форму – текст, використовуються специфічні засоби законодавчої техніки, за допомогою яких будується текст кримінального закону. Серед них чільне місце посідають зовнішні засоби – мовні засоби.

По-третє, зрозумілість тексту тісно пов'язана з першим етапом розуміння – сприйняттям тексту, ефективність якого у свою чергу залежить як від змістовної, так і формально-структурної організації тексту кримінального закону.

³⁴⁶ Там само. С. 66.

³⁴⁷ Там само. С. 70

По-четверте, розуміння залежить від соціального досвіду суб'єкта, тому розуміння тексту закону виключно усіма суб'єктами є недосяжною метою. В цьому аспекті великого значення набуває правове виховання, правова культура населення. Оскільки зрозумілість є результатом розуміння безлічі людей, критерії сприйняття тексту і зрозумілості кримінального закону мають бути орієнтовані на «середньо розумну», пересічну людину.

По-п'яте, врахування широкого кола адресатів кримінального закону, зумовлює необхідність підвищення рівня демократизації мови закону за рахунок лексики, синтаксису, окреслення меж допустимості спрощення мови кримінального закону, меж її доступності.

Висновки до другого розділу

Для максимально ефективного результату кримінально-правового впливу в його широкому розумінні, забезпеченні виконання його виховної, каральної функції, а особливо загальнопроп'євентивної, слід забезпечити зрозумілість кримінально-правих норм, адже первинним елементом у механізмі кримінально-правового впливу виступає інформаційно-правовий, за допомогою якого відбувається формування правосвідомості, правової культури всього населення, а не лише осіб, схильних до вчинення правопорушень.

Одна з незаперечних умов ефективності правової норми – це її якість, критерії якої лежать як в загальносоціаліній площині, так і в юридичній. Якісні властивості загальносоціаліного характеру (внутрішні властивості) обумовлюють зміст кримінального закону. Концептами їх відображення є соціаліна справедливість, акцентування на людській особистості, відповідність кримінального закону мораліним засадам, культурним, духовним цінностям суспілыства та об'єктивним тенденціям суспілыного розвитку. Водночас загальносоціаліні змістовні ознаки реалізуються лише через такі фундаментальні спеціаліно-юридичні властивості кримінального закону як конституційність, вища юридична сила, правова визначеність та властивості прикладного характеру (техніко-юридичні).

Зрозумілість належить до якісних спеціально-юридичних властивостей кримінального закону, з одного боку, впливає із такої фундаментальної властивості кримінального закону як правова визначеність, а з іншого – обумовлюється техніко-юридичними (прикладними) властивостями кримінального закону, оскільки через структурно-логічне, мовно-стилістичне оформлення кримінального закону він набуває такої властивості як його зрозумілість.

До поняття зрозумілості в науці і практиці, зокрема міжнародній, звертаються з різних позицій, акцентуючи увагу на наступному.

По-перше, зрозумілість розглядають як складову принципу правової визначеності, який у свою чергу є елементом принципу верховенства права. ЄСПЛ говорить про зрозумілий, точний, чіткий закон в контексті тлумачення «передбачуваності закону», терміна, який вживається в КЗПЛ. Суд наголошує, що ступінь вияву цих характеристик залежить від важливості і сфери регулювання закону, звідси акцентується увага на їх обов'язковості для кримінального закону.

По-друге, зрозумілість розглядається в межах проблем юридичної техніки по-різному: як засіб досягнення принципів словесної організації нормативно-правових актів, як одна з вимог до мови закону, як одне з правил формулювань нормативних приписів, як критерій для оцінки якісних характеристик нормативно-правових актів. Але всі ці доктринальні підходи тяжіють до проблем вивчення мови як одного із засобів юридичної техніки.

По-третє, поняття зрозумілості зводиться до необхідної якісної властивості закону, оскільки сукупність відповідних засобів, способів, правил юридичної техніки, може адекватно виразити волю законодавця, робить закон зрозумілим, а отже і ефективним способом правового регулювання суспільних відносин.

Зрозумілість як властивість закону зумовила необхідність аналізу суміжної категорії розуміння з точки зору філософії, юридичної герменевтики, психології, психолінгвістики, який переконав у тому, що розуміння завжди тісно пов'язане не лише з об'єктивною інформацією, й з суб'єктивним фактором, оскільки

розуміння тексту залежить від соціального досвіду, знань людини. Тому для ефективної дії кримінального закону, законодавець повинен прагнути до створення тексту, розуміння якого адресатом, враховуючи суб'єктивний аспект, а також особливості рідної культурної традиції, призводить до якнайточнішого співпадіння з думкою адресанта комунікації (текст КК, який виражає іншого адресанта – безпосередньо кримінальне право). Ланцюг даної комунікації (право – закон – людина) не повинен перериватися чи викривлюватися і цьому сприяють засоби юридичної техніки.

На основі аналізу окремих термінів, що утворюють терміносполуку «зрозумілість кримінального закону», а також суміжних понять, сформульована наступна дефініція: зрозумілість кримінального закону – це якісна властивість кримінального закону, яка полягає у максимальній наближеності закладеного законодавцем змісту тексту кримінального закону, оформленого за допомогою відповідних засобів юридичної техніки, до внутрішнього інтерпретаційного тексту суб'єктів кримінально-правових відносин, а також тих суб'єктів, які є їх потенційними учасниками.

Розділ 3.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАСОБІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗРОЗУМІЛОСТІ СУЧАСНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ

3.1. Зовнішня законодавча техніка як першочерговий інструмент зрозумілого кримінального закону

Для досягнення максимальної відповідності результату інтерпретації суб'єктів змісту кримінально-правової норми, законодавець насамперед повинен максимально правильно і точно оформити свої прагнення. Невдале втілення законодавчої волі відразу порушує знак рівності між змістом і формою, нормативний припис не відповідатиме закладеному змісту, тому результат інтерпретації такого тексту теж не відповідатиме об'єктивному змісту. Намагання усунути цю невідповідність шляхом додаткового тлумачення різними суб'єктами призводить до різноманітності результатів інтерпретації, відповідно про максимальну наближеність внутрішнього інтерпретаційного тексту суб'єктів із дійсним змістом кримінально-правової норми мова взагалі не може йти.

Крім зазначеного, зауважимо, що в Україні відсутнє офіційне нормативне (автентичне або делеговане (легальне)) тлумачення кримінального закону, що дало б можливість встановити реальний зміст його положень, усунути перекося або двоякість розуміння, якщо неточно сформульована норма.

До змін, внесених ЗУ № 1401-VIII від 02.06.2016, згідно із п. 2 ст. 150 Конституції України правом легального (як підвиду нормативного офіційного) тлумачення законів, у тому числі кримінальних, був наділений виключно КСУ. На сьогодні це положення скасовано, і КСУ здійснює лише офіційне тлумачення Конституції України (ч. 2 ст. 150). Разом з тим, відповідно до

іншої ст. 151-1, доповненої Конституцію України вищевказаним законом, КСУ вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі ЗУ суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано³⁴⁸. Тобто, зазначеним законом знято повноваження з КСУ здійснювати легальне тлумачення законів, в тому числі й кримінального, натомість залишається у його повноваженнях вирішувати питання щодо неконституційності положень кримінального закону. При цьому ні в Конституції України, ні в ЗУ «Про судоустрій і статус судів»³⁴⁹ не визначено органи, уповноважені здійснювати нормативне легальне тлумачення законів.

На наш погляд, такий стан речей слід усунути, визначити в Конституції України чи ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» уповноваженого суб'єкта щодо офіційного тлумачення законів, в тому числі кримінального.

Про необхідність і важливість нормативного тлумачення говорять як науковці³⁵⁰, так і практики³⁵¹, які досліджують дане питання і які вважають, що воно покликане забезпечити не лише однакове розуміння кримінально-правових норм, але й удосконалити практику застосування. Так, Я. Романюк, экс-голова ВС зауважив, що тлумачення норми права є одночасно і правом, і обов'язком кожного судді під час здійснення

³⁴⁸ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print> (дата звернення 15.02.2020).

³⁴⁹ Про судоустрій і статус суддів від 2 червня 2016 року № 1402-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/print> (дата звернення 15.02.2020).

³⁵⁰ Загиней З. А. Кримінально-правова герменевтика. С. 49–50; Карелова Г. А. Кримінальна відповідальність у правових позиціях Конституційного Суду України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2014. С. 5; Котяй Т. В. До питання видів тлумачення кримінального закону та суб'єктів його здійснення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Випуск 2(11). С. 91.

³⁵¹ Романюк Я. Офіційне тлумачення законів має здійснювати ВС. URL: http://zib.com.ua/ua/126553-oficiyne_tlumachennya_zakoniv_mae_zdiysnyuvati_vs_ya_romany.html (дата звернення: 13.06.2019)

правосуддя. Крім того, він підкреслив, що з метою гарантування стабільності правопорядку в державі, забезпечення принципу правової визначеності логічно, що право офіційно тлумачити закони має перейти до повноважень найвищого судового органу. У зв'язку з цим переосмислення ролі ВС та загалом судової практики в сучасних умовах є очевидним, необхідним та таким, що сприятиме розвитку громадянського суспільства й визнанню України дійсно правовою державою³⁵².

Питання щодо ролі ВС в тлумаченні законів є дискусійним в науці. Так, Венеціанська комісія й Дирекція з технічного співробітництва Генеральної Дирекції з прав людини та правових питань Ради Європи у спільному висновку № 588/2010 висловилися про те, що в основі ідеї створення ВС лежить саме надання ним як найвищим судовим органом загального тлумачення законодавства і в такий спосіб – забезпечення однакового застосування закону всіма судами на території держави³⁵³. Однак, в Україні офіційно цей орган не є суб'єктом, уповноваженим здійснювати нормативне легальне тлумачення законів, про що йшлося вище.

Отже, з огляду на відсутність нормативного офіційного тлумачення ще більш важливим стає питання правильного, точного оформлення кримінально-правового припису за допомогою засобів законодавчої техніки, це стає головним і визначальним завданням законодавця. Вірне використання засобів законодавчої техніки кримінального закону є ключем для з'ясування дійсного змісту кримінально-правових приписів, вони стають зрозумілими суб'єктам пізнання. Філігранно оформлена кримінально-правова норма є своєрідним склом між її змістом і результатом інтерпретації.

В арсеналі законодавця існують вироблені наукою і практикою засоби законодавчої (юридичної, правотворчої) техніки кримінального закону. Не вдаючись до розмежування

³⁵² Там само.

³⁵³ Луспеник Д. Завдання Верховного Суду як суду касаційної інстанції. *Судебно-юридическая газета*. 2018. 18 грудня. URL: <https://sud.ua/ru/news/sud-info/130875-zavdannya-verkhovnogo-sudu-yak-sudu-kasatsiynoyi-instantsiyi> (дата звернення 1.12.2020)

термінології (часто використовуються як синоніми терміни «юридична», «законодавча», «правотворча» техніка), зазначимо, що законодавчу техніку в теорії права розуміють в широкому та вузькому значенні: в широкому – як сукупність юридичних засобів, прийомів і правил підготовки, розробки, оформлення, опублікування і систематизації нормативно-правових актів³⁵⁴, у вузькому – як систему засобів, правил і прийомів підготовки компетентними органами юридичних актів³⁵⁵. У контексті нашого дослідження використовуємо саме останній підхід, адже за широкого підходу законодавча техніка тяжіє до правотворчості, законодавчого процесу, оскільки включає такі елементи як висунення законодавчої ініціативи, обговорення, прийняття, опублікування, проведення експертиз, систематизацію нормативних актів. За вузького підходу законодавча техніка пов'язується з власне технічною побудовою, з безпосереднім оформленням норм права з використанням задля цього процесу відповідних засобів. Даний підхід акцентує увагу власне на технічних питаннях – стилю, мови, логіки, структури нормативно-правового акта, а інший – на організаційно-процедурних питаннях. На наш погляд, досить вдале визначення надає Я. В. Семенов, який безпосередньо законодавчу техніку кримінального закону характеризує так: «Законодавча техніка – це система історично сформованих, заснованих на досягненнях теорії права і перевірених практикою нормотворчості правил, прийомів і засобів, що застосовуються державними органами в процесі побудови кодексів, окремих законів, статей і їх елементів, з метою подальшого удосконалення їх форми»³⁵⁶. Удосконалення форми кримінального закону за допомогою засобів юридичної техніки для того, щоб він став зрозумілішим – це також одне із завдань нашого дослідження.

Слід наголосити, що на відміну від теорії права, в науці кримінального права якраз домінує саме такий підхід до розуміння

³⁵⁴ Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. С. 328; Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права. С. 378.

³⁵⁵ Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. С. 510.

³⁵⁶ Семенов Я. И. Законодательная техника в уголовном праве. С. 14.

законодавчої техніки кримінального закону³⁵⁷. Втім, дослідники кримінального права, до речі, як і теоретики, по-різному визначають її засоби, правила, прийоми, методи тощо, тобто компоненти, які задіяні в побудові й удосконаленні форми кримінального закону.

Так, на думку Я. В. Семенова техніка кримінального законодавства складається з трьох групи правил: правил побудови закону взагалі, правил побудови диспозицій і санкцій, правил мови, стилю і термінології³⁵⁸.

До числа засобів юридичної техніки І. М. Бокова включає: 1) засоби юридичного вираження волі законодавця: а) нормативну побудову, б) системну побудову, в) галузеву типізацію; 2) засоби словесно-документального викладу тексту документа: а) реквізити, б) структурну побудову, в) юридичну термінологію, г) стиль. До числа прийомів юридичної техніки слід відносити: юридичний аналіз; логічну концентрацію; юридичну конструкцію³⁵⁹. Крім того, учена досліджує примітки як один з прийомів юридичної техніки, хоча в представленому узагальненні засобів і прийомів про них не йдеться.

Професор К. К. Панько у своїй дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук підкреслював двоїстий характер технічних засобів: засоби системи і засоби мови, який обумовлює і подвійність законодавчої форми: з одного боку, можна вести мову про структурну (композиційну), а з іншого, – про мовну форму³⁶⁰. При цьому учений підкреслював множиність елементів технічних засобів системи, які називаються

³⁵⁷ Денисова А. В. О приемах законодательной техники, используемых в Особенной части уголовного кодекса Российской Федерации. *Общество и право*. 2010. № 2(29). С. 94–98; Иванчин А. В. Внутренняя и внешняя законодательная техника в структуре уголовного правотворчества. С. 34; С. 94.; Панько К. К. Основы законодательной техники в уголовном праве России. С. 12.

³⁵⁸ Семенов Я. И. Законодательная техника в уголовном праве. 2007. С. 18.

³⁵⁹ Бокова И. Н. Юридическая техника в уголовном законодательстве: Теоретико-прикладной анализ главы 22 УК РФ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Специальность 12.00.08 Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право. Нижний Новгород, 2002. С. 11.

³⁶⁰ Панько К. К. Основы законодательной техники в уголовном праве России. С. 21.

правилами, прийомами, способами. Засоби мови також мають різні форми відображення: терміни, поняття, дефініції, визначення та інші лінгвістичні правила законодавчої техніки³⁶¹. Проте начебто чіткий розподіл засобів юридичної техніки кримінального закону на дві групи: системні і мовні, не дає змоги зрозуміти, до якої класифікаційної групи належать проаналізовані ним такі категорії як юридичні конструкції, примітки, презумпції, фікції в кримінальному праві, адже автор їх відносить саме до засобів законодавчої техніки кримінального закону.

На противагу вказаному вченому, на зовнішню законодавчу техніку і внутрішню законодавчу техніку поділяє усі компоненти законодавчої техніки кримінального законодавства А. В. Іванчин. Притому цілком виваженим є досить чіткий розподіл на первинні компоненти юридичної техніки кримінального закону: засоби, які є нематеріальними інструментами законодавця (наприклад, юридичні конструкції); прийоми, які є дієвими способами побудови нормативних приписів, в тому числі за допомогою використання певного засобу юридичної техніки (наприклад, прийом використання приміток, дефініцій), і похідні компоненти юридичної техніки – правила, які регулюють застосування засобів і прийомів (наприклад, правила побудови дефініцій – у визначенні фіксувати суттєві, яке мають правове значення ознаки, уникати «порочного кола»)³⁶². Вказуючи на великий масив цих первинних і похідних компонентів юридичної техніки кримінального закону, автор об'єднує їх у дещо крупніші одиниці – методики (наприклад, методики побудови диспозицій, санкцій), в яких використовуються відповідні засоби, прийоми, правила. Усі компоненти юридичної техніки кримінального закону законодавець використовує комплексно, вони становлять собою систему, а вже підсистемами є внутрішня і зовнішня законодавча техніка, про що зазначалося вище.

На наш погляд, автору запропонованою стрункою системою складових юридичної техніки кримінального закону вдалося визначити предмет досліджуваної техніки, адже, як можна переконатися, різні компоненти законодавчої техніки мають

³⁶¹ Там само. С. 25.

³⁶² Іванчин А. В. Внутренняя и внешняя законодательная техника в структуре уголовного правотворчества. С. 43–44.

різну природу, підкоряються самостійним законам. Так, через те, що одні вчені розглядають юридичну конструкцію як технічний прийом, а інші – як технічних засіб, в теорії спостерігаються істотні суперечності щодо її поняття і механізму роботи.

Слід зазначити, що саме компоненти зовнішньої законодавчої техніки є тим інструментом, що визначають, буде закон зрозумілим чи ні. Так, сама по собі дефініція, юридична конструкція тощо як компоненти внутрішньої законодавчої техніки є лише певними абстрактними моделями, які є своєрідним орієнтиром для наповнення їх змістом, а от конкретним інструментарієм, за допомогою якого втілюється цей зміст у форму, через яку положення доводиться до суб'єкта, є компоненти зовнішньої законодавчої техніки, передусім мова. Усі інші компоненти законодавчої техніки неможливі без мовного оформлення. Мова – це те явище, яке безпосередньо чуттєво сприймається, є формою вираження мислення, тому зрозумілість кримінального закону як його якісна властивість, проявляється в належному мовному оформленні кримінального закону.

Крім того, до компонентів зовнішньої законодавчої техніки слід віднести структурну організацію кримінального закону. Ці питання не можна віднести до мовних, незважаючи на те, що синтаксис вивчає побудову, організацію мовних компонентів. Однак, якщо синтаксис встановлює правила впорядкування безпосередньо мовних структур – словосполучень, речень, складного синтаксичного цілого (тексту), то правила розміщення правового матеріалу в кримінальному законі є специфічними, підкорюються іншим вимогам, тому структурну організацію кримінального закону слід віднести до окремого блоку зовнішньої законодавчої техніки кримінального закону. А. В. Іванчин навіть виділяє окремі методики – структуризації кримінального закону і розміщення кримінально-правового матеріалу³⁶³. На наш погляд, структурна організація кримінального закону охоплює і правила розміщення правового матеріалу.

Мова кримінального закону – першооснова законотворчості, яка може бути представлена цілісним організмом, від поєднання і взаємозв'язку частин якого залежить здатність закону

³⁶³ Іванчин А. В. Внутренняя и внешняя законодательная техника в структуре уголовного правотворчества. С. 132.

адекватно виражати законодавчу волю, бути зрозумілим, а значить дієвим і ефективним.

Ще юридичній науці Давнього Риму відомий принцип «*Uti lingua nuncupassit, ita jus esto*» – «те що мовою назване, буде правом». Тобто, щоб стати правилом поведінки, правовим зобов'язанням, воля законодавця має знайти зовнішнє вираження через мову. Про це писав ще М. С. Таганцев: «Думка, запропонована законодавцем, яка не знайшла вираження в тексті закону, не утворює закону: що не виражено, те не може бути і з'ясовано»³⁶⁴.

Мову закону як одну із складових законодавчої техніки визнають усі теоретики. Проте зазвичай у контексті розгляду цього компонента в літературі не йдеться про поділ на засоби, прийоми, правила. Частіше в межах дослідження законодавчої техніки, вказуються загальні мовні вимоги до тексту нормативно-правового акта, розглядають особливості законодавчого стилю.

Що стосується кримінального закону, склалася досить парадоксальна ситуація – однозначно визнаючи проблеми мовного оформлення кримінального закону, адже майже в кожному монографічному дослідженні як Загальної, так і Особливої частини КК можна знайти частину, присвячену термінології, синтаксичним конструкціям, інтерпретації понять кримінального закону, спеціального дослідження проблемам мови кримінального закону як цілісної системи не присвячувалося. В окремих розділах йдеться здебільшого знову ж про термінологію, дефініції, поняття, стиль кримінального закону.

Слід сказати, що мовне оформлення кримінального закону є тим критерієм, який визначає досліджувану якісну властивість – зрозумілість. Як справедливо зауважує Т. В. Губаєва: «На жаль, безпосередньо мовні фактори розуміння недооцінюються законодавцем, хоча і враховані в загальному вигляді у вимогах точності й визначеності формулювань, логічної послідовності і компактності викладу думки законодавця»³⁶⁵. Професор Є. Л. Стрельцов наголошує, що кримінально-правова

³⁶⁴ Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Лекции. Часть общая. М.: Наука, 1994. С. 91

³⁶⁵ Губаева Т. В. Язык и право. С. 73.

охорона буде реальною тоді, коли вона буде викладена зрозумілою мовою з урахуванням основних правил конструювання правових норм, які встановлені в державі³⁶⁶. Зважаючи на те, що мова – досить складний феномен, то лише врахування загальних правил до законодавчого стилю в цілому недостатньо, слід дотримуватися відповідних правил на кожному з таких рівнів – лексичному, морфологічному, синтаксичному. Дотримання цих правил стає своєрідним індикатором зрозумілості кримінального закону.

Спершу зупинимося на загальнолінгвістичних вимогах до мови кримінального закону і їх впливові на його зрозумілість.

Як уже зазначалося на попередніх сторінках монографії (підрозділи 2.1, 2.3), зрозумілість кримінального закону не є безпосередньо вимогою, це якісна характеристика, можна сказати – певна ціль, до якої має прагнути законодавець, будуючи ту чи іншу кримінально-правову норму. Тому виникає питання про співвідношення її з загальнолінгвістичними вимогами до кримінального закону³⁶⁷. На наш погляд, у своїй сукупності всі вимоги до тексту кримінального закону мають бути спрямовані на таку його побудову, щоб він в процесі з'ясування ставав зрозумілий сприймаючим його суб'єктам, і продукт цього розуміння не суперечив волі законодавця.

У науці кримінального права здебільшого вказують на такі загальні вимоги до тексту кримінального закону: повнота, простота, доступність, чіткість, точність, ясність, стислість.

Ще за радянських часів в окремих підручниках з кримінального права автори приділяли увагу оформленню кримінального закону, визначали загальні вимоги формулювання кримінально-правових норм.

Так, М. Д. Шаргородський у своєму фундаментальному дослідженні кримінального закону серед правил складання

³⁶⁶Стрельцов Є. Л. Кримінальне право України: вітчизняні постулати в процедурах міжнародної криміналізації. *Юридичний вісник України*. №18–19 (1191–1192). 4–17 травня 2018 року. С. 18.

³⁶⁷Мусиченко О. М. Співвідношення вимог зрозумілості, точності, лаконічності до тексту кримінального закону. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, 8–9 жовт. 2015 р. / редкол.: В. Я. Тацій, (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Х.: Право, 2015. С. 466–470.

статей КК велику увагу приділяв правилам, пов'язаним саме з його мовою. Учений наголошував, що формулювання повинні бути повними, не залишати невирішених питань, які по смислу закону повинні бути ним охоплені; формулювання мають бути чіткими і ясними, не давати привід для різного їх розуміння, а тим більше розуміння, що суперечить волі законодавця; формулювання повинні бути простими і такими, що легко розуміються³⁶⁸. Притому він піддав критиці ряд статей, що не відповідають вимогам простоти, чіткості і ясності кримінального закону. Як бачимо, із такого опису вимог (повноти, чіткості, ясності, простоти) науковець вказував на те, що їх дотримання в кінцевому рахунку має призводити до однакового розуміння адресатами, такого, що не суперечить волі законодавця. На зрозумілість як загальну вимогу до побудови кримінального закону М. Д. Шаргородський не вказує, за його логікою, це характеристика, яка визначається дотриманням усіх зазначених вимог у сукупності.

Професор М. І. Ковальов у главі IV «Проблеми удосконалення техніки кримінального законодавства» курсу лекцій з кримінального права сформулював такі правила формулювання норм кримінального права: а) окремі статті закону повинні бути викладені гранично стисло; б) зміст закону має описуватися по можливості простими реченнями. Вони найбільше відповідають духу закону. Кримінальний закон не переконує, але велить. Ці ж пропозиції найкраще відповідають наказовому тону закону. Крім того, зміст, укладений в них, в силу доступності та категоричності «врізається» в пам'ять читача набагато міцніше, ніж зміст складного речення; в) законодавець повинен прагнути до того, щоб його воля була виражена правильно, чітко і недвозначно; г) у тексті закону слід уникати повторень, порівнянь, само собою зрозумілих положень; д) виклад статей закону має бути однаковим, відповідати правилам лексики і граматики. Слід уникати усталених шаблонів і мовних зворотів, хоча і поширених, але граматично невірних³⁶⁹. Крім того,

³⁶⁸ Шаргородский М. Д. Курс уголовного права. Т. 3: Уголовный закон. С. 102–103.

³⁶⁹ Советское уголовное право: Советский уголовный закон. Курс лекций. Вып. 2 / Ковалев М. И.; Отв. за вып.: Семенов В. М. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1974. С. 218–221.

визначаючи технічні принципи побудови диспозицій і санкцій, серед інших він називає принцип стислості, простоти, послідовності викладу. Розкриваючи цей принцип, автор наголошує на типові помилки в кримінальному законі, які порушують даний принцип: двозначність, темнота, громіздкість, які впливають на розуміння того, що хотів сказати законодавець³⁷⁰. Отже, і цей науковець вважає, що дотримання вимог має бути спрямоване насамперед на зрозумілість кримінального закону.

Серед сучасних досліджень мови кримінального закону також звертається увага на загальні вимоги.

Як на найважливішому правилі загальнолінгвістичного характеру – створення оптимального тексту для найкращого сприйняття адресатом виражених мовними засобами правових норм наголошує М.Б. Кострова³⁷¹. Доповнимо її тезу – не лише для найкращого сприйняття, але й подальшого з'ясування його адресатом. Притому вчена підкреслила, що це правило є найбільш загальним і надалі конкретизується в безпосередньо термінологічних, синтаксичних і стилістичних правилах. До загальнолінгвістичних правил-принципів учена відносить: принцип засвоюваності (текст закону повинен максимально легко піддаватися з'ясуванню будь-яким адресатом), принцип ясності тексту (повинні виключатися багатозначність і нелогічні зв'язки між їх складовими), принцип економії тексту (текст повинен характеризуватися оптимальним обсягом, виключати як недомовки, так і лексичну надмірність (але не за рахунок його ясності), принцип виразності (мовні засоби повинні бути адекватні методу правового регулювання), принципи когезії і когеренції (вимоги відповідно формальної і змістовної зв'язності речень в межах абзацу або іншого структурного елемента правового тексту (частини, статті і т.д.)), дотримання в нормативному тексті граматичних правил³⁷². Дослідниця виводить загальнолінгвістичні вимоги, правила в ранг принципів, виходить, якщо названі положення визнавати як основоположні ідеї, засади, то порушення їх призведе до суттєвого зниження

³⁷⁰ Там само. С. 103–104.

³⁷¹ Кострова М. Особенности реализации языковых правил законодательной техники в уголовном законе. *Уголовное право*. 2002. № 2. С.39.

³⁷² Там само.

якості тексту кримінального закону. І з цим неможливо не погодитися. Перераховані М. Б. Костровою положення вказують на те, що вона також, як і більшість науковців називає загальними вимогами простоту, ясність, стислість, структурованість. Дещо специфічною видається вказівка на дотримання граматичних правил, адже це безсумнівна вимога, яка ставиться до будь-якого тексту, незалежно від стильової приналежності, вказує на культуру письмового дискурсу.

Наступні головні вимоги до закону як документа визначає дослідник кримінального закону О. К. Романов: 1) своєчасність; 2) стислість; 3) достовірність; 4) наочність (зрозумілість); 5) визначеність тривалості дії даного припису в дії; 6) наявність механізму реалізації пропонованих приписів³⁷³. На перший погляд, не зовсім ясно, чому зрозумілість автор використовує як синонім до такої вимоги як наочність, однак звернення до енциклопедичних видань дає змогу виявити не загальноприйняте значення наочності – це властивість, яка виражає ступінь доступності і зрозумілості психічних образів об'єктів пізнання для пізнаючого суб'єкта³⁷⁴. Тому на наочність в іншому значенні – як зрозумілість та доступність, вказував учений поміж інших вимог до закону.

Дослідниця Н. Л. Радаєва у своєму дисертаційному дослідженні «Лінгвістичні основи тлумачення кримінального закону і кваліфікації злочинів» до загальних вимог до законодавчого стилю відносить наступні: зв'язність і послідовність; експресивна нейтральність; точність і ясність викладення правового матеріалу (причому як стилістично нейтральні синоніми використовує слова «ясність» і «зрозумілість»); компактність, лаконічність, економність використання мовних засобів³⁷⁵. Крім того, учена виокремила спеціально-юридичні вимоги, яким повинен відповідати законодавчий текст: мовна стандартизованість, формалізованість, динамічність приписів³⁷⁶.

³⁷³ Романов А. К. Уголовный закон: Учебное пособие. М.: Дело, 2015. С. 39.

³⁷⁴ Российская педагогическая энциклопедия/ URL: <https://pedagogicheskaya.academic.ru/1672> (дата звернення: 25.01.2018)

³⁷⁵ Радаева Н. Л. Лингвистические основания толкования уголовного закона и квалификации преступлений : дисс ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Волгоград, 2004 . С. 62–66.

³⁷⁶ Радаева Н. Л. С. 66.

Серед мовних правил А. В. Іванчин як на найважливіші вимоги вказує на точність і ясність мови кримінального закону, підкреслюючи, що особливу значущість вимоги визначеності, ясності, недвозначності правових норм і їх узгодженості в системі загального правового регулювання набувають стосовно до кримінального законодавства, що є за своєю правовою природою крайнім (винятковим) засобом, за допомогою якого держава реагує на факти протиправної поведінки в цілях охорони суспільних відносин³⁷⁷.

Українська дослідниця З. А. Загинеї (Тростюк), яка на монографічному рівні дослідила спершу понятійний апарат Особливої частини КК України (2003 р.), а потім її наукові ідеї трансформувалися у дослідження герменевтики кримінального закону (З. А. Загинеї «Кримінально-правова герменевтика», 2015 р.), узагальнивши вимоги до мови законодавства, окреслює систему вимог до його понятійного апарату Особливої частини КК України: 1) офіційний характер, 2) чіткість, 3) зрозумілість, 4) єдність термінології, 5) стислість³⁷⁸. Звичайно, зазначені вимоги стосуються понять КК, однак позитивним є об'єднання науковицею певного суміжного переліку одним терміном, завдяки чому вдалося уникнути змістовної повторюваності, що можна простежити в роботах інших науковців, адже синонімічність, що спостерігається при характеристиці вимог до мови нормативно-правового акта, кожного разу потребує окремого роз'яснення кожної з них.

Погоджуючись з уніфікацією термінології стосовно вимог, ми не поділяємо точку зору щодо вибору ученою термінів на їх позначення. Так, зокрема, не можна погодитися з тим, що зрозумілість поставлена поряд з іншими мовними вимогами. У контексті нашого дослідження зрозумілість є динамічною характеристикою, що походить не від прикметника «зрозумілий» (ясний, доступний, дохідливий), а від дієслова «зрозуміти», яке є багатозначним. Академічний словник фіксує шість його значень, наведемо декілька: «зрозуміти» – 1. сприйняти розумом.

³⁷⁷ Іванчин А. В. Внутренняя и внешняя законодательная техника в структуре уголовного правотворчества. С. 143–144.

³⁷⁸ Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України. С. 45.

2. сприйняти, витлумачити певним чином...; 4. проникнути в суть чого-небудь, осмислити щось; збагнути...; 6. пройнятися свідомістю чого-небудь, усвідомити³⁷⁹.

Якщо з'ясувати значення дієприкметника «зрозумілий» то воно має два значення: 1. Доступний для сприймання, ясний, дохідливий; який має близькі кому-небудь думки, погляди, інтереси і т. ін. 2. Який має підставу, закономірний³⁸⁰. У нашому випадку слід зосередитись на першому значенні. Лексема «доступний» означає який підходить багатьом, усім; легкий для розуміння; дохідливий³⁸¹; «дохідливий» – який легко сприймається; зрозумілий³⁸².

Таким чином, у контексті нашого дослідження до загальнолінгвістичних правил-вимог слід віднести мовну доступність тексту, а от зрозумілість – властивість тексту, яка залежить від того, наскільки формулювання будуть точними, доступними, лаконічними.

Зважаючи на викладений досить плутаний підхід до загальних правил, вимог до кримінального закону, пов'язаних з термінологічною різнобарвністю, спробуємо їх узагальнити і пояснити через призму зрозумілості кримінального закону.

Слід визнати правильною позицію М. Б. Кострової, що в контексті визнання їх загальнолінгвістичними вимогами, правилами, тобто тими, що поширюються на організацію тексту кримінального закону на усіх мовних рівнях, їх слід визнати принципами оформлення кримінального закону.

На користь такої позиції свідчить те, що правила структурної організації кримінального закону, розміщення кримінально-правових норм також спрямовані на точність, доступність, наочність правової форми, а з огляду на те, що структурна організація є також компонентом зовнішньої законодавчої техніки, слід визначити принципи оформлення кримінального закону, якими повинен керуватися законодавець при побудові

³⁷⁹ Словник української мови: в 11 томах / за ред. І. К. Білодіда. Том 3. К.: Наукова думка, 1972. С. 713.

³⁸⁰ Там само. С. 712.

³⁸¹ Словник української мови: в 11 томах / за ред. І. К. Білодіда. Том 2: Г–Ж. К.: Наукова думка, 1971. С. 390

³⁸² Там само. С. 397.

кримінально-правових норм, або принципи зовнішньої техніки кримінального закону. Крім того, визначення загальних принципів дозволить об'єднати такі положення, які є подібними при описі правил оформлення кримінального закону.

Отже, принципи зовнішньої законодавчої техніки кримінального закону – це основоположні засади, які визначають вимоги, правила, прийоми зовнішнього оформлення волі законодавця мовними засобами та структуризацією кримінального закону³⁸³.

У попередніх своїх публікаціях ми виокремили принципи зовнішньої законодавчої техніки кримінального закону, дотримання яких визначає якість кримінального закону, і зрозумілість, як його якісну характеристику³⁸⁴.

По-перше, *це принцип адекватного вираження правового матеріалу в кримінальному законі (принцип адекватності)*. Адекватний означає цілком відповідний, тотожний³⁸⁵. Принцип адекватності означає дотримання сукупності вимог, правил на усіх мовних рівнях, спрямованих на відповідність тексту кримінального закону думці законодавця.

Даний принцип охоплює такі вищезгадувані в науковій літературі вимоги як чіткість, точність, ясність. Чіткий – це точно переданий, цілком визначений, недвозначний, певний³⁸⁶, точний – який найповніше передає зміст відповідного поняття,

³⁸³ Мусиченко О. Визначальні засади оформлення кримінального закону. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2019 : альманах наукових досліджень* / за ред. О. В. Козаченка, О. М. Мусиченко. Миколаїв : СПД Румянцева Г. В., 2019. С. 144–151.

³⁸⁴ Мусиченко О. М. Досконалість засобів зовнішньої законодавчої техніки кримінального закону як інструмент його зрозумілості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». Випуск 4. Том 2. Херсон, 2018. С. 79–80; Мусиченко О. М. Принципи зовнішнього оформлення кримінального закону як передумова його ефективності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій, (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 503–507.

³⁸⁵ Словник української мови: в 11 томах / за ред. І. К. Білодіда. Том 1, 1970. С. 20.

³⁸⁶ Словник української мови: в 11 томах. Том 11: Х–Б. К.: Наукова думка, 1980. С. 343.

суть явища³⁸⁷, ясний у тому значенні, яке використовується у даному дослідженні – «логічний, переконливий, чіткий»³⁸⁸. Крім того, на нашу думку, він охоплює і вимогу повноти вираження кримінально-правових норм, адже повнота передбачає відсутність недомовок, прогалин, тобто також спрямована на забезпечення адекватного вираження кримінального закону.

При оформленні закону вимоги чіткості викладення, термінологічної точності займають домінуючу позицію порівняно з мовною доступністю, стислістю, на цьому наголошується на сторінках наукових публікацій³⁸⁹. Тому можемо говорити про базовий характер даного принципу.

Безперечно, адекватний виклад матеріалу передбачає дотримання вимог чіткості, точності, ясності не лише щодо вибору лексичних засобів, це і відповідна синтаксична організація, і дотримання правил пунктуації. Чіткість кримінального закону визначається тим, як ефективно діє норма, чи виникають помилки при застосуванні, чи допускає стаття закону неоднозначне тлумачення правової норми. Якщо виникає окреслене, має місце порушення принципу адекватності вираження кримінально-правової норми, проблеми можуть критися у неточному вживанні термінології, нечіткій її синтаксичній організації, невірній розстановці розділових знаків, нехтуванні правилами граматики тощо, про що мова йтиме далі на сторінках даної роботи.

Зрозумілість кримінального закону передбачає максимальну наближеність результату сприйняття і з'ясування тексту його змісту. Якщо формулювання є двозначними ще на початку створення норми через порушення принципу адекватного викладення, то про яку наближеність результату інтерпретації буде йти мова, якщо мовне оформлення допускає різночитання волі законодавця? Очевидно, що даний принцип, і вимоги, які з нього витікають – чіткості, точності, ясності, повноти кримінального закону – якнайбільше впливають на його зрозумілість.

³⁸⁷ Словник української мови: в 11 томах. Том 10, 1979. С. 216.

³⁸⁸ Словник української мови: в 11 томах. Том 11. С. 656.

³⁸⁹ Бражник С. Д., Касаткина Н. Н. Лингвистические (языковые) правила в законодательной технике. *Юридическая наука*. 2014. № 3. С. 11

По-друге, *принцип економного використання мовних конструкцій кримінального закону* охоплює такі вимоги як лаконічність, стислість, компактність кримінально-правових норм. Даний принцип не повинен суперечити принципу адекватності вираження норм, адже якнайточніше відображення змісту іноді може порушувати принцип економії тексту. Втім, це не повинно означати лексичну надмірність тексту, перенавантаження його зайвими зворотами тощо. Так, наприклад, на наявність певних вад в окремих статтях КК України, пов'язаних з надлишковістю, дублюванням, вказує Д. О. Колодін, пропонуючи виключати частини статей, які містять такі недоліки³⁹⁰.

Задля дотримання певного балансу принципів адекватності й економного використання мовних конструкцій кримінального закону законодавець володіє ще одним засобом зовнішньої законодавчої техніки, крім мовного оформлення – структуризацією.

Стислість кримінально-правових норм тісно пов'язана зі зрозумілістю кримінального закону. Дотримання принципу економії тексту впливає на його сприйняття суб'єктами, а сприйняття – перший крок до з'ясування змісту, а отже, його розуміння³⁹¹.

По-третє, *принцип доступності кримінально-правової норми*. Як уже зазначалось на попередніх сторінках монографії (підрозділ 2.2), доступність є частиною законодавчої діяльності (передбачає опублікування норм для широкого загалу). Як принцип оформлення кримінально-правових норм доступність означає дещо інше: легкість сприймання матеріалу будь-яким адресатом, легкість з'ясування кримінально-правових норм. Принцип доступності охоплює такі вимоги, на які вказували дослідники, як простота викладу кримінального закону, дохідливість.

Згадуючи даний принцип, деякі науковці нехтують ним, вважаючи мовну доступність, вимогу простоти надуманою, такою

³⁹⁰ Колодін Д. Фальсификация результатов голосования согласно уголовному кодексу Украины: анализ объективной стороны. *Закон и Жизнь*. 2013. № 10/3(262). С. 101.

³⁹¹ Мусиченко О. М. Досконалість засобів зовнішньої законодавчої техніки кримінального закону як інструмент його зрозумілості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». Випуск 4. Том 2. Херсон, 2018. С. 79.

що не є важливою в сучасних реаліях. Так, О. І. Ситникова в дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук стверджує: «Слід відмовитися від принципу спрощення нормативних текстів, за рахунок якого досягається горезвісна ясність і уявна доступність закону. Рішення проблеми ясності полягає не в спрощенні нормативних текстів і не в підвищенні правової культури населення, а в чіткому розумінні того, що правозастосовник і користувач закону в процесі реалізації кримінально-правових приписів повинні взаємодіяти між собою. Взаємодія правозастосовника і користувача здатне усунути будь-які неясності, які виникають у користувача»³⁹². Погоджуємося з тим, що правозастосовник може і повинен взаємодіяти з користувачем, однак на думку О. І. Ситникової, користувач – це вже безпосередній учасник кримінально-правових відносин, однак мова йде про специфіку кримінального закону, для якого, порівняно з іншими нормативно-правовими актами, принцип доступності форми є особливим з огляду на його завдання. У КК України більшість норм носять забороняючий характер, в яких визначається відповідальність за кримінальну протиправну поведінку, вони адресовані особам, які попереджаються про кримінальну відповідальність у випадку їх порушення. Саме в цьому проявляється завдання запобігання вчиненню кримінальних правопорушень. Тому не лише доступність для сприйняття (опублікування) кримінально-правових норм усіма суб'єктами є важливим фактором для виконання завдань кримінального законодавства, але й доступність для з'ясування пересічними громадянами змісту норм. Текст кримінально-правових приписів, а особливо норм-заборон, має бути організований так, щоб зміст кримінально-правових норм лежав умовно кажучи на поверхні долоні інтерпретатора, щоб при з'ясуванні змісту не слід було застосовувати якісь спеціальні правила тлумачення, тому ми вже наголошували на пріоритеті буквального тлумачення кримінального закону, текст якого передусім має бути пізнаний на рівні знань загальних правил сучасної української літературної мови. А це забезпечується дотриманням відповідних правил на кожному мовному рівні, про що буде йти мова далі.

³⁹² Ситникова А. И. Законодательная текстология уголовного права: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. С. 26.

Слід зазначити, що даний принцип передбачає не максимальне спрощення кримінального закону, оскільки закономірно, що в умовах сучасності внаслідок глобальних соціальних, економічних, політичних перетворень має місце ускладнення суспільних відносин, що охороняються кримінально-правовими засобами, а певне допустиме розширення меж демократизації мови кримінального закону за рахунок відповідних правил, його орієнтація на «середньо розумну людину». Але відмовлятися від нього є помилковим.

Принцип доступності дуже тісно пов'язаний зі зрозумілістю кримінального закону як його властивістю, оскільки із запропонованого визначення зрозумілості внутрішній інтерпретаційний текст як суб'єктів кримінально-правових відносин, так і суб'єктів, які є потенційними їх учасниками, повинен наближатися до думки законодавця, отже, наголошуємо на *можливих* учасниках кримінально-правових відносин, тобто широке коло користувачів закону, які мають знати і розуміти закон, щоб не порушувати кримінально-правові приписи і, відповідно, регулювати власну поведінку.

Отже, вказані нами принципи зовнішньої законодавчої техніки кримінального закону обумовлюють відповідні правила мовного оформлення кримінально-правових норм як щодо вибору лексичних засобів, так і щодо морфологічних, синтаксичних, пунктуаційних вимог. Крім того, принципи слід враховувати при структуризації, розміщенні кримінально-правового матеріалу, як іншого, крім мови, компонента зовнішньої законодавчої техніки кримінального закону.

3.2. Лексичний рівень забезпечення зрозумілості кримінального закону

Лексика – важливий, хоча й не єдиний елемент мови. Втім, правники, досліджуючи мову права, й кримінального зокрема, часто зупиняються на аналізові лише лексики, а то й окремого пласту лексики – юридичній термінології³⁹³. Однак,

³⁹³ Давыдова М. Л. Юридическая техника: проблемы теории и методологии : монография. Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2009. С. 138–148.; Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України; Шаргородский М. Д. Курс уголовного права. Т. 3. Уголовный закон. С. 106–108; Язык закона / Под ред. А. С. Пиголкина. С. 138–148.

не слід забувати і про інші мовні засоби – морфологічні та синтаксичні, нормативно-правову графіку, які також виступають факторами організації нормативного матеріалу і забезпечують його зрозумілість.

Відповідно до проведеного анкетування до факторів, які забезпечують зрозумілість кримінального закону, респонденти здебільшого відносили лексику (відповідні загальноновживані слова та терміни – 51,3% з опитаних), синтаксис (побудова словосполучень та речень у статях – 48,7%), структуру КК України (41%), наявність приміток (43,6%).

У кримінальному законі лексичний склад мови можна поділити на два компоненти: загальносоціальний і термінологічний, причому перший переважає, понад усе в Особливій частині КК України. Термінологічний пласт лексики поділяється на дві групи: спеціально-юридична лексика, яка служить для вираження юридичних понять і категорій, і спеціалізовані терміни, запозичені з інших галузей людських знань.

Зазначимо, що вибір лексики в кримінальному законі зумовлений передусім його стильовою приналежністю (офіційно-діловий стиль), а також принципами зовнішньої законодавчої техніки кримінального закону, описаними вище.

Зрозумілість на лексичному рівні досягається вибором із великої сукупності лексем таких, які найбільш адекватно передають зміст нормативного припису. Українська мова напрочуд багата, деякі слова мають десятки значень, а тому досить важливо обрати з великої кількості саме те слово, що найбільш точно й повно передає значення того поняття, яке має на увазі законодавець.

Правильний вибір загальноновживаних слів – найперша вимога задля досягнення зрозумілості на лексичному рівні. Саме правила вибору загальноновживаної лексики можна вважати одним із шляхів підвищення демократизації мови закону, тобто його орієнтацію на пересічну людину. Загальноновживані слова потрібні законодавцю для вираження явищ буденного життя, що відображені в праві. Щодо цього Т. В. Губаєва зазначає: «В нормативних правових текстах доцільно застосовувати так званий активний словник – відомі лексичні одиниці, які відповідають формам національної культури, які історично склалися,

відображають загальні умови існування і розвитку суспільства, груп людей, індивідів. Небажано перевантажувати нормативний правовий текст іншомовними запозиченнями й архаїчними зворотами. Традиційні мовні способи вираження правових приписів багато в чому сприяють їх однаковому і правильному розумінню. Слід також мати на увазі, що традиційні слова виражають спадкоємність в правовому регулюванні і тому набувають особливого значення в умовах зміни культурно-правових цінностей»³⁹⁴.

Отже, один важливий аспект підвищення рівня зрозумілості кримінального закону – це правило, відповідно до якого використовуючи загальновживану лексику, слід обирати слово, яке є найбільш уживаним для носіїв мови, є традиційним, відомим (у мовознавстві в синонімічних рядах воно має назву стрижневого слова, домінанта, слова-показника), і разом з тим слід не забувати про точність та однозначність у визначеному контексті. Тому з цього випливає ще одне правило – заборона в кримінальному законі використовувати синоніми на позначення аналогічного поняття, явища, які мають різні відтінки значення, так звані ідеографічні синоніми. Серед них обирати те, яке має найпоширеніше значення в мові, і передає найточніший зміст.

Велика кількість у сучасній українській літературній мові мають синонімічні відповідники. Проблема синонімії термінології в юридичному тексті, звичайно, є важливою і потребує свого вирішення. Про це йтиметься й далі при дослідженні іншого пласту лексики кримінального закону – юридичної й спеціальної термінології. Щодо загальновживаної лексики синоніми є допустимими, що, правда, негативним виглядає явище, коли на позначення поняття однакового змісту законодавець використовує різні слова-синоніми, притому не дублети (що повністю співпадають за змістом), а ті, що носять різноманітні відтінки значення. Уживання синонімів в тексті кримінального закону з іншим функціональним призначенням (наприклад, для уникнення тавтології) є небажаним, оскільки загальне правило законодавчої техніки – прагнення до мінімізації синонімів. За словами М. Л. Давидової, в законодавстві точність важливіша

³⁹⁴Губаева Т. В. Язык и право. С. 43

за благозвучність, тому із всього синонімічного ряду законодавець обирає одне слово (як правило, це слово-домінант, яке найбільш точно виражає поняття), щоб використавши його в нормативному тексті, зробити його нормативно-правовим терміном³⁹⁵.

Наведемо приклади. Так, в ст. 436 КК України в диспозиції вживається слово «розповсюдження» стосовно матеріалів із закликами до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а в ст. 436-1 вже використовується синонімічне слово «поширення» стосовно комуністичної, нацистської символіки. Така ситуація потребує тлумачення цих слів, в які, на нашу думку, законодавець все ж вкладає однаковий зміст.

Звернення до словників дає змогу говорити про більш доречніше вживання слова «розповсюдження», яке утворене від слова «розповсюджувати», що має декілька значень, серед них перші два найпоширеніші: «1. Роздавати, передавати, продавати і т. ін. багатьом для придбання, ознайомлення і т. ін.; поширювати. 2. Доводити до відома багатьох, поширювати серед багатьох (певні ідеї, погляди, чутки і т. ін.)»³⁹⁶. А от перше значення слова «поширювати» – «1. робити ширшим, більшим за розміром; розширювати»³⁹⁷, і вже як п'яте значення – це той зміст, який вкладає в нього законодавець «5. роздавати або продавати що-небудь багатьом; розповсюджувати»³⁹⁸. Таким чином, законодавець невинуватно використовує в статті 436-1 слово «поширення» замість вживаного в попередній статті «розповсюдження», хоча зміст даних лексем, який вкладає в них законодавець, є аналогічний. Принагідно зазначимо, що з таким же змістом «розповсюдження» певних матеріалів, предметів, засобів, інформації вживається в статтях 109, 110, 176, 258-2, 295, 300, 301, 361-1, 361-2, 363-1 та 442 КК України. А от «поширення» епідемій, епізоотій чи епіфітотій, захворювань правильно використано в статтях 113, 251, 365 КК України, як і «поширення злочинного впливу» в ст. 255-1. Натомість у

³⁹⁵ Давыдова М. Л. Юридическая техника: проблемы теории и методологии: монография. Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2009. С. 142.

³⁹⁶ Словник української мови: в 11 томах. Том 8, 1977. С. 773.

³⁹⁷ Словник української мови: в 11 томах. Том 7, 1976. С. 483.

³⁹⁸ Там само.

статтях ст. 182 та 345-1, де йдеться про «поширення» конфіденційної інформації, інформації, слід замінити на «розповсюдження», і аналогічно ілюстрованому прикладу «поширення матеріалів із закликами» в ст. 299 КК України також слід замінити доречнішим синонімом.

Синонімами, які вживаються в КК України також є слова *підроблення* (ст.ст. 205-1, 216, 223-1, 318, 358, 366, 409), *фальсифікація* (ст.ст. 158, 220-2, 263-1, 321-1, 321-2), *підrobка* (ст. ст. 158, 200, 290). Термін *фальсифікація* законодавець використовує в ст. 158 у сполученні «*фальсифікація документів, підsumків голосування, відомостей реєстру*», у ст. 220-2 – «*фальсифікація фінансових документів, звітності*», у ст. 263-1 – «*фальсифікація маркування вогнепальної зброї*», у ст. 321-1 – «*фальсифікація лікарських засобів*», у ст. 321-2 – «*фальсифікація результатів випробування*»; *підrobка, підроблення* вживається також у сполученні зі словом документів (ст. 205-1, ст. 223-1, 318, 358, 366, 409), а також у словосполученнях «*підrobка номерів вузлів*» (ст. 290), «*підrobка документів*» (ст. 158, 200), «*підроблення марок*» (ст. 216). Як бачимо, законодавець використовує вказані синоніми як абсолютні, причина їх появи – синонімічні афікси (*підроблення (-л- + -енн-)* і *підrobка (-к-)*), а також вживання іншомовного слова (*фальсифікація* – означає підроблення чогонебудь; підrobлена річ, яку видають за справжню, підrobка)³⁹⁹. Вживання цих синонімів змушує тлумачити абсолютно однакові за значенням терміни. Так, у науково-практичному коментарі пояснюється: *фальсифікація* документів, які відображають господарську чи фінансову діяльність боржника, передбачає їх *підроблення*⁴⁰⁰. На нашу думку, слід обрати із вказаних синонімічних один термін, щоб уникнути плутанини в розумінні тождного поняття, вираженого декількома лексемами⁴⁰¹. Даний приклад ілюструє використання абсолютних синонімів.

³⁹⁹ Словник української мови в 11 томах. Том 10. С. 555.

⁴⁰⁰ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. К.: Атіка, 2005. С. 547.

⁴⁰¹ Мусиченко О. М. Проблеми синонімії в нормативно-правових актах України. *Новітні наукові дослідження держави і права – 2011* : збірник наукових праць. Том 1 / за ред. П. М. Шапірка, О. В. Козаченка. Миколаїв: Іліон, 2011. С. 189.

Звичайно, синонімія загальноновживаної лексики, особливо якщо мова йде про абсолютні синоніми, не така вже й велика проблема, як термінологічна синонімія, про що йтиметься далі в даному розділі монографії.

Іноді загальноновживані слова-синоніми стають термінами або вводяться до терміносполук. Як синоніми словники фіксують слова: *припиняти, скасовувати, відміняти, анулювати*. Однак, у певному контексті в КК України вони набувають відмінного значення і їх не можна взаємозамінити (скасовувати кримінальну протиправність діяння, припинити кримінальне правопорушення, припинити застосування примусових заходів, скасувати заходи виховного характеру). Стосовно слова *анулювати*, то правильно законодавець не використовує зазначену лексему, адже із двох абсолютних синонімів, одне з яких є іншомовного походження, краще вжити власне українське, адже для пересічної людини воно порівняно зі словом іншомовного походження є більш відомим.

Зауважимо, що активний словник, як вказували вище, є показником національної культури. На жаль, КК України містить низку вад, які є порушенням культури мовлення. Передусім це стосується слів-кальок та словосполучень-кальок з російської мови. Наприклад, вживається калька синтаксичної конструкції з російської *«тягне кримінальну відповідальність»* замість автентично української конструкції *«має наслідком кримінальну відповідальність»*. Причому примітно, що два словосполучення в КК України вживаються паралельно (перший варіант в ч. 2 ст. 14, ч. 3 ст. 36 КК України, а другий – в ч. 5 ст. 36, ч. 2 ст. 38, ч. 5 ст. 52). Також невдалим перекладом російської конструкції залишилося в КК України словосполучення *«покарання у виді...»*, яке не властиве українській мові. Більш правильним буде вживання конструкції типу *«покарання + вид покарання в орудному відмінку»* (наприклад, *покарання обмеженням волі*). До речі, така конструкція притаманна, приміром, польському кримінальному закону. Цікавим є переклад КК Республіки Польща на російську мову, зроблений спільно правниками і філологами в межах серії «Законодавство зарубіжних країн» Санкт-Петербурзьким видавництвом «Юридический центр

Пресс»⁴⁰², де перекладена вищезгадувана конструкція з польської на російську мову як «наказание ограничением свободы».

Іноді кальки спотворюють зміст слова. Так, в КК України вживається слово «здача» (здача ворогові (ст. 427), здача в полон (ст. 430)), що потрапило до кодексу шляхом калькування російського «сдача в плен». Справа в тому, що як за загально-вживаним іменником за даним словом закріпилося в сучасній мові значення «залишок грошей, що повертається при розрахунку», а як віддієслівний іменник від слова «здатися» (в полон) краще вживати «здавання».

Нещодавно також в чинному КК України з'явилося кримінальне аргю «вор в законі», хоча відомий український відповідник «злочин в законі». В пояснювальній записці та порівняльній таблиці до повторного другого читання до законопроекту № 2513 від 02.12.2019 року⁴⁰³, на основі чого вносилися зміни до КК України, вказується на те, що «злочин в законі» – більш широке поняття, охоплює такі як особа, яка здійснює злочинний вплив; особа, яка перебуває у статусі суб'єкта підвищеного впливу; «вор у законі». У будь-якому випадку, статус як «злочин в законі», так і «вора в законі» ніде нормативно не врегульований, не підтверджується документами. Хоча й законодавець у примітці 2 до ст. 255 КК України намагається дати роз'яснення, вказуючи на те, що «вор в законі» – один із неформальних статусів суб'єктів підвищеного злочинного впливу, а у примітках 1, 2 визначає поняття «злочинний вплив», «суб'єкт підвищеного злочинного впливу», втім ознак поняття «вор в законі» не надає, що вказує на правову невизначеність, яку не можна подолати традиційними способами тлумачення, а лише шляхом звернень до злочинного світу, адже відповідно до «законів злочинного світу» особа, яка має такий статус, повинна завжди

⁴⁰²Уголовный кодекс Республики Польша/ Науч. ред. канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашов, докт. юрид. наук, проф. Н. Ф. Кузнецова; вступ. Статья канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашова, канд. юрид. наук, проф. Э. А. Саркисовой; перевод с польского Д. А. Барилевич СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. 234 с.

⁴⁰³Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою № 2513 від 02.12.2019. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=67506&pf35401=512318> (дата звернення – 12.04.2021).

правдиво відповідати на питання чи є «злодієм у законі». На наш погляд, це не може відповідати засадам правової держави, тому така новела є невинуватеною, не відповідає вона і національним стандартам термінологічної роботи⁴⁰⁴, згідно з якими термін має бути прозорим, тобто його буквальне значення можна встановити із значень термінологічних елементів, які входять до його складу, не добираючи його визначення.

Філологи – дослідники термінології зауважують, що питомо українськими словотвірними типами є віддієслівні іменники, які закінчуються на *-ння*, а не на *-ка* (краще *підроблення*, а не *підробка*, *розроблення*, а не *розробка*), віддієслівні прикметники вживати доцільніше, аніж дієприкметники на *-учий*, *-ючий* (краще *одурманливі засоби*, а не *одурманюючі*), і така тенденція вже узаконена в Державних стандартах на терміни та визначення⁴⁰⁵. Втім, в КК України зустрічається й слово *підробка* замість автентичного *підроблення*, про що говорилося вище, притому частіше в однакових словосполученнях (*підробка чи підроблення документів*), *розробка* (статті 244, 253) замість *розроблення* (статті 255, 275, 440). Дані слова вживаються в паралелі, причому перша форма рідше, ніж інша. На наш погляд, подібні недоліки слід поступово усувати в процесі поточного законотворення, що покращить мовну культуру кримінального закону, приведе до певної уніфікації загальноновживаних слів.

Загалом зауважимо, що в КК України 2001 р. слів-кальок на порядок менше, ніж в КК 1960 р., який ними був перенасичений, на що вказувалося в підрозділі 1.2 монографії.

Загальноновживані слова в сучасній українській літературній мові мають здебільшого декілька значень, і деякі з них вживаються в переносному. Звідси ще одне правило: загальноновживані слова слід використовувати в їх прямому значенні, прийнятому в сучасній українській літературній мові.

На жаль, в деяких статтях КК України наявні слова, вжиті в переносному значенні. Приміром, слово «втягнення» в

⁴⁰⁴ ДСТУ 3966:2009 Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=59415 (дата звернення – 12.04.2021)

⁴⁰⁵ Симоненко Л. О. Проблема мовної норми в Кримінальному кодексі України. *Наукові записки*. 2003. Том 22. Частина II. С. 260.

статтях 149, 304, 258-1, 258-5, 303, 304 КК України, незважаючи на начебто зрозуміле його використання, вжите в переносному значенні, на що вказує тлумачний словник: «5. перен. Залучати, притягати, заохочувати когось до участі в чому-небудь»⁴⁰⁶. Пряме його значення «1. Тягнути кого-, що-небудь у середину чогось. Силою вводити кого-небудь у якесь приміщення»⁴⁰⁷. Отже, слово «втягування» у його прямому значенні вказує на застосування сили, примусу. Разом з тим у науково-практичних коментарях роз'яснюється, що втягнення – «це дії, внаслідок яких інша особа спонукається до певної поведінки (у даному випадку – до заняття проституцією), залучається до неї, в такій особі виникає бажання поводитись певним чином»⁴⁰⁸; «може бути вчинене і будь-яким іншим способом, як, наприклад, порадою шляхом участі у вчиненні злочину вирішити свою проблему, розмовами з підлітком про романтику і «переваги» злочинного чи іншого антигромадського способу життя, підкупом різними подарунками тощо»⁴⁰⁹. Це підтверджує тезу про переносне значення даного слова. Якби законодавець вжив слово у прямому його значенні – «залучення», тоді б більш логічним і зрозумілим було б вживання як альтернативну дію у статтях 258-1, 303 слова «примушування».

Незважаючи на те, що КК України тяжіє до загальноновживаної лексики, іноді вона використовується у особливому, не загальноновживаному значенні (*злочин, покарання, зґвалтування, крадіжка* тощо). Подібні слова у КК України трансформуються у кримінально-правові терміни, втрачають статус загальноновживаної групи лексики і вони в законі мають чітке визначення. Крім того, із зміною суспільних відносин, дані визначення можуть змінюватися законодавцем, і терміни набувають зовсім іншого значення. Так, приміром, зґвалтування, в академічному

⁴⁰⁶ Словник української мови: в 11 томах. Том 1, 1970. С. 778.

⁴⁰⁷ Там само.

⁴⁰⁸ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 9-те вид., переробл. та допов. К.: Юридична думка, 2012. С. 885.

⁴⁰⁹ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 610.

словнику української мови має фіксоване значення від дієслова «зґвалтувати – силою примусити до статевого акту»⁴¹⁰. Зґвалтування КК Україні від 5 квітня 2001 р. визначав як статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи. А в редакції КК України відповідно до ЗУ від 06 грудня 2017 р. № 2227-19 зґвалтування – вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи.

Стосовно цього, сформулюємо таке правило: якщо загальновживане слово набуває значення юридичного терміна, його слід обов'язково роз'яснити в самому законі.

Задля досягнення зрозумілості слід уникати таких слів як неологізми, архаїзми, жаргонізми тощо, адже це лексика обмеженого використання, крім цього «звернення до просторічних слів, діалектизмів й експресивної лексики є недопустимим через стилістичні обмеження»⁴¹¹. Хоча говорячи про це, можна навести декілька прикладів з КК України, які свідчать про те, що інколи лексика обмеженого використання, навпаки, служить зрозумілості тексту. Так, в статтях 209, 209-1 КК використовується термін «легалізація (відмивання) доходів», у якому *відмивання* є жаргонізмом, однак законодавець використовує його у зазначеному контексті як синонім до слова іншомовного походження *легалізація* задля зрозумілості тексту. Лексема *сходка* у статті 255-2 КК вживається як аргі (в словниках *сходка* фіксується ще як архаїзм), використовується в якості уточнення до словосполучення *злочинне зібрання*. У цьому випадку можливо й уникнути такого своєрідного «роз'яснення» для представників злочинного світу, адже в їх колах поширене це аргі. Тоді б подібним чином можна було б «пояснити» і *сприяння учасникам злочинних організацій* через слово «*кришування*»⁴¹².

⁴¹⁰ Словник української мови: в 11 томах / за ред. І. К. Білодіда. Том 3. С. 511.

⁴¹¹ Романов А. К. Уголовный закон. С. 41.

⁴¹² Мусиченко О. М. Зрозумілість кримінального закону на лексичному рівні. *Юридична наука і практика: виклики часу* [Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Т. II, м. Київ, Національний авіаційний університет, 12 березня 2015 р.] С. 79.

Говорячи про слова обмеженого вживання, необхідно врахувати, що лексика української мови є досить мобільною, знаходиться в постійному розвитку, і те слово, що років 10–20 тому вважалось неологізмом стає загальноновживаним (*електронно-обчислювальна машина – комп'ютер*), так само і жаргонізм чи арго може стати загальноновживаним словом. Перехід мовних одиниць з одного класу в інший є поступовим і не досить вираженим, тому важко однозначно на певному етапі розвитку мови визначити до якого виду лексики відноситься те чи інше слово.

Інший пласт лексики в кримінальному законі складають спеціальні юридичні терміни. Незважаючи на те, що кримінальний закон адресується широкому колу суб'єктів, відмова від них неможлива, тому, по-перше, держава має бути зацікавлена у підвищенні правової культури громадян шляхом вироблення у населення потреби у з'ясуванні спеціальних юридичних термінів, по-друге, забезпечити їх оптимальне термінологічне оформлення⁴¹³, що означає врахування як в цілому принципів оформлення кримінального закону, так і загальних вимог до термінології, які з них логічно випливають.

Зважаючи на те, що серед мовних аспектів саме термінології закону присвячено багато робіт, крім загальних вимог до термінології, науковцями сформульовано низку правил щодо вживання термінів у законі та правил їх добору.

Із принципу адекватності вираження кримінального закону витікає така визначальна вимога як точність термінів⁴¹⁴, на яку як обов'язкову вказували усі науковці, які так чи інакше досліджували юридичну термінологію загалом, і кримінального закону зокрема. Точність – це вимога до законодавчого тексту в цілому, однак точність як загальна вимога передбачає не лише точність термінології, але й відповідну розстановку

⁴¹³Тихонова С. С. Пределы демократизации языка уголовного закона. *Юридическая техника*. 2014. № 8. С. 144.

⁴¹⁴Мусиченко О. Термінологічна точність як один з критеріїв зрозумілості кримінального закону (на прикладі злочинів проти основ національної безпеки України). *Безпека людини в умовах глобалізації: сучасні правові парадигми*: [Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 24 лютого 2017 року] Том 1. Тернопіль: Вектор, 2017. С. 331–332.

знаків пунктуації, і чіткість синтаксичних зв'язків, і правильність використання граматичних категорій, тобто відбір таких мовних засобів в сукупності, за допомогою яких найбільш повно, правильно відтворюється думка законодавця⁴¹⁵. Отже, точність термінології кримінального закону набуває більш вузького значення, аніж вимога точності як до законодавчого акта, однак вона є надважливою з огляду на те, що саме термін – це форма, за допомогою якої виражається зміст (поняття).

За визначенням З. А. Тростюк, точність термінологічного апарату передбачає використання таких термінів, термінологічних зворотів, які відображають відповідне поняття вичерпно, конкретно, в усіх подробицях і деталях⁴¹⁶. Додамо, що ця вимога тісно пов'язана ще з однією – єдністю термінологічного апарату, оскільки точний термін – це той, що відповідає одному поняттю, не поширюється на інші поняття, термін не повинен бути багатозначним.

Із принципу економного використання мовних конструкцій логічно випливає така вимога до термінів як стислість. Втім, законодавець іноді занадто обтяжує юридичні терміни, використовує при конструюванні складних термінологічних сполук невинновдану тавтологію, робить громіздкими терміни, утворені словосполученнями. До прикладу, у назві розділу XIV, XIV-1 Загальної частини КК України використовує термін «заходи кримінально-правового характеру», використовуючи аналогічне конструювання до раніше виниклих терміносполук «примусові заходи медичного характеру», «примусові заходи виховного характеру», причому останні не входять до зазначеного розділу XIV, натомість таким узагальненням терміном як «інші заходи кримінально-правового характеру» позначає, крім примусових заходів медичного характеру, спеціальну конфіскацію, примусове лікування. Доречніше було б використати

⁴¹⁵ Мусиченко О. Вимоги до мови законодавства як основного засобу юридичної техніки. *Духовні засади сучасного правогенезису* : Матеріали Міжнарод. наук.-практ. конфер. «ІХ Прибузькі юридичні читання», 29–30 листопада 2013 / відп. ред. д-р юрид. наук, проф., академік С. В. Ківалов. Миколаїв : Іліон, 2013. С. 102.

⁴¹⁶ Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України. С. 49.

термін «кримінально-правові заходи», який є більш влучніший і лаконічніший, на що вказує професор О. В. Козаченко⁴¹⁷.

Крім вимог до термінології, які витікають з указаних у попередньому підрозділі монографії принципів зовнішньої законодавчої техніки кримінального закону, науковці визначають таку як єдність (однаковість) термінології кримінального закону⁴¹⁸. Щоправда, професорка З. Я. Тростюк говорить про єдність термінології Особливої частини КК України. Однак, сформульовані правила можна поширити на термінологію КК України в цілому. В цьому контексті учена звертає увагу на такі аспекти: послідовність використання термінів (на позначення одного і того ж поняття повинні вживатися однакові терміни і, навпаки – для словесного оформлення різних понять слід використовувати відмінні терміни); послідовне використання термінів у Загальній та Особливій частинах КК України; відповідність термінів КК України термінології інших нормативно-правових актів⁴¹⁹. Мова йде про уніфікацію юридичної термінології. Зауважимо, що задля досягнення зрозумілості кримінального закону слід прагнути до уніфікації термінології, яка передбачає

⁴¹⁷ Козаченко О. В. Перспективи нормативного закріплення системи кримінально-правових заходів в українському кримінальному законі. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 17–19 жовтня 2019 року / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), Ю. В. Баулін (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2019. С. 283.

⁴¹⁸ Андрушко П. П. Законодавча техніка Кримінального кодексу України 2001 року та її вплив на тлумачення його норм. *Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25–26 жовт. 2001 р.) ; редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. К.-Х.: Юрінком Інтер, 2002. С. 27.; Лукашов А. И. К вопросу о понятии «уголовного закона» и правилах формулирования уголовно-правового запрета. *Системность в уголовном праве*: материалы II Российского Конгресса уголовного права (г. Москва, 31 мая–1 июня 2007 г.) ; отв. ред. В. С. Комиссаров. М.: Велби, 2007. С. 237–240; Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України. С. 71; Пашенко О. О. Чи може виступати єдність термінології як обов'язкова вимога до всіх кримінальноправових норм? *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 3. С. 98–108.

⁴¹⁹ Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України. С. 71.

декілька рівнів: у межах одного юридичного тексту, внутрішньогалузева уніфікація, міжгалузева уніфікація термінів.

Приведення юридичних термінів до одноманітності, до єдиної системи – одне з важливих завдань сучасної науки. Критерії щодо уніфікації термінологічного апарату вироблені наукою, вони втілюються на практиці, але іноді законодавець не враховує відповідні зміни.

У деяких ЗУ, якими вносяться зміни до КК України, певні положення спрямовані саме на врахування термінологічних змін в інших галузях законодавства та термінологічного узгодження з КК України, зокрема ЗУ № 4652-VI від 13.04.2012 терміни «дізнання, досудове слідство» замінено на «досудове розслідування», назва процесуального кодексу, яка зустрічається в ст. 91 КК України замінена на «Кримінальний процесуальний кодекс», ЗУ № 1798-VIII від 21.12.2016 р. термін «Генеральний прокурор України» замінено на «Генеральний прокурор», ЗУ № 2205-VIII від 14.11.2017 р. «психіатричний заклад» замінено терміном «заклад з надання психіатричної допомоги» тощо. Окремим ЗУ від 02.10.2018 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування терміна «особа з інвалідністю» та похідних від нього»⁴²⁰ замінено термін «інвалід» на той, що відповідає Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю 2006 року⁴²¹.

Поряд з позитивними кроками на користь уніфікації термінології, іноді не враховуються в КК України відповідні зміни в галузевому законодавстві. Так, у ЗУ «Про судовустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII⁴²² про народних засідателів, порівняно з попереднім законом вже не йшлося; внесені зміни ЗУ від 02.06.2016 р. №1401-VIII⁴²³ до ч. 5 ст. 124 Конституції

⁴²⁰ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування терміна «особа з інвалідністю» та похідних від нього: Закон України від 02.10.2018 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. № 46. ст. 371.

⁴²¹ Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 року. Конвенцію ратифіковано Законом України № 1767-VI від 16.12.2009 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71 (Дата звернення: 12.01.2019)

⁴²² Про судовустрій і статус суддів від 02.06.2016 р. № 1402-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (Дата звернення: 12.01.2019)

⁴²³ Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) від 02.06.2016 р. № 1401-VIII // *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 28, ст. 532) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n6> (Дата звернення: 12.01.2019).

України, яка вже не містить згадки про народних засідателів, а норма набула іншого виразу: «Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних»; однак, відповідно до ст. 254 ЦПК України деякі справи розглядалися в порядку окремого провадження у складі одного судді і двома народними засідателями до 2017 року, а вже після прийняття ЗУ № 1847-VIII від 09.02.2017 р. «Про внесення змін до ЦПК України щодо розгляду справ за участю присяжних» виключено згадку про народних засідателів зі ст. 18, 51, а відповідно до ст. 254 ЦПК України деякі справи в порядку окремого провадження стали розглядатися в складі одного судді і двох присяжних. Притому якщо до набрання чинності вищезазначеним ЗУ судовий розгляд справи за участю народних засідателів розпочато, але не закінчено, після набрання чинності ним особи, які брали участь як народні засідателі, вважаються присяжними⁴²⁴. Тому на сьогодні дивним виглядають ст. 377-379 КК України, спрямовані на охорону життя, здоров'я, майна судді, народного засідателя, присяжного. Слід внести зміни до даних статей і виключити термін «народний засідатель» з назв і диспозицій ст. 377-379 КК України.

У випадку, коли виникає неузгодженість термінів, вжитих в кримінальному законі, з термінами, які використовуються в інших нормативно-правових актах, або використання застарілих термінів, які вже відсутні в інших актах, як в проілюстрованому випадку, можна говорити про небезпеку спотворення меж кримінально-правової охорони об'єктів, що охороняються нормами кримінального права і регулюються нормами іншого галузевого законодавства. Слід уніфікувати юридичну термінологію в цілому. У наукових колах навіть висловлювалася пропозиція щодо створення словника легітимної правничої термінології⁴²⁵, з чим слід погодитися.

Особливо негативним є використання різних термінів у кримінальному законі і регулятивному законодавстві

⁴²⁴Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо розгляду справ за участю присяжних: Закон України від 09.02.2017 р. №1847-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1847-19/ed20170719#n7> (Дата звернення: 12.01.2019).

⁴²⁵Харитонов Є., Підопригора О. Деякі міркування з приводу нормотворчості. *Право України*. 2000. № 8. С. 81–84.

(кримінальному процесуальному, кримінально-виконавчому). Слушною є думка В. Артеменко: «питання єдності термінології тісно пов'язані з ієрархією законодавства та сферами регулювання його правовідносин. Єдність термінології в межах одного нормативно-правового акта є обов'язковою, а зміст термінів не повинен відрізнятися від їх змісту, визначеного в Конституції України»⁴²⁶.

Одним з прикладів неузгодженості термінології є використання терміносполук «правова допомога» та «правнича допомога». Справа в тому, що термін «правова допомога» вживається в кримінальному процесуальному праві, передусім при визначенні принципів кримінального провадження. Зокрема, в ч. ст. 20 КПК України вказується: на «право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника». Захисником у кримінальному провадженні може бути лише адвокат – особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», яка є незалежною професійною діяльністю⁴²⁷. В українській мові розмежування значення прикметників «правова» та «правнича» залежить від різних іменників, від яких вони утворені: правова – від іменника «право», правнича – від «правник», тобто друге значення пов'язується з тим, що це фахова, професійна допомога, а інше – що це допомога з правових питань. Тому в контексті ст. 20 КПК України точніший термін – «право на кваліфіковану правничу допомогу». Це підтверджує Конституція України, відповідно до ч. 1 ст. 59 якої кожен має право на «професійну правничу допомогу», ч. 3 ст. 29 – кожному заарештованому чи затриманому надається можливість користуватися «правничою допомогою» захисника, ч. 1 ст. 131-2 – для надання «професійної правничої допомоги» в Україні діє адвокатура. ЗУ від 02.06.2016 р. внесено зміни до перших двох статей, і Конституція України була доповнена ст. 131-2, внаслідок чого термін «правова допомога» трансформувався в «правничу допомогу». Дані зміни були високо оцінені Європейською

⁴²⁶ Артеменко В. Проектування нормативно-правових актів. С. 70.

⁴²⁷ Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 27, ст. 282. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення (Дата звернення: 12.01.2019)).

комісією «За демократію через право» (Венеціанською комісією), у проміжному висновку № 803/2015 «Щодо запропонованих змін до Конституції України в частині правосуддя» в п. 11 якої вказано, що уточнення права, гарантованого статтею 59, стосується «професійної» правничої допомоги, тобто представництва практикуючим адвокатом, є позитивним⁴²⁸. Про таку правову засаду як «правнича допомога» йдеться також у ст. 16 ГПК України, ст. 15 ЦПК України, ст. 16 КАС, які набули нових редакцій відповідно до ЗУ від 03.10.2017 р. № 2147-VIII⁴²⁹. Разом з тим в ч. 2 відповідних статей зазначених процесуальних кодексів вказано, що представництво в суді, як вид правничої допомоги, здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом. За КПК України, наприклад, представником потерпілої особи тобто тієї особи, що зобов'язана сприяти потерпілому в реалізації прав та законних інтересів у встановленому законом порядку і надавати необхідну правову допомогу⁴³⁰ може бути або адвокат, або якщо потерпілий є юридичною особою, то крім адвоката, її керівник, інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю (ч. 2 ст. 58 КПК). Тобто стосовно представництва в кримінальному провадженні мова йде про поки що про «правову допомогу», в контексті права за захист, як воно сформульоване в ст. 20 КПК – «правничу допомогу».

У зв'язку з цим вважаємо, що в диспозиціях статей 398 «Погроза або насильство щодо захисника чи представника особи», 399 «Умисне знищення або пошкодження майна захисника

⁴²⁸ Щодо запропонованих змін до Конституції України в частині правосуддя: Проміжний висновок № 803/2015 Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії). с. 3. URL: https://www.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/promi_visnovok.pdf (дата звернення (Дата звернення: 14.01.2019).

⁴²⁹ Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 48, ст. 436 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147%D0%B0-19#n47> (Дата звернення: 14.01.2019).

⁴³⁰ Козаченко О. Кримінальне процесуальне право України : конспект лекцій-довідник. Миколаїв: Іліон, 2019. С. 43.

чи представника особи», 400 «Посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги» КК України використано правильно термін «правова допомога». Не можна сказати, що неправильний є термін у ст. 400-1 КК України «договір про надання правничої допомоги», він якраз абсолютно відповідає контексту, узгоджується з конституційними положеннями, однак, він не однаковий з тим, що вживається в п. 4 ч. 1 ст. 1, назві розділу IV та відповідних його статтях ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», тому вважаємо, що оскільки даний договір укладається зі спеціалістом з правових питань, йде мова про «правничу допомогу», і це відповідатиме Основному Закону, слід використати у зазначеному ЗУ термін «договір про правничу допомогу».

Про уніфікацію термінології кримінального закону в його межах як цілісної текстової одиниці також не слід забувати, щоправда, незважаючи на розроблені в теорії кримінального права правила, порушення такого характеру в КК України наявні. Наприклад, в ч. 2 ст. 82 КК України вживається термін «позбавлення права *займати* певні посади чи займатися певною діяльністю», хоча як вид покарання він визначений в ст. 51 «позбавлення права *обіймати* певні посади чи займатися певною діяльністю» і в КК України так і в подальшому вживається, крім вказаного випадку.

Тут також слід навести й досить оригінальні висновки одного з дослідників цього питання О. О. Пащенко, який вважає, що єдність термінології не є характерною для усіх без винятку кримінально-правових норм⁴³¹. З автором важко погодитися, зважаючи на те, що в якості аргументу на користь зробленого висновку він ілюструє неоднаковий зміст, який вкладає законодавець у словосполучення «тяжкі наслідки», «інші тяжкі наслідки», називаючи їх термінами. Зазначимо, що вказані словосполучення є не термінами, а оцінними поняттями, для яких характерні відкритість, незамкненість змісту, невичерпність обсягу оцінного поняття, наявність суб'єктивної оцінки такого

⁴³¹ Пащенко О. О. Чи може виступати єдність термінології як обов'язкова вимога до всіх кримінально-правових норм? Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2016. № 3. С. 106.

поняття, крім того, зміст оцінного поняття конкретизується у ході правозастосування⁴³². Юридичний же термін є словом (словосполученням), що використовується в законодавстві, є узагальненим найменуванням юридичного поняття, має точний та визначений зміст, відрізняється смисловою однозначністю, функціональною стійкістю⁴³³. Через те, що автор для аналізу обрав невірний приклад, прийшов до цього суперечливого висновку.

Отже, уніфікація юридичних термінів у межах КК України як єдиної текстової одиниці, уніфікація термінів у межах усього термінологічного правового поля – ще одне правило вживання лексики в кримінальному законі, важливе для його зрозумілості.

Крім відсутності єдності термінологічного поля, також слід вказати, що негативним явищем, на нашу думку, яке позначається на зрозумілості закону є вживання термінів-омонімів – тих, що позначають одним словом (словосполученням) декілька різних понять. Прикладом може служити використання в КК України терміна «штраф» у різних значеннях. Так, ч. 1 ст. 53 КК України визначає: «Штраф – це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і розмірі, встановлених в Особливій частині цього Кодексу, з урахуванням положень частини другої цієї статті». Разом з тим у ч. 1 ст. 96-7 зазначено: «Штраф – це грошова сума, що сплачується юридичною особою на підставі судового рішення». Зауважимо, що це різні за правовою природою кримінально-правові заходи, перший є покаранням, а інший – захід кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, не є покаранням. Тому, на наш погляд, щоб уникнути омонімії в кримінальному законі, слід уточнити термін в ч. 1 ст. 96-7 шляхом внесення таких змін в процесі поточного законодавства: «Штраф юридичної особи – це грошова сума, що сплачується нею на підставі судового рішення». Інший кримінально-правовий захід щодо юридичної особи – конфіскація майна

⁴³² Мусиченко О. М. Оцінні поняття в контексті зрозумілості кримінального закону. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія Право. 2017. Вип. 44. Т. 2. С. 99.

⁴³³ Язык закона / под. ред. Пиголкина А. С. Москва : Юридическая литература, 1990. С. 65

(ч. 1. ст. 96-8), який має аналогічний термін з тим, що визначає вид додаткового покарання (ч. 1 ст. 59). Також пропонуємо уточнити в ч. 1 ст. 96-8 КК України даний термін шляхом уточнення: «конфіскація майна юридичної особи» із залишенням такої ж дефініції⁴³⁴.

Отже, наступне правило, що сприяє зрозумілості, витікає з принципу адекватності вираження кримінально-правових норм та вимоги термінологічної точності – недопустимість у тексті кримінального закону використовувати омонімічні терміни, які позначають різні поняття, явища.

Термінологія КК України охоплює не лише власне юридичні терміни, а й спеціалізовані неправові терміни, що зумовлено широким колом правовідносин, які поставлені під охорону кримінальним правом. Дані терміни властиві іншим галузям людських знань: медицині, техніці, науці, фінансовій сфері тощо. В КК України, більш за все в його Особливій частині таких спеціалізованих термінів дуже багато. За результатами більше половини опитаних нами осіб (53,8%) вважають наявність спеціалізованих термінів найпершим фактором, який заважає розумінню. Крім того, із ряду запропонованих в анкеті спеціалізованих неправових термінів, які наявні в КК (*агрегат транспортного засобу, дериватив, емітент, епізоотія, епіфітотія, інсайдерська інформація, камкординг, кардшейрінг, конденсатопровід, континентальний шельф, матриця, субвенція, спиртовий дистиллят, топографія інтегральної мікросхеми, фондовий ринок*), респонденти вказали, що значення більшості термінів (41%) чи навіть усіх (7,7%) їм невідомі, 7,7% відповіли, що не впевнені, чи правильно їх розуміють, і лише 2,6% з опитаних відомі усі терміни.

Детально аналізуючи понятійний апарат Особливої частини КК України, З. А. Тростюк вказала на правила, яких варто

⁴³⁴ Мусиченко О. М., Різун А. Ю. Проблеми нормативного визначення окремих видів покарань, альтернативних позбавленню волі. *Право та державне управління: Збірник наукових праць*. 2019. № 3 (36) том 2. С. 52; Мусиченко О. М. Проблеми нормативного визначення окремих видів покарань. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 309–314.

дотримуватися у разі їх використання в кримінальному законі: «1) необхідно уникати вузькоспеціалізованих термінів, які є зрозумілими лише для спеціалістів тієї чи іншої сфери знань; 2) спеціалізовані терміни слід використовувати, в міру можливості, в тому значенні, яке закріпилося за ними в тій сфері професійних знань, з якої ці терміни запозичені; 3) спеціалізовані терміни мають вживатися в тій граматичній конструкції, в якій вони відомі й усталені у сфері спеціальних знань; 4) якщо значення спеціалізованого терміна змінюється в галузі знань, з якої він запозичений, то воно повинно змінюватися і в понятійному апараті Особливої частини КК України»⁴³⁵.

Погоджуючись із запропонованими правилами, слід вказати на зауваження щодо найпершого. Справа в тому, що кримінальним законом охороняються й відносини у певній вузькоспеціалізованій галузі. Візьмемо для прикладу ст. 232-1 КК України «Незаконне використання інсайдерської інформації». «Інсайдерська інформація» – термін, який використовується у сфері професійної діяльності на фондовому ринку, він маловідомий пересічним особам, має специфічне значення, що розкривається в ч. 1 ст. 44 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок»: це неопрілюднена інформація про емітента, його цінні папери та похідні (деривативи), що перебувають в обігу на фондовій біржі, або правочини щодо них, у разі якщо оприлюднення такої інформації може істотно вплинути на вартість цінних паперів та похідних (деривативів), та яка підлягає оприлюдненню відповідно до вимог, встановлених цим Законом⁴³⁶. З даного визначення для пересічної людини незрозумілим є термін «емітент» (теж використовується в п.3 примітки до ст. 232-1, також ст. 232-2 КК України), який також визначений в даному законі за допомогою ще одного не зовсім доступного терміна «емісійні цінні папери». Підкреслимо, що дане кримінально протиправне діяння не може вчинятися будь-якою особою, це твердження впливає з п. 3 примітки до ст. 232-1 КК

⁴³⁵Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України. С. 90.

⁴³⁶Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України від 23 лютого 2006 р. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 31. ст. 268. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15> (Дата звернення: 17.01.2019).

України, де чітко вказується перелік осіб, які вчиняють дії, передбачені даною статтею. Звичайно, цим категоріям осіб відоме значення спеціалізованого терміна «інсайдерська інформація». Навряд чи можна відмовитися чи уникнути цього вузько-спеціалізованого терміна в даному випадку, який є зрозумілим лише для спеціалістів. На наш погляд, запропоноване ученою перше правило стосується випадків формулювання диспозицій тих статей, у яких суб'єкт кримінального правопорушення є загальним. Так, наприклад, у ст. 251 КК України, де суб'єкт є загальним, можна уникнути невідомого багатьом людям терміна «епізоотія», або уточнити його в самій диспозиції: «порушення ветеринарних правил, яке спричинило поширення заразних хвороб тварин за відносно короткий проміжок часу на значній території (епізоотії) або інші тяжкі наслідки».

Суперечливим питанням є в науці те, чи потрібно в самому тексті КК України пояснювати спеціалізовані неюридичні терміни. Якщо підтримувати позицію вчених щодо такої необхідності⁴³⁷, виникає питання, як це робити, адже їх кількість є досить таки значною, і в кожному разі поясненням кожного спеціалізованого терміна кримінальний закон буде захаращуватися зайвою інформацією і суперечити принципу економного використання мовних конструкцій. Щодо підтриманої нами пропозиції створення окремого термінологічного розділу в КК України⁴³⁸, то навряд чи буде можливим в ньому визначення усіх спеціалізованих термінів, оскільки головна ідея такого розділу – визначити так звані «наскрізні» поняття, ті, що вжива-

⁴³⁷ Кузнецова Н. Эффективность уголовно-правовых норм и язык закона. *Соц. законность*. 1973. № 3. С. 32.

⁴³⁸ Навроцький В. О. Кримінально-правові аспекти принципу правової визначеності. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування: матеріали міжнарод. наук-практ. конф., 12–13 жовтня 2016 р. Х.: Право, 2016. С. 62; Степаненко О. В. Принцип доцільності в кримінально-правовій доктрині та кримінальному законодавстві України: дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.08. Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право. Одеса, 2017. С.127; Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України. С. 121; Хавронюк М. Чи знаєш ти, українцю, за що тебе посадять і скільки дадуть URL: <https://dt.ua/internal/chi-znayesh-ti-ukrayincyu-za-scho-tebe-posadyat-i-skilki-dadut-.html> (Дата звернення: 30.01.2019)*

ються в тексті КК України досить часто. Крім того, досвід зарубіжних країн показує, що в кримінальних кодексах інших країн у спеціальному термінологічному розділі (статті) здебільшого містяться оцінні поняття і ті, що вживаються в іншому, ніж загальноприйнятому значенні, притому їх міститься не дуже багато: 15 – в ст. 4 КК Республіки Білорусь⁴³⁹, 18 – в главі XIV ст. 115 КК Республіки Польща⁴⁴⁰, 29 – в главі XIII КК Республіки Молдова⁴⁴¹. Причому досить багато спеціалізованих термінів містить останній кодекс. Зауважимо, що найперша редакція КК Республіки Молдова містила усього 15 визначень, іншими він був доповнений пізніше, це здебільшого якраз спеціалізовані терміни і термінологічні звороти: наркотичні, психотропні речовини і прекурсори (ст. 134-1), повітряне судно, що знаходиться в польоті, і повітряне судно, що знаходиться в експлуатації (ст. 134-2), стаціонарні платформи (ст. 134-3), об'єкт інфраструктури (ст. 134-6), ядерний матеріал (ст. 134-8), ядерна установка (ст. 134-9) та ін. У КК ж Польщі при формулюванні спеціалізованого терміна використовується конструкція «в розумінні цього Кодексу під водним судном розуміється...» (§ 15 ст. 115), тобто спеціалізовані терміни пояснюються в тому випадку, коли вони мають відмінне значення від усталеного в тій чи іншій сфері. На наш погляд, є правильною позиція, коли спеціалізований термін слід пояснювати у термінологічному розділі лише тоді, коли він має відмінне значення від того, за яким закріплене його значення у вузькоспеціалізованій сфері.

Однак, враховуючи необхідність демократизації тексту кримінального закону задля його зрозумілості, слід звернути увагу на можливість пояснення змісту в самому законі тих спеціалізованих термінів, які набувають кримінально-правового

⁴³⁹Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. № 275-З URL: <http://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275> (дата звернення: 27.07.2019)

⁴⁴⁰Уголовный кодекс Республики Польша / Науч. ред. канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашов, докт. юрид. наук, проф. Н. Ф. Кузнецова; вступ. статья канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашова, канд. юрид. наук, проф. Э. А. Саркисовой; перевод с польского Д. А. Барилович. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. 234 с.

⁴⁴¹Уголовный кодекс Республики Молдова от 18.04.2002. URL: <http://lex.justice.md/ru/331268/> (дата звернення: 27.07.2019)

значення з огляду на їх активне використання в тексті закону, а також зважаючи на активність практичного застосування саме тих статей КК України, в яких вони використовуються.

Щодо іншого правила – використання спеціалізованого терміна у кримінальному законі у тому ж значенні й у тій граматичній конструкції, що й у сфері спеціальних знань, з якої він запозичений – воно походить з вимоги термінологічної єдності, яка поширюється не лише на юридичні терміни, про що йшлося вище в роботі. Однак, можна констатувати, що не завжди законодавець дотримується вказаного правила і це призводить до нерівності між змістом тексту закону, закладеного законодавцем, й інтерпретаційного тексту суб'єктів його сприйняття, що є порушенням зрозумілості кримінального закону.

Наприклад, у розділі XI Особливої частини, спостерігаємо вживання термінів: «залізничний рухомий склад», «рухомий склад»; «судно», «морське чи річкове судно», законодавець вкладає в ці терміни однакове значення (вживає як абсолютні синоніми). Йдеться знову ж таки про спеціалізовані терміни, законодавець, можливо, задля стислості, використовує зазначені терміни, виражені різними конструкціями. Однак, «рухомий склад» має дещо відмінне значення від «залізничний рухомий склад» (причому саме останній термін пояснюється в Законі України «Про залізничний транспорт»⁴⁴²) і охоплює транспортні одиниці автомобільного, залізничного, метроtransportу, трамвая, тролейбуси. А в контексті статті йдеться про пошкодження *рухомого складу*, що спричинило чи могло спричинити аварію *поїзда*, тобто мова йде саме про залізничний рухомий склад. Так само неприпустимим є спрощення до терміна «судно» «морське чи річкове судно», адже останній є спеціалізованим терміном, і його значення в тексті кримінального закону обов'язково має збігатися з тим, у якому воно використовується в спеціальній галузі знань.

Ще більш суттєвим недоліком є те, що іноді законодавець пояснює в тексті термін, який вживається в іншому значенні, аніж у спеціальній сфері, й разом з тим в одних випадках ви-

⁴⁴² Про залізничний транспорт: Закон України від 4.07.1996. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 40. ст. 183. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 30.01.2019).

користовує цей термін у його загальноприйнятому значенні, усталеному в спеціальній сфері, в інших – розширює чи звужує його значення. Так, наприклад, у примітці до ст. 286 КК, пояснивши термін «транспортні засоби», стосовно його використання в статтях 286, 287, 289 і 290 КК, даний термін законодавець вживає і в ст. 291 КК у більш широкому значенні, ніж вказано у примітці, а у ст. 277 КК цим словосполученням охоплюється лише такі транспортні засоби як рухомий склад, судна, у ст. 276 КК – залізничний, водний, повітряний транспорт (тобто значення терміна звужується). Якщо законодавець у ст. 291 КК вживає «транспортні засоби» в широкому розумінні, усталеному в спеціальній сфері, тобто охоплює транспортні засоби, зазначені в примітці, а також водний, повітряний, залізничний транспорт, виникає конкуренція кримінально-правових норм. Так, в ст. 276 КК йдеться про недоброякісний ремонт транспортних засобів (мається на увазі водний, повітряний, залізничний транспорт), а в ст. 291 КК – про порушення правил, норм, стандартів ремонту транспортних засобів (у широкому розумінні – всіх транспортних засобів)⁴⁴³. Отже, в кожному випадку даний спеціалізований термін набуває різного значення, що по-перше, порушує вимогу зрозумілості кримінального закону, по-друге, змушує у кожному конкретному випадку тлумачити відповідний термін, по-третє, призводить до конкуренції кримінально-правових норм.

Таким чином, для правильного розуміння кримінального закону важливим є дотримання законодавцем правил вживання спеціалізованих неправових термінів, зокрема, це використання їх у такому ж значенні, що і в спеціальній галузі знань; недопустимість зміни або спрощення термінологічної сполуки, особливо якщо така спрощена лексема має власне значення у загальному вжитку. Також слід доповнити й уточнити правило щодо необхідності роз'яснення спеціалізованого терміна в кримінальному законі, якщо він вживається в іншому значенні, ніж у спеціальній сфері: якщо законодавець роз'яснює значення

⁴⁴³ Мусиченко О. М. Забезпечення зрозумілості кримінального закону – вимога сьогодення (на прикладі транспортних злочинів). *Аеро – 2014. Повітряне і космічне право* : [Матеріали Всеукраїнської конференції молодих учених і студентів, м. Київ, Національний авіаційний університет, 20 листопада 2014 р.] С. 227–230.

спеціалізованого терміна, в якому він вживається в конкретних статтях, то в інших випадках його слід використовувати лише в усталеному значенні, не звужуючи і не поширюючи змісту терміна.

Розглядаючи термінологічний апарат кримінального закону, в тому числі спеціалізовані неюридичні терміни, не можна знову не повернутися до явища синонімії. Вище ми згадували, що використання синонімів є небажаним, але допустимим в контексті використання загальноновживаної лексики, хоча воно має в кримінальному законі дещо інше значення. Призначення синонімів у літературній мові відмінне від їх призначення в нормативно-правовому акті, зокрема і в КК: якщо синоніми в сучасній українській літературній мові збагачують мову, служать для посилення образності, емоційного забарвлення, то в тексті закону синоніми можуть використовуватися у якості уточнення певного терміна або пояснення поняття, або розкривають значення спеціалізованих неюридичних термінів (*диспетчер управління повітряним рухом – диспетчер служби руху; спеціальний дозвіл – ліцензія, вартова (вахтова) служба, ґрунтовий покрив – поверхневий шар*), або ж ними позначають зовсім різні юридичні поняття, тобто вони стають юридичними термінами (*підбурювач, пособник*), тобто в тексті закону несуть цілком самостійне смислове навантаження, а відтак значення того чи іншого слова, взятого із загальноновживаної мови, набуває особливого кримінально-правового значення.

Часто порушенням єдності термінологічного апарату кримінального закону є використання синонімів-дублетів – різних термінів на позначення одного юридичного поняття, явища. Цього слід уникати, адже вживання різних слів для позначення одного поняття знижують швидкість розпізнавання і легкості сприйняття кримінально-правових приписів, тобто впливають на вимогу мовної доступності, про яку мова йшла в попередньому розділі роботи.

Підсумовуючи підкреслимо, що дотримання сформульованих у даному підрозділі правил щодо вживання і добору лексичних засобів у кримінальному законі впливає на підвищення його зрозумілості, відповідно, і якості. Усунення певних прогалин, на які вказувалося, допоможе розширити коло суб'єктів, для яких кримінальний закон стане більш зрозумілим.

3.3. Вплив граматики на зрозумілість кримінального закону

Адекватний вибір лексичних одиниць при оформленні кримінального закону – дуже важливий етап для забезпечення його зрозумілості, однак лише граматична організація мови, окремих лексем виступає мисленнєвим засобом праворегулювання, тобто думку можна осмислити, пізнати, якщо вона граматично оформлена відповідно до правил морфології (граматики слова) та синтаксису (граматики словосполучень, речень). Саме морфологію і синтаксис і вивчає граматики як окремий розділ мовознавства.

Граматична система мови складається з двох рівнів – морфологічного і синтаксичного. В даному підрозділі розглянемо, яким чином морфологічні ознаки слів та синтаксична організація тексту впливають на зрозумілість кримінально-правових норм.

3.3.1. Значення морфологічних категорій для зрозумілості кримінально-правових норм

Морфологічний рівень – це система механізмів мови, яка забезпечує побудову слів та їх розуміння⁴⁴⁴. До категорій морфології відносяться: рід, число, відмінок, вид, час, спосіб тощо – тобто це ті граматичні узагальнені ознаки, характерні для тої чи іншої самостійної частини мови. Морфологія також передає значення слова, уточнює його, але вона це здійснює некореневими морфемами, чим відрізняється від лексикології, яка пов'язана з вивченням значення коренів і слів у цілому.

Дані ознаки можна розпізнати в тексті за афіксами (суфіксами і префіксами), закінченнями, частками, чергуванням. Кожен носій мови розуміє граматичне значення слова на основі сприйняття певної словоформи у реченні, у контексті. Як такого специфічного виду тлумачення граматичні форми, окрім як лінгвістичного, не потребують, тому розуміння їх пересічному грамотному громадянину не ускладнене. Найважливіше, щоб дані форми правильно використовував і законодавець, тобто

⁴⁴⁴Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник. 3-тє видання. К. : Видавничий центр “Академія”, 2010. С. 243.

відповідно до норм сучасної української літературної мови і відповідно до закладеного в тексті змісту.

На перший погляд, може здаватися, що граматична форма слова не впливає на зміст в цілому, однак, це не зовсім правильно. Наведемо декілька прикладів.

Категорія числа є граматичною ознакою іменника (прикметника, числівника, дієслова), яка вказує на кількісний вияв предметів, ознак, дії. Дана категорія в сучасній мові поділяється на однину та множину, в давнину виділяли ще й третю форму – двоїну, від якої в сучасній мові залишилися форми типу *очі, плечі, вуса*, які на сьогодні відносяться до множини. Як підкреслює М. Я. Плющ «категорія числа іменників належить до морфологічних категорій із семантичною домінантою»⁴⁴⁵. Саме тому часто в мовознавстві наголошується, що число іменника є лексико-граматичною категорією, тобто служить як для вираження значення кількості, так і для зв'язків у словосполученнях (наприклад, для узгодження з прикметниками, займенниками), реченні, і перша роль є домінуючою.

Отже, функція числа іменника полягає насамперед у вираженні значення кількості предмета, який позначає іменник. Втім, можна говорити й про стилістичні ресурси даної категорії. Наприклад, використання множини замість однини для гіперболізації, іронії, зневажливого ставлення (засідає по президіях, ходить по салонах), або однини замість множини для передачі відтінку збірності (думка читача, погляд сучасника). Однак, подібні прийоми характерні для художнього, публіцистичного стилів, а не офіційно-ділового, до якого належить закон, де використання множини іменників повинно відповідати основному завданню – виражати кількість.

У КК України вживається у кваліфікованих складах кримінальних правопорушень (ч. 3 ст. 110, ч.2 ст. 114-1, ч. 2 ст. 194, ч.3 ст. 194-1, ч. 2 ст. 238, ч. 5 ст. 260, ч. 2, 3 ст. 265, ч. 2, 3 ст. 265-1, ч. 2 ст. 266, ч. 2 ст. 267, ч.ч. 2 ст. 272–275, ч. 2 ст. 283, ч. 2 ст. 294, ч. 2 ст. 326, ч. 2 ст. 327 та ін.), а також в основних з матеріальних складом (ст. 196, ч. 1 ст. 267, ч. 1 ст. 272–275, ч. 1 ст. 283, ст. 326, ст. 327 та ін.) словосполучення «загибель людей», тобто

⁴⁴⁵Плющ М. Я. Граматика української мови: У 2 ч. Ч. І. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Підручник. К.: Вища школа, 2005. С. 91.

слово «людина» вжито в множині. З позиції здорового глузду розуміємо, що людина, її життя, здоров'я є найвищою соціальною цінністю, тому навряд чи кримінально-правові наслідки можуть не наставати у випадку загибелі внаслідок певного діяння однієї людини. Можемо також припустити, що це один із прийомів законодавчої техніки, використання синекдохи, про що мова йтиме далі. Якби не інше: разом з використанням граматичної форми множини в КК України наявна в цьому ж типі словосполучень і граматична форма однини («загибелі людини» (ч. 3 ст. 270-1, ч. 3 ст. 258, ч. 3 ст. 447)).

Закономірно, що норма стає незрозумілою, порушує принцип адекватного вираження волі законодавця, передбачає подвійне її тлумачення з різним змістовним наповненням. Так, наприклад, у науково-практичних коментарях, підручниках порізно роз'яснюється поняття «загибель людей». Містяться і зовсім протилежні випадки при коментуванні однакових статей. Так, в науково-практичному коментарі КК України за редакцією академіка В. Я. Тація вказано: «Частина 3 ст. 276 КК встановлює відповідальність за діяння, якщо вони спричинили загибель людей. Для цього досить настання смерті хоча б однієї людини»⁴⁴⁶. Так само стверджує професор М. Й. Коржанський, що за ч. 3 ст. 276 КК України слід кваліфікувати діяння в тому випадку, коли порушення правил безпеки чи експлуатації транспорту, передбачене в ч. 1 ст. 276 КК України, спричинило загибель хоча б однієї особи⁴⁴⁷. В коментарі до цієї ж статті за редакцією М. І. Мельника, М. І. Хавронюка зазначено, що під загибеллю людей розуміється смерть двох чи більше людей. При цьому автори стверджують: «оскільки в інших частинах ст. 276 не передбачені наслідки, які б охоплювали смерть однієї особи, то у випадку заподіяння смерті одному потерпілому внаслідок порушення правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного або повітряного транспорту вчинене слід кваліфікувати за ч. 1 ст. 276 та ч. 1 ст. 119. Кваліфікація в таких випадках вчиненого за ч. 3 ст. 276 не повинна мати місця, оскільки означає заборонену ч. 4 ст. 3 аналогію (коли загибель однієї особи

⁴⁴⁶Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. С. 540.

⁴⁴⁷Коржанський М. И. Кваліфікація злочинів. С. 383.

оцінюється аналогічно тому, як це може мати місце щодо загибелі кількох людей)»⁴⁴⁸.

Так само протилежні думки науковців стосовно розуміння «загибелі людей» при коментуванні статей 194, 325, 326, 347, 399 КК України та інших. Впадає в око, що в коментарі за редакцією В.Я. Тація в більшості випадків вказується на «смерть хоча б однієї людини», або питання конкретизації цього словосполучення автори взагалі обходять, наприклад, лише перерахуванням текстуально кваліфікуючих ознак, тобто без пояснення використання в множині (ст. 196 КК України), або відсиланням до коментаря інших статей.

У Постановах ПВСУ також роз'яснюється дане словосполучення. Так, в п. 6 Постанови ПВСУ «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» вказано: під загибеллю людей (статті 236, 237, частини 2 статей 238-243, ч. 2 ст. 245, ч. 2 ст. 253 КК треба розуміти смерть хоча б однієї людини, що сталася внаслідок вчинення злочинів, відповідальність за які передбачена відповідними статтями КК⁴⁴⁹. Таким же чином визначають наслідки суспільно-небезпечних діянь в інших Постановах ПВСУ: «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами» (п. 27)⁴⁵⁰, «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва»⁴⁵¹ (п. 21), «Про за-

⁴⁴⁸ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. С. 670.

⁴⁴⁹ Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 № 17. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04/print1531234793914475> (дата звернення: 23.06.2019).

⁴⁵⁰ Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04. 2002 року № 3 URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02> (дата звернення: 23.06.2019).

⁴⁵¹ Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 7. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/va007700-0> (дата звернення: 23.06.2019)

стосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів» (п. 13)⁴⁵². Зазначимо, що вказані постанови є офіційними актами тлумачення, які сформовані на основі узагальнення судової практики і носять не обов'язковий, а рекомендаційний характер.

Крім форми множини, законодавець у поодиноких випадках використовує форму однини – «загибель людини» з вказівкою на «інші тяжкі наслідки» (ч. 3 ст. 279-1 КК України) (тоді загибель двох і більше людей може охоплюватися останньою ознакою) та без такої (ч. 3 ст. 258 та ч. 3 ст. 447 КК України). Останні випадки взагалі є незрозумілими, оскільки терористичний акт, найманство, які призвели до загибелі (однієї!) людини караються позбавленням волі від 10 до 15 років або довічним позбавленням волі. Тому в коментарях одностайно вказується, що в даних випадках слід тлумачити як загибель однієї і більше осіб.

Подібні випадки невірного використання форми множини чи однини повинні бути усунені в кримінальному законі. Для цього можна використати конструкцію типу «загибель хоча б однієї людини».

Є й інші приклади довільного вживання однини/множини в КК України. Так, в диспозиції ст. 358 КК України «Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів» говориться про підроблення посвідчення або іншого офіційного *документа*, а в ст. 366 КК України «Службове підроблення» – підроблення офіційних *документів*. Форма множини використана й в статтях 158 «Надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або фальсифікація виборчих документів, документів референдуму, підсумків голосування або відомостей Державного реєстру виборців», 158-2 «Незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму», 200 «Незаконні дії з документами на переказ, платіжними

⁴⁵² Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від від 26.06.92 № 8. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-92/print1530968487033027> (дата звернення: 26.06.2019).

картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення», 205-1 «Підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців», 223-1 «Підроблення документів, які подаються для реєстрації випуску цінних паперів», 298-1 «Знищення, пошкодження або приховування документів чи унікальних документів Національного архівного фонду», 329 «Втрата документів, що містять державну таємницю», 422 КК України «Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості» та багатьох інших. Причому множина використана при вказівці на інші предмети кримінальних правопорушень – печатки, штампи, платіжні картки тощо. Логіка і здоровий глузд підказують, що караними будуть діяння і тоді, коли протиправні дії вчиняються лише з одним предметом. Це ж можна простежити і в постатейних коментарях, і в практиці застосування вказаних норм.

Щодо використання в описаних вище випадках множини в тексті кримінального закону науковці висловлювали припущення, що використання в тексті однини замість множини є одним з видів синекдохи. Справді, синекдоха, як різновид метонімії, заснована на кількісному зіставленні предметів і явищ (вживання однини у значенні множини і, навпаки, визначеного числа замість невизначеного, видового поняття замість родового і т.п.)⁴⁵³, однак вона є тропом, який у свою чергу є одним із засобів увиразнення поетичного мовлення, використовується здебільшого у художньому та публіцистичному стилі. Тож риторичним є питання доцільності використання синекдохи в кримінальному законі, адже завдання кримінального закону полягає не у образній виразності, а у максимально точному вираженні волі законодавця.

З іншого боку, відмовившись від використання даного тропу у подібних описаних випадках, матимемо неусталені й незвичні для мови конструкції типу «незаконні дії з документом на переказ», «приховування документа чи унікального

⁴⁵³ Гром'як Р. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремка. К.: ВЦ «Академія», 2007. С. 625.

документа Національного архівного фонду», «збут наркотичного засобу», «незаконні дії з платіжною карткою». Тому в тих випадках, коли йдеться про предмет кримінального правопорушення, використання синекдохи як спосіб більш вдалого викладу, або такого, що вже є усталеним в офіційно-діловому стилі, є виправданим. Разом з тим незрозумілим є вживання однини в ч. 1 (підроблення документа), ч. 4 (завідомо підробленого документа) ст. 358 КК України, ч. 3 (заволодіння особистим документом) ст. 357 КК України. Слід уніфікувати викладення у подібних випадках та сформулювати однакові правила щодо тлумачення таких норм, виражених за допомогою синекдохи і тоді не буде необхідності в кожному випадку роз'яснювати подібні норми, що позитивно вплине на підвищення зрозумілості кримінального закону – його якісної властивості.

Однак, на нашу думку, явищем недопустимим є використання цього виду синекдохи (перенесення смислового значення з множини на однину і навпаки), якщо мова йде про потерпілого, як це було показано вище на прикладі словосполучення «загибель людей». Як бачимо, форма множини в показаному вище прикладі «загибель людей» впливає на зрозумілість норми, оскільки наслідком є її подвійне трактування, це також може призводити до неправильної кваліфікації.

Це стосується інших випадків вживання категорії числа при вказівці на потерпілого: дитини, неповнолітнього, малолітнього, пацієнта тощо. Здебільшого у диспозиціях статей, у їх назвах в цих випадках використовується форма однини: ст. 117, ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 133, ч. 2 ст. 136, ч. 2 ст. 137, ст. 141, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 144, ст. 166, ст. 148, ст. 150-1, ч. 1 ст. 169, ч. 2 ст. 299, ч. 3 ст. 302, ч. 3 і 4 ст. 303, ч. 2 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 3 ст. 314, ч. 2 ст. 317 та ін. Множина використана у назвах статей 149 «Торгівля людьми» та 150 «Експлуатація дітей», а в ч. 1 даних статей – в однині. Але це пояснюється тим, що назви відображають те, про що йдеться в статті в цілому, а в даних статтях в частинах 2-х кваліфікуючою ознакою кримінальних правопорушень є вчинення протиправних дій щодо кількох дітей.

Випадає із загального правила вживання категорії числа на позначення потерпілого в однині ст. 164, ч. 2 ст. 181, ч. 3 ст. 300, ч. 4 ст. 304, ч. 1 ст. 323, ст. 324 КК України, де вживається множина.

Викликає подив використання в ст. 164 КК України «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей» множини, оскільки ця термінологічна сполука є міжгалузевою, в Сімейному кодексі України в ч. 3 ст. 181 використовується така конструкція «кошти на утримання *дитини* (аліменти)» і надалі в інших статтях – аліменти на *дитину*⁴⁵⁴, а в попередньому підрозділі 3.2 даної роботи ми звертали увагу на правила використання в кримінальному законі спеціалізованих термінів, які до речі, можна поширити й на міжгалузеві юридичні терміни, зокрема правило вживання в тій граматичній конструкції, в якій вони відомі й усталені у сфері спеціальних знань (галузі).

При тлумаченні вищевказаних статей КК України іноді в науково-практичних коментарях чітко наголошується на роз'ясненні неправильної вжитої законодавцем форми, наприклад: «Слід мати на увазі, що застосоване в законі словосполучення «втягнення *неповнолітніх* у злочинну [на сьогодні – кримінально протиправну] діяльність...» не означає обов'язковості втягнення кількох неповнолітніх у вчинення злочину [кримінального правопорушення], і тим більше не свідчить про необхідність втягнення у множинність таких дій»⁴⁵⁵, «хоча в диспозиції ст. 304 вказівку на потерпілого зроблено у множині, кримінальна відповідальність настає і тоді, коли посягання вчинене і проти однієї такої особи»⁴⁵⁶ (коментар до ст. 304 КК України), або робиться це опосередковано: «Злочин [кримінальне правопорушення] вважається закінченим з моменту здійснення впливу на *неповнолітнього* з метою примусити його до застосування допінгу»⁴⁵⁷, «Спонування – це будь-які умисні дії,

⁴⁵⁴ Сімейний кодекс України від 10.01.2002. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 29.06.2019).

⁴⁵⁵ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Т. 2 : Особлива частина. С. 610.

⁴⁵⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. С. 886.

⁴⁵⁷ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Т. 2 : Особлива частина. С. 679.

спрямовані на те, щоб збудити у *неповнолітньої особи* бажання застосувати допінг»⁴⁵⁸ (коментар до ст. 323 КК України).

Вважаємо, щоб уникнути зайвих роз'яснень і з метою чіткого відображення волі законодавця, слід у ст. 164, ч. 2 ст. 181, ч. 3 ст. 300, ч. 4 ст. 304, ч. 1 ст. 323, ст. 324 КК України змінити в диспозиціях статей (частинах статей) використані іменники *діти*, *неповнолітні* у відповідних відмінках на форму однини.

З огляду на все вищевказане, слід сформулювати правило стосовно недопустимості використання множини в значенні однини і навпаки у випадках, коли йде мова про потерпілого.

Наслідки нехтування морфологічної категорії числа також спостерігаємо на іншому прикладі, на який звертали увагу багато хто з науковців⁴⁵⁹, – у ч. 4 ст. 28 КК України одна з цілей створення злочинної організації – вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів (множині), а в ч. 1 ст. 255 КК України – вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину (в однині). Дану суперечність, незрозумілість законодавчої волі долає тлумачення, надане в Постанові ПВСУ № 13 від 23.12.2005, де в п. 10 уточнюється, що метою діяльності злочинної організації є вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів чи тільки одного, що вимагає ретельної довготривалої підготовки⁴⁶⁰. Однак, подібні недоліки законодавчої техніки вказують на зниження якості кримінального закону. У даному прикладі, крім того, що використані різні категорії числа, йде мова про неузгодженість положень Загальної та Особливої частини КК України

⁴⁵⁸ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. С. 938.

⁴⁵⁹ Вечерова Є. М. Вади законодавчої техніки (на прикладі інституту співучасті) як перепона ефективності кримінального закону: деякі проблемні аспекти питання. *Право і суспільство*. 2015. № 1. С. 198–203; Вознюк А. А. Кримінально-правові ознаки організованих груп і злочинних організацій: монографія. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 110; Кундеус В. Г. Щодо визначення ознак створення злочинної організації як однієї з форм вчинення злочину, передбаченого ст. 255 КК України. *Форум права*. 2016. № 1. С. 139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_1_24 (дата звернення: 30.06.2019).

⁴⁶⁰ Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р., № 13. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-05> (дата звернення: 13.07.2019).

(порушення вимоги єдності термінології, про яку йшлося вище), а також про надлишковість, дублювання лексем, що є порушенням принципу економії мовних засобів.

Інша граматична категорія, на яку слід звернути увагу через її недооціненість законодавцем і певним нехтуванням вживання, – це форми віддієслівних іменників. Справа в тому, що для формулювання диспозицій статей Особливої частини КК України законодавець використав ще один троп – метонімію (різновид тропа, близького до метафори, в якому переноситься значення слів з певних явищ та предметів на ін. за суміжністю)⁴⁶¹, утворену шляхом перенесення з назви суб'єкта, який підлягає покаранню, на діяння, яке він вчиняє, – «*діяння карається*». Через такий підхід до формулювання статей в КК України використовується дуже багато віддієслівних іменників.

На перший погляд, такий підхід спрямований на стислий виклад кримінально-правових норм, що витікає з принципу економного використання мовних засобів кримінального закону, при цьому смислове значення тексту не порушується, тому йдеться про повну рівнозначність результату з'ясування з його мовним оформленням, тобто текст залишається зрозумілим. Дана фікція не викликає труднощів у її тлумаченні, оскільки як іронізує М. Кострова випадків, коли до позбавлення волі засуджене «викрадення людини», а до штрафу – «незаконне полювання» на практиці немає⁴⁶².

Зазначимо, що в КК зарубіжних країн використані інші конструкції: в КК Польщі, ФРН⁴⁶³, Іспанії⁴⁶⁴ статті розпочинаються зі слів: «хто...», «той хто...», в КК Швеції⁴⁶⁵ «особа, котра...», в КК

⁴⁶¹ Гром'як Р. Літературознавчий словник-довідник. С. 444.

⁴⁶² Кострова М. Особенности реализации языковых правил законодательной техники в уголовном законе. *Уголовное право*. 2002. № 2. С. С. 40.

⁴⁶³ Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии / Науч. ред. и вступ. статья доктора юрид. наук, профессора Д. А. Шестакова; предисловие доктора права Г.-Г. Йешека; перевод с немецкого Н. А. Рачковой. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. 524 с.

⁴⁶⁴ Уголовный кодекс Испании 1995 года. URL: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1247923&subID=100111282,100111284,100111479,100111539,100111546> (дата звернення: 21.07.2019).

⁴⁶⁵ Уголовный кодекс Швеции / Научные редакторы проф. Н. Ф. Кузнецова и канд. юрид. наук С. С. Беляев. Перевод на русский язык С. С. Беляева. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. 320 с.

штату Нью-Йорк⁴⁶⁶ «якщо особа визнана винною у вчиненні...» і це суттєво впливає на обсяг тексту, однак, такі звороти для того чи іншого народу є традиційними. Деякі науковці вказують на усталеність та традиційність використаних в КК України конструкцій для українського кримінального закону: «традиційна юридична конструкція, до якої звикли адресати кримінально-правової заборони в Україні. Вони або не помічають, що відповідно до юридичних конструкцій основних складів злочинів карається не особа, а її суспільно небезпечне діяння, або у них не виникає труднощів розібратися у таких законодавчих формулюваннях»⁴⁶⁷. Втім, історичний аналіз текстів пам'яток кримінального права, які діяли на території нашої держави, зроблений в підрозділі 1.2 монографії, доводить те, що традиційним для національної техніки побудови кримінально-правових норм все ж є використання диспозицій, які починаються вказівкою на особу, яка карається, а не діяння. Це простежується і в Литовських статутах, і в «Правах, за якими судиться малоросійський народ», і в наступних Уложеннях також. Вперше метонімія використана лише за радянських часів – в КК УРСР 1922 р., отже не можна говорити про традиційність використання даного прийому в кримінальному законі. Крім того, таке перенесення з особи на діяння зумовлює україномовну проблему, пов'язану з словотворенням віддієслівних іменників від дієслів доконаного та недоконаного виду, на чому неодноразово наголошувалося на науково-практичних конференціях, і дана проблема викликає певні труднощі у встановленні моменту закінчення кримінального правопорушення.

У тексті кримінального закону, як вже підкреслювалося, використовується досить багато віддієслівних іменників (*збирання, розголошування, надання, утримання, виготовлення, схилення, вирощування, переправлення, викрадення* тощо), що є притаманним для диспозицій статей з огляду на використання вже згадуваного прийому метонімії.

Однак, невірне вживання таких іменників впливає на зрозумілість кримінально-правової норми і на правильну кваліфікацію діянь. З. А. Загиней у своєму монографічному дослідженні

⁴⁶⁶ Уголовное право США: сборник нормативных актов / [сост., отв. ред. и автор вступит. ст. И. Д. Козочкин]. М.: УДН, 1985. 160 с.

⁴⁶⁷ Загиней З. Кримінально-правова герменевтика. С. 101.

акцентує увагу на тому, що в процесі тлумачення ігнорується аналіз використання дієслів доконаного і недоконаного виду й іменників, утворених від них⁴⁶⁸. Дослідниця наводить приклади різного тлумачення слова «втягнення», і, звісно, керуючись правилами лінгвістичного тлумачення, доходить до висновку про те, що «момент закінчення злочину, передбаченого у ст. 304 КК, необхідно пов'язувати не з фізичним або психічним впливом на неповнолітнього з метою викликати у нього рішучість взяти участь у вчиненні злочину або займатися іншою антигромадською діяльністю, а з часу вчинення останнім злочину або іншої антигромадської дії»⁴⁶⁹. Звісно, врахування запропонованих вченою правил при тлумаченні кримінально-правових норм, в яких використовуються віддієслівні іменники, є досить важливими, однак наголосимо, що зрозумілістю є рівність (максимальна наближеність) між викладеним змістом тексту й інтерпретаційним змістом суб'єкта, який тлумачить його. У той же час форма (текст) має відповідати волі законодавця, тобто саме законодавець у першу чергу не повинен спотворювати через використання неправильної форми зміст, який хоче передати сприймаючому суб'єкту. На жаль, випадки такі спостерігаємо і на прикладі вживання віддієслівних форм іменників, які не точно передають зміст.

Йдеться про утворення іменників від дієслів доконаного чи недоконаного виду, які вказують відповідно на завершеність чи незавершеність дії. Здебільшого дієслова за видами мають видові пари, однак, існують й одновидові дієслова. В українській мові, на відміну від російської, від двох дієслів видової пари можна побудувати два різні віддієслівні іменники, які покликані точно і правильно передавати семантичні відтінки. Правильно вжита словоформа віддієслівного іменника, утворена від дієслова, яке має видову пару, в тексті кримінального закону допомагає вказати на час, з якого діяння слід вважати кримінально караним. Так, в КК України є, наприклад, такі парні віддієслівні іменники, утворені від видових пар дієслів: *утримання – утримування, викрадення – викрадання, зберігання – збереження, втягнення – втягування*. Разом з тим

⁴⁶⁸ Загиней З. Кримінально-правова герменевтика. Там само. С. 124.

⁴⁶⁹ Там само. С. 122.

вживаються лише іменники, утворені від дієслів доконаного виду (*розголошення, виготовлення, переправлення, перевизнення, створення*), або недоконаного виду (*схиляння, вирощування*). Певна іменникова форма допомагає зрозуміти, з якого моменту настає кримінальна відповідальність. Приміром, використання форми *викрадення* в ст. 185 КК України вказує на завершеність дії з моменту вилучення майна і наявності реальної можливості розпоряджатися чи користуватися ним; в статті 146 КК України – з моменту заволодіння людиною або з моменту фактичного обмеження свободи переміщення потерпілого, як правильно вказується в науково-практичних коментарях⁴⁷⁰. Паралельна ж форма іменника, утворена від дієслова недоконаного виду «*викрадати*» вживається у назві й диспозиції ст. 266 КК України «Погроза вчинити *викрадення* або використати радіоактивні матеріали», де йде мова не про фактичне завершення дії, а про погрозу майбутньої, ще не виконаної дії.

Разом з тим не зовсім вдало, на нашу думку, законодавець вживає паралельні форми іменників *утримування – утримання*. Дані віддієслівні іменники можуть утворюватися від багатозначних дієслів. У першому значенні: «держати, тримати кого-, що-небудь, не даючи упасти; перешкоджати чиемусь рухові, уповільнювати; просити або змушувати кого-небудь залишатися де-небудь; не відпускати»⁴⁷¹ дієслово має дві видові пари – утримувати (втримувати) (недоконаного виду), утримати (втримати) (доконаного виду); у другому значенні: «утримувати – забезпечувати кого-небудь для існування, бути власником, господарем якого-небудь закладу, підприємства»⁴⁷² дієслово не утворює видову пару, вживається лише в недоконаному виді. Відповідно, у першому значенні від дієслова можна утворити два віддієслівні іменники: *утримання і утримування*, які передають значеннєві відтінки завершеності чи незавершеності дії, у другому значенні можливий лише один варіант іменника – *утримування*.

⁴⁷⁰ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Т. 2: С. 107, 204; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. С. 364.

⁴⁷¹ Словник української мови: в 11 томах. Том 10, 1979. С. 522.

⁴⁷² Там само. С. 522.

Дані правила морфології не враховує законодавець. Так, стосовно єдиного випадку використання слова *утримання* у ст. 179 КК України «Незаконне утримання, осквернення або знищення релігійних святинь» незаконне утримання – це самовільні протиправні дії щодо збереження під своїм контролем предметів або місць релігійного поклоніння, закінченим злочин є з моменту вчинення дій, пов'язаних з незаконним утриманням⁴⁷³, тобто у першому вказаному вище значенні, відповідно до якого можливі дві словоформи, які передаватимуть відтінок завершеність/незавершеність дії. Тому використання іменника, утвореного від дієслова недоконаного виду в даному випадку є недоцільним, тим більш, що в коментарях пояснюється даний термін через іменник *«утримання»*, вказується на момент завершення дії, а в ст. 179 КК України законодавець не враховує можливість суфіксів передати значеннєвий відтінок слова.

У своєму властивому значенні влучно законодавець використовує лексему в словосполученні «утримання від вчинення будь-якої дії» в ст. 147 КК України.

У багатьох статтях КК України використане слово *утримання* – іменник, утворений від дієслова доконаного виду. В більшості випадків він вживається у другому значенні, у сенсі «утримувати – забезпечувати кого-небудь для існування, бути власником, господарем якого-небудь закладу, підприємства» (ст. 164 – утримання дітей, ст. 165 – утримання непрацевдатних батьків, ст. 288 – утримання автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, інших дорожніх споруд, ст. 302 – утримання місць розпусти, ст. 317 утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, ст. 322 – утримання місць для вживання одурманюючих засобів). А зафіксоване в словнику вищезазначене значення – це роз'яснення дієслова недоконаного виду «утримувати», притому це омонім і він вживається у другому значенні лише як дієслово недоконаного виду, не утворює видову пару, отже від нього можна утворити лише іменник *«утримання»*.

⁴⁷³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. С. 488, 489.

Таким чином, в статтях 164, 165, 288, 302, 317, 222 КК України словоформа «утримання» вжита неправильно, слід замінити на ту, яка точно передає значення даного слова, а саме «утримування».

Повертаючись до питання вираження подібними формами іменників моменту закінчення кримінального правопорушення, звернемо увагу на використання іменника «схиляння». В Особливій частині КК України він вжитий в трьох статтях КК України – 120, 315 та 324. Вживання в ст. 315 КК України «Схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів» віддієслівного іменника «схиляння» (від дієслова недоконаного виду) вказує на те, що моментом закінчення вчинення цих кримінальних правопорушень вважається вчинення дій, які спрямовані на викликання бажання в особи вжити вказані в статтях засоби, незалежно від того, чи вжила особа їх чи відмовилася це зробити, на що вказується і в доктрині, і в судовій практиці⁴⁷⁴. Схоже, що подібним чином слід розуміти і «схиляння» в ст. 324 «Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів», однак є незрозумілим тлумачення в п. 12 Постанови Пленуму Верховного суду України №2 від 27.02.2004, де йдеться про те, що воно «полягає у вчиненні умисних ненасильницьких дій (умовляння, залякування, пропонування, давання порад тощо), спрямованих на збудження у неповнолітнього бажання вжити ці засоби (речовини) хоча б один раз»⁴⁷⁵.

У ст. 120 КК України лексема «схиляння» з'явилася у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення зміни до статті 120 КК України щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства» від 8 лютого 2018 р., відповідно до якого доданий ще один зі способів вчинення

⁴⁷⁴ Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: постанова Пленуму Верховного суду України № 4 від 26.04.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-02> (дата звернення: 23.07.2019).

⁴⁷⁵ Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: Постанова Пленуму Верховного суду України №2 від 27.02.2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04> (дата звернення: 23.07.2019).

об'єктивної сторони кримінального правопорушення – «схиляння до самогубства, а також інших дій, що сприяють вчиненню самогубства». Оскільки вищезгаданий закон був прийнятий у зв'язку з частими випадками нових способів доведення до самогубства, появи «груп смерті» в мережі «Інтернет», створення ігор, метою яких є доведення до самогубств підлітків, виникає питання моменту, коли дане діяння буде закінченим. Враховуючи, що це іменник, який походить від дієслова недоконаного виду, з лінгвістичного тлумачення терміна, схиляння до самогубства буде закінченим при вчиненні будь-яких дій, які викликають в особи рішучість вчинення самогубства, незалежно від того, чи був факт замаху на самогубство чи ні, тобто має місце формальний склад кримінального правопорушення. Разом з тим досвід інших країн вказує на інше розуміння такого способу вчинення цього кримінального правопорушення. Так, в КК Республіки Білорусь є дві статті: 145 «Доведення до самогубства», тобто доведення особи до самогубства або замаху на нього шляхом жорстокого поводження з потерпілим чи систематичного приниження його особистої гідності, та 146, в диспозиції якої йдеться: «Умисне викликання в іншої особи рішучості вчинити самогубство, якщо особа покінчила життя самогубством або здійснила замах на нього (схилення до самогубства)»⁴⁷⁶, яка переконує в тому, що йдеться про матеріальний склад кримінального правопорушення. Українською мовою така б стаття мала назву б «Схилення до самогубства», мовою ж оригіналу кодексу це «склонение к самоубийству», де термін «склонение» не може передати таких нюансів, як українські відповідники, тому законодавець детально пояснює момент закінчення в самій диспозиції ст. 146 КК Республіки Білорусь. На жаль, в КК України законодавець не завжди використовує можливості мови, тому неправильно передає зміст, що зумовлює протилежно різне тлумачення статей.

Так, іменник «втягнення» у ст. 258-1 «Втягнення у вчинення терористичного акту» утворений від дієслова доконаного

⁴⁷⁶ Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. № 275-З. Национальный правовой портал Республики Беларусь [Интернет-ресурс] URL: <http://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275> (дата звернення: 28.07.2019).

виду «втягнути», що вказує на завершеність дії, тобто кримінальне правопорушення є закінченим з моменту, коли дії, спрямовані на викликання бажання, прагнення особи взяти участь у терористичному акті, знайшли свій результат у фактичному вчиненні особою, яку втягували, терористичного акту. Разом з тим в науково-практичних коментарях говориться про те, що кримінальне правопорушення є закінченим з моменту вчинення дій по втягненню у вчинення терористичного акту чи примушування до його вчинення незалежно від того, чи вдалося винному відповідно втягнути особу у вчинення терористичного акту чи примусити до його вчинення⁴⁷⁷, незалежно від їх успішності (результативності), тобто незалежно від того, чи вчинила терористичний акт особа, яку втягували чи примушували до вчинення цього кримінального правопорушення⁴⁷⁸. Таке тлумачення можна пояснити вживанням в диспозиції слова «примушування», що вказує на незавершеність дії. КК України був доповнений ст. 258-1 у зв'язку з прийняттям Україною міжнародних зобов'язань після ратифікації 20 вересня 2006 року Протоколу, що доповнює Європейську конвенцію про боротьбу з тероризмом від 15 травня 2003 р.⁴⁷⁹ та ратифікації 31 липня 2006 року Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму⁴⁸⁰, в яких йде мова про «підбурювання інших до вчинення...», «залучення до тероризму означає спонукання іншої особи до вчинення чи участі у вчиненні терористичного злочину»,

⁴⁷⁷ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. С. 480.

⁴⁷⁸ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. С. 792; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України [Текст]. 2-ге вид., перероб. та доп. / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. К.: Дакор, 2008. С. 913.

⁴⁷⁹ Протокол, що доповнює Європейську конвенцію про боротьбу з тероризмом від 15 травня 2003 р. Протокол ратифіковано з заявою Законом № 167-V (167-16) від 20.09.2006 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_173 (дата звернення: 8.08.2019).

⁴⁸⁰ Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 р. Конвенцію ратифіковано з заявами і застереженнями Законом № 54-V (54-16) від 31.07.2006 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_712 (дата звернення: 8.08.2019).

«публічне підбурювання до вчинення терористичного злочину ... незалежно від того, є чи не є вона (поведінка підбурювання) безпосередньою підтримкою терористичних злочинів», тобто такі дії, котрі не передбачають вчинення особами, на яких вчиняється такий вплив, конкретних дій, пов'язаних з тероризмом. Тому зміст цієї норми законодавець спотворив, неправильно вживши форму слова, і в результаті – її незрозумілість, різне тлумачення, тому для усунення цього слід використати в ст. 258-1 словоформу «втягування».

До речі, на тлумачення «втягнення» в статті 304 КК України і очевидно недоцільне вживання «втягування» в ч. 2 ст. 181 КК України вказувала професорка З. А. Загинеї⁴⁸¹, про що згадувалося вище.

Враховуючи викладене, із урахуванням того, що така морфологічна ознака як вид дієслова, суттєво впливає на значення слова, утвореного від нього, вважаємо, що при формулюванні законодавчої волі слід обов'язково враховувати те, що використання віддієслівних іменників має бути зваженим і відповідати певним правилам: по-перше, обираючи словоформу, враховувати, що у певному значенні така форма може мати лише один варіант, утворений від дієслова, яке немає видової пари (як приклад – «утримування» як забезпечення кого-небудь або якого-небудь закладу, підприємства засобами для існування – лише в такій формі), оскільки при вживанні іншої словоформи, яка має паралельні відповідники змінюється значення на зовсім інше («утримання/утримування» – тримання, перешкодження чіємусь рухові, пересуванню); по-друге, при обранні з двох паралельних словоформ враховувати можливість вказівки на завершеність чи незавершеність дії, що впливає на конструювання кримінальних правопорушень з матеріальним чи формальним складом.

Втім, задля уникнення в майбутньому подібних складнощів, пов'язаних з особливостями творення віддієслівних іменників, повністю праві учені, які входять до складу робочої групи з питань розвитку кримінального права, і розробляють проєкт нового КК України, що слід відмовитися від використання віддієслівних іменників шляхом зміни підходу до формулювання

⁴⁸¹ Загинеї З. Кримінально-правова герменевтика. С. 122.

диспозицій статей, які починатимуться зі слів «Особа, яка...». Тим самим ми також відновимо традицію національного законотворення кримінально-правових норм.

Отже, морфологічні категорії числа іменника, виду дієслова, як було показано в даному підрозділі, суттєво впливають на зрозумілість кримінально-правових норм, і це має враховувати законодавець, прагнучи до підвищення якості кримінального закону в умовах реформування кримінального законодавства.

3.3.2. Роль синтаксичної організації тексту для зрозумілості кримінального закону

Не зважаючи на вагоме значення лексики, а також граматичного оформлення окремих слів для розуміння мови, лише на рівні словосполучення, речення, тексту слово виступає мисленнєвим засобом праворегулювання, тому, крім лексико-морфологічного значення слова, синтаксична організація тексту кримінального закону є вкрай важливою. Відповідна синтаксична побудова словосполучення, речення також впливає на швидкість та легкість сприйняття та з'ясування смислу, що сприяє мовній доступності, тобто сприйняття норми пересічними громадянами.

Адекватне сприйняття (а відповідно, і наступне розуміння) тексту закону (в тому числі і кримінального) залежить від дотримання низки обов'язкових синтаксичних вимог.

Серед елементарних загальносинтаксичних вимог Т. В. Губаєва називає такі: 1. Порядок слів має бути звичайним, типовим для рідної мови. 2. Кількість декількох смислових елементів, виражених різноманітними мовними зворотами в одному реченні (так звана синтаксична глибина) не повинна перевищувати дев'яти. Це число обумовлене оперативною пам'яттю людини. 3. В реченні не повинно бути ланцюжків, складених з однотипних граматичних форм. 4. Кількість поширених означень перед одним словом не повинно перевищувати дев'яти. У той же час після означуваного слова можна ставити не більше п'яти означень. 5. Між компонентами граматичної структури є відповідне відношення. Одні є головними, а інші – залежними. При збільшенні дистанції між ними втрачаються синтаксичні зв'язки, що призводить до загублення сприйняття смислу.

Тому між ними можна поставити не більше п'яти слів⁴⁸². Як бачимо, вказані загальні вимоги залежать від побудови синтаксичної одиниці в цілому (речення), порядку, розташування, кількості дрібніших синтаксичних одиниць (словосполучень). Причому не можна сказати, що недотримання цих правил повністю унеможливить розуміння висловленого, однак ускладнить сам процес сприйняття суб'єктами, на яких спрямовується висловлювання, тексту, що потребуватиме подальших зусиль для «розкодування» прочитаного, може викривити й віддалити інтерпретаційний зміст від справжнього змісту, який намагався закласти автор тексту, а все це, звичайно, впливає на його зрозумілість.

Враховуючи те, що кримінальний закон зорієнтований на звичайних людей, а тому процеси сприйняття його та первинної інтерпретації, пошуку необхідних положень не повинні бути ускладненими, вказані вимоги повинні бути дотримані у процесі побудови кримінально-правових норм. А усунення можливих порушень, спрощення синтаксичних конструкцій, їх однотипність може бути одним з напрямків розширення меж демократизації мови кримінального закону.

Загальновідомо, що мінімальною синтаксичною одиницею є словосполучення, яке може утворюватись за допомогою таких видів синтаксичного зв'язку: узгодження, керування, прилягання. Словосполучення, як і слово, виконує передусім номінативну функцію, є будівельним матеріалом для речення як комунікативної одиниці.

Формою, в яку втілюється безпосередньо правова норма, є речення, яке виступає як основна знакова одиниця будь-якого тексту, зокрема і кримінального закону. На відміну від словосполучення, для речення характерні такі ознаки як комунікативність, смислова завершеність, структурованість (синтаксична і семантична), модальність.

Побудова речення в нормативно-правовому акті має сприяти передусім правильному розумінню правової норми, яка втілюється у форму речення, точному її подальшому тлумаченню, а отже, і ефективному застосуванню. З огляду на це, до речень, які утворюють текст закону, в тому числі кримінального, мають висуватися відповідні вимоги.

⁴⁸²Губаева Т. В. Язык и право. С. 73–74.

Речення має бути бездоганно граматично сконструйовано з урахуванням специфіки тексту закону. Побудова речення здійснюється не простим набором словосполучень, а підпорядковується певним законам, серед яких – визначений порядок слів⁴⁸³, це є й першим правилом серед вищеназваних загально-синтаксичних.

Традиційно вважається, що українській мові, як й іншим слов'янським, властивий вільний порядок слів у реченні. Все ж певні правила щодо типових позицій головних і другорядних членів речення існують, що називається прямим порядком слів, характерним для стилістично нейтральних, позбавлених експресії текстів. Зокрема, підмет має передувати присудку, узгодожене означення слід розташовувати перед означальним словом, прямий додаток – після залежного слова тощо. Відходження від подібних норм, яке в мовознавстві називають інверсією, не є помилкою, а служить певним цілям, серед яких – підкреслення іншого смислового відтінку речення, додаткове смислове та експресивне навантаження на слові, яке займає нетрадиційне для нього місце. Вважається, що інверсія – стилістична фігура, властива в основному для художнього та публіцистичного стилю. Однак, інверсію зустрічаємо і в тексті кримінального закону, який належить до офіційно-ділового стилю. Так, наприклад, ч. 1 ст. 84 КК: *звільняється від покарання особа...* На нашу думку, у цьому випадку логічний наголос переміщується на присудок, що підкреслює імперативність даного припису, адже в наступній (другій) частині цієї статті використовується вже прямий порядок підмета та присудка, де звільнення від покарання має дискреційний характер: *«Особа, яка після вчинення кримінального правопорушення або постановлення вироку захворіла на іншу тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню покарання, може бути звільнена...»*.

У зв'язку з цим, доцільно звернути увагу на статті 44-49 КК України, у яких визначаються види звільнення від кримінальної відповідальності. Звільнення від кримінальної відповідальності як заохочувальний кримінально-правовий захід може

⁴⁸³ Мусиченко О. М. Деякі особливості синтаксису кримінального закону. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2015* : збірник наукових праць / відп. ред. д-р юрид. наук, проф. О.В. Козаченко. Миколаїв: Іліон, 2015. С. 187.

застосовуватись на імперативних та дискреційних засадах. Норми, передбачені статтями 44-49 КК України сконструйовані за однотипною синтаксичною конструкцією: це складнопідрядне речення з головною частиною, ускладненою відокремленим означенням, і наступною підрядною частиною умови. При цьому і в головній, і в підрядній частині використовується прямий порядок слів. На нашу думку, з метою наголошення на обов'язковості норм, що визначають види звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям та у зв'язку з примиренням винного з потерпілим, і відокремлення цих двох видів від інших, що застосовуються на розсуд суду (статті 47-48), слід використати інверсію – на перший план винести присудок: *звільняється від кримінальної відповідальності особа...*

Слід зазначити, що професор П. В. Хряпінський, досліджуючи юридичну техніку викладення заохочувальних норм, підкреслював, що заохочувальна санкція з точки зору підвищення ефективності спонукального впливу на правосвідомість їх адресатів, повинна знаходитися на першій позиції. У зв'язку з цим учений вказував на вади законодавчої техніки викладення ч. 5 ст. 321 КК України, оскільки за інформативним переважанням цієї заохочувальної норми, описом кримінально протиправних дій, що утворюють об'єктивну сторону ч.1 ст. 321 КК України, та бланкетним характером предмета кримінального правопорушення – «отруйних чи сильнодіючих речовин, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів» – адресату заохочення важко в тексті цієї норми, не володіючи спеціальними знаннями і навичками, знайти конкретне правове заохочення позитивної посткримінальної поведінки⁴⁸⁴. Отже, науковець підкреслював не лише можливість зміною розташування порядку слів у реченні розставити логічні наголоси, але й можливість адресатів норми «не загубитися» в складному текстовому масиві норми.

⁴⁸⁴Хряпінський П. В. Структура та юридична техніка викладення заохочувальних кримінально-правових норм. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 8–9 жовт. 2015 р. / редкол.: В. Я. Тацій, (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Х.: Право, 2015. С. 85.

Досить часто в тексті кримінального закону присудок виступає в препозиції до підмета, коли підмети є однорідними і структурно виокремлені самостійними пунктами, наприклад, ст. 51, с. 67, ст. 89 КК. Це зумовлено структурною організацією тексту КК України, що не порушує зрозумілості, а навпаки, сприяє їй.

Стосовно другорядних членів речення, їх позиція в реченні може бути різною. Для узгоджених означень нейтральна позиція – перед означуваним словом. У КК України дуже велика кількість подібних означень, що зумовлено особливостями термінотворення – велика кількість термінів утворена за допомогою іменних словосполучень з ад’єктивом. Тут слід зауважити, що таких ад’єктива можуть бути два, і в цьому випадку вужче за обсягом означення має передувати більш широкому, наприклад, **амбулаторна психіатрична допомога, тяжке тілесне ушкодження**. Неузгоджені означення зазвичай виступають після означуваного слова: в розмірі **не більше трьох тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян**⁴⁸⁵.

Окремої уваги заслуговує означення, виражене дієприкметниковим зворотом. Значно краще сприймається такий зворот, що стоїть після означуваного слова і виділяється на письмі комами. Таких зворотів в КК України досить велика кількість: у випадках, **передбачених цим Кодексом; до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення**. Однотипними є конструкції з відокремленим дієприкметниковим зворотом, що використовуються в Особливій частині КК при описі кваліфікуючих ознак кримінального правопорушення: **дії, передбачені ...; дії, вчинені ...**, а особливо кваліфікуючих ознак – нанизуванням цих зворотів як однорідних: **дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо кількох осіб або повторно**. Вживання дієприкметникового звороту перед означуваним словом і, особливо у реченні, де вже використовується такий зворот типово – після означуваного слова, гірше сприймається при читанні тексту і це ускладнює розуміння тексту. Наприклад: *розмір штрафу, що призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди,*

⁴⁸⁵ Мусиченко О. М. Деякі особливості синтаксису кримінального закону. С. 188.

завданої кримінальним правопорушенням, або отриманого внаслідок вчинення кримінального правопорушення доходу. На нашу думку, в цьому випадку доречно останній дієприкметниковий зворот поставити в постпозицію до означуваного слова. Порівняймо: *розмір штрафу, що призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, або доходу, отриманого внаслідок вчинення кримінального правопорушення.*

Що стосується додатків (прямих і непрямих), при нейтральному викладі вони знаходяться в постпозиції до залежного слова, що загалом спостерігаємо в КК України. З метою переміщення логічного наголосу на додаток, він може бути перенесений у препозицію до слова, яке ним керує, наприклад: *кримінальній відповідальності підлягають особи... **часом** вчинення кримінального правопорушення визнається час...* Часто додатки знаходяться в препозиції до залежного слова як прийом при формулюванні дефініцій в Загальній частині КК України: ***замахом** на кримінальне правопорушення є вчинення особою...; **закінченим кримінальним правопорушенням** визнається діяння...; **суб'єктом** кримінального правопорушення є фізична осудна особа* тощо.

Позиція обставин у реченні може бути різною і залежить від типу обставин (умови і способу дії зазвичай розташовуються після залежного слова), слова, до якого відноситься обставина тощо. Ускладнюють розуміння тексту обставини різних типів, які розміщуються поряд. Розглянемо приклад. У п. 4 ст. 95 ***У разі припинення застосування примусових заходів медичного характеру / через видужання / особи, які вчинили кримінальне правопорушення у стані неосудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку, підлягають покаранню...*** У даному випадку на початку речення вживаються дві обставини – умови (до скісної ризику) та причини (виділено скісними ризиками). Інтонаційно після виділеної фрази слід зробити паузу, на письмі ці обставини не відокремлено комою, тому фраза є складною для сприйняття. Характерно, що в цій же статті у п. 3 подібна обставина (умови та причини) відокремлена комами, що полегшує розуміння тексту. Зауважимо, що якщо обставина вживається перед залежним словом, поряд

з іншими частинами складної синтаксичної конструкції, її слід відокремити, як наприклад: *...тобто така, яка під час вчинення кримінального правопорушення, **через наявний у неї психічний розлад**, не була здатна...*, що законодавцем робиться не завжди і тому порушується вимога зрозумілості закону.

Слід підкреслити, що відповідно до синтаксичних правил української мови поширені обставини, виражені не дієприслівниковими зворотами, а сполученням прийменників з іменниками можуть відокремлюватися, а можуть і не відокремлюватися комами. Відокремлення залежить від того, наскільки зворот поширений, близький за змістом до основної частини речення, яка його стилістична функція, залежно від наміру автора тощо (так званий авторський знак). Однак, як бачимо, у вищевказаному прикладі відсутність розділового знаку заважає сприйняттю речення. Тому необхідно в подібних випадках відокремлювати обставини на письмі комами.

Сам законодавець в абсолютно однакових синтаксичних конструкціях може використовувати кому при поширених другорядних членах речення (як авторський знак), відокремлюючи їх, а може і ні, що є, звичайно, неприпустимим. Наприклад, в. ч. 1 ст. 212 КК України: *...вчинене службовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності або особою...*, і в ст. 212-1 КК України: *...вчинене службовою особою підприємства, установи, організації незалежно від форми власності або особою...* Причому в першому випадку при поширеному відокремленому означенні кома використовується тільки перед ним, а в даному випадку слід відокремлювати з обох боків, тобто ще необхідно кому після слова власності.

Як бачимо з наведених прикладів, порядок розташування між собою в реченні головних і другорядних членів речення підкорюється певним філологічним правилам, відступ від цих правил можливий, але кожен з них несе в тексті закону певне смислове навантаження, чим не можна нехтувати при побудові кримінально-правових норм, оскільки це призводить до ускладнення розуміння змісту, виражену в приписі.

Зважаючи на те, що речення – форма втілення правової норми, бажано, щоб одному реченню відповідав один правовий припис. Особливості побудови речення як в Загальній, так

і Особливій частині КК України зумовлюються складністю відносин, які охороняються кримінальним законом, тому дуже важко виразити простим реченням норму права, враховуючи такий принцип як адекватність вираження правового матеріалу в кримінальному законі, з якого випливають мовні вимоги точності та чіткості. Тому в КК переважають складні речення, при тому не складносурядні, а складнопідрядні, які різносторонньо можуть описати явище. Дослідники справедливо наголошують на тому, що в нормативно-правовому акті якомога менше має бути складносурядних речень.

У Загальній частині КК України за допомогою лінійних складнопідрядних речень, які утворені нанизуванням підрядних частин створюється своєрідний алгоритм певних дій, якими слід керуватись (наприклад, статті 45–48, 69, 69-1, 71 КК України тощо).

Особливістю конструювання речень Особливої частини КК України є те, що вони є переважно складнопідрядними з підрядними зв'язками різного типу, найчастіше – з'ясувальні, мети, умови, причини. При цьому підрядні частини відносяться до групи підмета, і це не дивно, адже за допомогою мовних засобів, у тому числі засобів синтаксису, слід точно і однозначно описати діяння, які є кримінально караними⁴⁸⁶.

Тут слід наголосити на тому, що для уникнення незрозумілості при побудові речень з кількома підрядними частинами, необхідно враховувати те, що вони мають бути якнайближче розташовуватися до слова, від якого залежить підрядна частина, адже із збільшенням цієї відстані ускладнюється розуміння викладеного, про що йшлося вище.

Зустрічаються в Особливій частині КК України і складні синтаксичні конструкції, утворені різними типами синтаксичного зв'язку – сурядності та підрядності, але знову таки вони відносяться до групи підмета.

Отже, особливості синтаксичної організації речень кримінального закону зумовлюються вимогами конкретності,

⁴⁸⁶ Мусиченко О. М. Вплив граматичної організації тексту кримінального закону на його зрозумілість. *Правове життя сучасної України: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.)* / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Видавничий дім «Гельветика». Одеса, 2020. Т. 3. С. 170.

точності, необхідності передати складну систему причинно-наслідкових зв'язків. Саме тому в тексті кримінального закону функціонують складні синтаксичні конструкції, які дозволяють встановити усі обставини, усі умовності викладеної інформації. Однак, враховуючи те, що норми кримінального закону мають бути зрозумілими, при побудові складних синтаксичних конструкцій слід брати до уваги наближеність підрядних частин до слова, від якої вони залежать.

Що стосується групи присудка (санкція статті), ця частина речень є однотипною, яка загалом не містить підрядних частин, і може бути ускладнена однорідними або неоднорідними додатками. Причому однорідні додатки розділяються між собою сполучником *або* (якщо в санкції передбачається два альтернативних основних види покарань), чи комою і сполучником *або* (якщо таких більше двох). Неоднорідні додатки є в тих реченнях, де вказаний також додатковий вид покарання (в кумулятивних санкціях), вони утворені шляхом додавання прийменника з та іменника в орудному відмінку.

Важливе значення для правильного розуміння можливого призначення покарання, передбаченого санкцією, має такий пунктуаційний знак як кома. Якщо кома розташована перед прийменником з, додатковий вид покарання поширюється на усі альтернативні основні види покарання, вказані перед нею, її ж відсутність свідчить про те, що додатковий вид покарання поширюється лише на останній із зазначених основних видів покарання. Наприклад, відповідно до санкції ч. 2 ст. 109 КК України, в якій прописано так: *караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк з конфіскацією майна або без такої*, конфіскацію майна можна призначати лише разом з позбавленням волі, з обмеженням волі вона не призначається, а от у санкції ч. 1 ст. 436-1 КК України вказано: *карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з конфіскацією майна або без такої*, відповідно кома перед прийменником з вказує на те, що конфіскація майна можлива й у випадку призначення основного покарання у виді обмеження волі, й у випадку призначення позбавлення волі. Судова практика також вказує на важливість даного розділового знака.

Так, в одному з рішень ВС йдеться про те, що засуджений скаржився з підстави неоднакового застосування судом касаційної інстанції однієї і тієї самої норми права, передбаченої законом України про кримінальну відповідальність, у подібних правовідносинах, що зумовило ухвалення різних за змістом судових рішень, оскільки додаткове покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, яке передбачено частиною першою статті 366 КК у редакції від 7 квітня 2011 р. відповідно до Закону України № 3207-VI, який набув чинності 1 липня 2011 р., може застосовуватися лише до основного покарання у виді обмеження волі і не може бути приєднане до основного покарання – штрафу. А йому вироком Новоград-Волинського міськрайонного суду Житомирської області визначено покарання у виді штрафу у розмірі 8500 грн. з позбавленням права обіймати керівні посади на підприємствах, установах, організаціях усіх форм власності на строк один рік шість місяців. Апеляційний суд Житомирської області ухвалою від 25 березня 2014 р. вирок щодо ОСОБА 2 залишив без змін. Колегія суддів судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 9 жовтня 2014 р. судові рішення щодо ОСОБА 2 змінила: пом'якшила засудженому призначене основне покарання за частиною першою статті 364-1 КК до штрафу у розмірі 6800 грн.

Справді, у попередніх редакціях санкції ч.1 ст. 366 КК, які діяли до набрання чинності 1 липня 2011 р. ЗУ № 3207-VI, теж передбачалося два види основних покарань (штраф або обмеження волі) і додаткове покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю. Проте перед додатковим покаранням коми не було, а тому синтаксичний розрив тексту проходив у іншому місці, а саме у місці розташування розділового сполучника «або», і тому один із видів основного покарання (штраф) потрібно було розглядати (тлумачити) як однорідний, альтернативний вид покарання іншому, наявному в цій же санкції виду основного покарання, а саме обмеженню волі, але вже поєднаному із додатковим покаранням. Однак, у кримінальній справі, в якій заперечується рішення суду касаційної інстанції, встановлено, що ОСОБА 2 вчинив

службове підроблення у серпні 2011 року, тобто після набрання чинності 1 липня 2011 року Закону № 3207-VI. Тому у правовому висновку ВСУ вказується на те, що друга частина тексту санкції, у якій ідеться про призначення додаткового покарання, завдяки комі набуває ознак відносно самостійного елемента речення, який, однак, не пориває семантичного і структурного зв'язку з першою частиною тексту санкції, а навпаки, нерозривно з нею пов'язаний. Оскільки в першій частині тексту санкції передбачено декілька альтернативних видів основних покарань, то друга частина тексту стосується кожного з них, а не тільки одного з них⁴⁸⁷.

У проілюстрованому випадку вживання розділового знаку не так підпорядковується філологічним правилам, як служить для розуміння кримінально-правової норми, стає своєрідним орієнтиром для її правильного тлумачення. До речі, використання тире після диспозиції перед санкцією і знак абзацу також не зумовлене філологічними правилами, а виступає в тексті кримінального закону способом виокремлення диспозиції від санкції з метою кращого візуального сприйняття статті Особливої частини КК України.

Отже, синтаксичні конструкції у подібних випадках, із застосуванням не лише розділових знаків, а й прийменників, сполучників, використані в санкціях статей, є не довільними, а дозволяють адекватно тлумачити припис.

Використання однотипних синтаксичних конструкцій при конструюванні кримінально-правових норм сприяє їх зрозумілості, а саме однаковому розумінню суб'єктами їх сприйняття й з'ясування. Проте відхід від певного трафарету зумовлює варіативність розуміння норми, а отже, потребує додаткового тлумачення в кожному випадку.

Так, коли санкцією передбачено два додаткових види покарання, то законодавець використовує після визначення основного покарання або таку конструкцію: прийменник з + перший додатковий вид і міра покарання + сполучник та + прийменник з + другий додатковий вид покарання (наприклад,

⁴⁸⁷ Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 11 червня 2015 р. у справі № 5-61кц15. URL: <http://document.ua/pro-zlovzhivannja-povnovazhennjami-z-metoyu-oderzhannja-nepr-doc233852.html> (дата звернення: 15.08.2019).

ч. 1 ст. 110-2 КК України: *карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до двох років та з конфіскацією майна*), або таку: *прийменник з + перший додатковий вид і міра покарання + кома + прийменник з + другий додатковий вид покарання (наприклад, ч. 3 ст. 368 КК України: карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, з конфіскацією майна)*. Така неоднаковість може привести до хибних висновків, наприклад, що використання коми замість сполучника та в останньому випадку свідчить, про наявність у цьому місці синтаксичного розриву, який може вказувати на альтернативність застосування додаткових покарань до позбавлення волі (або перше, або друге). У першому ж випадку сполучник вказує на те, що додаткові покарання слід застосовувати разом (і те, і інше). Однак, альтернативність передається через розділовий сполучник *або*, як при основних видах покарань. Виникає питання сенсу вживання сполучника *та*.

Відповідно до ч. 4 ст. 52 КК України до основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань у випадку та в порядку, передбачених КК України. Додаткові покарання, передбачені санкцією, можуть бути сформульовані або як обов'язкові, або як факультативні, але тоді з вказівкою *«або без такої (такого)»*. В інших випадках – вони є обов'язковими. Щоправда, практикою відзначається, що якщо додаткове покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю за санкцією статті (санкцією частини статті) є обов'язковим, то воно застосовується лише до тих осіб, які обіймали посади чи займалися діяльністю, з якими було пов'язано вчинення кримінального правопорушення (п. 17 ППВС від 24.10.2003 № 7)⁴⁸⁸, якщо санкцією відповідної статті КК України передбачено обов'язкове додаткове покарання у виді конфіскації майна, але кримінальне правопорушення вчинено не з корисливих мотивів, то таке додаткове покарання

⁴⁸⁸ Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03/print> (дата звернення: 23.06.2019).

не може бути застосовано⁴⁸⁹. З цього виникає питання доцільності використання сполучника *та* у вищепроілюстрованому випадку замість коми. У даному прикладі сполучник витупає в значенні єднального, тобто функціональне призначення його в контексті – вказати на одночасність, обов’язкову єдність двох додаткових видів покарань, однак, як бачимо, в окремих випадках вони разом призначені не можуть бути. На це вказує й практика застосування. Наприклад, із 21 проаналізованого нами вироків судів першої інстанції (по Україні всього) за ч. 1-2 ст. 258-5 КК України (санкції передбачають в якості додаткових обов’язкових покарань, поряд з основним – позбавленням волі, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та конфіскацію майна, поєднані сполучником *та*) судами призначено разом з основним покаранням два додаткові – і позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, і конфіскацію лише в 5 вироків, в інших рішеннях здебільшого застосовується ст. 69 КК України, і відповідно, обидва додаткові покарання не призначаються (11 вироків), або не призначається позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, а конфіскація призначається (1 вирок), або навпаки (1 вирок), у 2 рішеннях, звільняючи особу від відбування покарання з випробуванням, суди посилаються на ст. 77, відповідно до якої додаткове покарання у виді конфіскації майна не застосовується, а у 1 вирокі суд призначає додаткове покарання у виді конфіскації майна, а інше додаткове обов’язкове не призначає, аргументуючи це тим, що особа у силу ст. 55 КК України не відноситься до спеціальних суб’єктів, яка на момент вчинення кримінального правопорушення обіймала ту посаду чи займалася тією діяльністю, з якими було пов’язане кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 258-5 КК України⁴⁹⁰.

⁴⁸⁹Постанова Верховного Суду України від 4 квітня 2011 року, справа № 1к-11, ЄДРСР № 14887470; Постанова Верховного Суду України від 12 вересня 2011 року, справа № 5-15кс11, ЄДРСР № 18194911, Постанова Верховного Суду України від 5 липня 2012 року, справа № 5-12к12, ЄДРСР № 25609350. <http://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 14.10.2019).

⁴⁹⁰Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 14.10.2019).

Тому використання *коми* в двох вищезгаданих подібних синтаксичних конструкціях є виправданим, а сполучника *та* – недоцільним. Тим більше, конструкція *та* + *з* при приєднанні двох додаткових видів покарань використовується в тексті КК України нечасто – у ч. 1-4 ст. 110-2, ч. 5 ст. 191, ч. 2-3 ст. 201-1, ч. 3 ст. 206, ч. 3 ст. 206-2, ч.1-3 ст. 209, ч. 2 ст. 258-2, ч.1-3 ст. 258-5, ч. 1-2 ст. 306, ч. 2 ст. 308, ч. 3 ст. 312, ч. 2. ст. 321-1, ч. 2 ст. 367 КК України. Особливо звертає на себе увагу ч. 1-2 ст. 370 КК України, в санкції якої передбачено лише одне додаткове покарання – штраф, але приєднане до основного(их) тією ж конструкцією «та з», причому в ч. 1 ст. 370 КК України ще й використанням *коми* перед нею, функціональне призначення якої ми розглядали в цьому підрозділі. Тому для того, щоб не викликати можливу двоякість трактувань санкцій, не порушувати вимоги однаковості синтаксичних конструкцій, пропонуємо упорядкувати дані санкції шляхом вилучення з них сполучника *та* і його заміни на *кому*, крім ч. 1 ст. 370 КК України, в якій лише вилучити сполучник *та*.

Отже, в санкціях статей розділові знаки, сполучники і прийменники не лише є звичайним мовним засобом, іноді вони не підкорюються загальнолінгвістичним правилам пунктуації, а встановленням штучних синтаксичних розривів виступають для правозастосовника орієнтиром при виборі варіантів призначення покарання.

Таким чином, можливості синтаксису та пунктуації української мови, на відміну від інших, приміром германських мов, мають великі ресурси щодо передання значеннєвих відтінків донесення інформації до адресата, що може використовувати законодавець, оформлюючи законодавчі приписи.

3.4. Характеристика структури кримінального закону як засобу забезпечення його зрозумілості

КК України, виступаючи цілісною текстовою одиницею, має своєрідну структуру, а розміщення правового матеріалу в ньому підкорюється специфічним законам юридичної техніки, притаманним саме кримінальному закону. В процесі проведе-

ного нами опитування серед фахівців та пересічних громадян щодо засобів забезпечення зрозумілості сучасного кримінального закону на структуру, як один з факторів зрозумілості кримінального закону, вказали 41% з опитаних респондентів. Відтак, очевидно не тільки для представників кримінально-правової доктрини, а для звичайних громадян, що належна структура суттєво впливає на результати системного тлумачення кримінально-правових норм, допомагає зрозуміти зміст встановлень, закріплених у кримінальному законі.

Останнім часом до КК України вноситься велика кількість змін, що свідчить про епоху своєрідного «виробництва» законів. Ці численні зміни можуть позначатися на якості закону, адже часто вносяться передчасно, не пройшовши належним чином відповідних експертиз, і лінгвістичних в тому числі. Не слід забувати про те, що КК України – це все ж єдиний нормативно-правовий акт, єдиний текст, який має відповідати принципу системності побудови правового матеріалу.

У мовознавстві текст розглядається як об'єднаний за змістом і граматично писемний чи усний мовленнєвий масив, основними властивостями якого є зв'язність і цілісність⁴⁹¹; як певна система комунікативних елементів, функціонально (для відповідної конкретної мети) об'єднаних в єдину замкнуту ієрархічну семантико-смыслову структуру спільною концепцією або задумом (комунікативною інтенцією)⁴⁹². Основними ознаками тексту є цілісність, зв'язність, структурна організованість, завершеність, єдність мети.

Дослідниця, яка присвятила свою монографію текстології кримінального закону, О. І. Ситникова окреслює такі ознаки, що притаманні кримінальному закону як тексту: 1) наявність назви (заголовка) закону, частини, розділу, глави, статті; 2) об'єктивованість у нормативно-правовому акті; 3) текстуальна завершеність; 4) літературна опрацьованість відповідно до типу нормативного акта; 5) наявність особливих одиниць, об'єднаних різними типами зв'язків; 6) цілеспрямованість,

⁴⁹¹ Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. С. 372.

⁴⁹² Загнітко А. Теорія сучасного синтаксису: Монографія. Вид. 2-ге, виправл. і доп. Донецьк: ДонУ, 2007. С. 30–31.

притаманна кримінальному акту загалом; 7) прагматична установка, тобто орієнтація на досягнення соціально значущих результатів⁴⁹³. Як бачимо, деякі з названих ознак співпадають з тими, що характерні для тексту загалом, а деякі мають свою специфіку.

Незважаючи на те, що текст є предметом лінгвістики, в контексті нашого дослідження нас цікавить саме структурна організація тексту як елемента зовнішнього компонента законодавчої техніки, який впливає на зрозумілість кримінального закону. Як було зазначено раніше (підрозділ 3.1 монографії), структурна організація кримінального закону охоплює правила розміщення правового матеріалу, і це є іншим, відмінним від суто мовних засобів, компонентом зовнішнього вираження кримінального закону.

У теорії права структура закону розуміється як система впорядкованих і взаємопов'язаних елементів, які утворюють певну цілісність, обумовлену змістом закону, притому структура закону включає два аспекти: логічну систему викладу норм права у законі та системну будову елементів тексту закону⁴⁹⁴. Зазначені аспекти структури є взаємообумовленими, адже логічні правила впливають певним чином на побудову й розташування елементів закону.

Оскільки кримінальний закон, маючи свою специфіку, орієнтований на широке коло суб'єктів, його структура, композиційне оформлення повинні відповідати правилам логічного викладу, відзначатися стрункістю, послідовністю, і це досягається чітким поділом його на елементи.

Загалом будь-який текст можна поділити на дрібніші структурно-сміслові частини (висловлювання (часто співпадають з реченням), складне синтаксичне ціле або надфразові єдності) та структурно-прагматичні частини (частини, розділи, глави, параграфи, абзаци тощо). Останні спрямовані на пришвидшення й полегшення орієнтування в текстовому масиві суб'єктів, на яких спрямована інформація.

Для КК України характерним є чітке виділення структурно-прагматичних компонентів: двох частин (Загальної

⁴⁹³ Ситникова А. И. Законодательная текстология уголовного права. С. 43.

⁴⁹⁴ Дзейко Ж. О. Стаття, глава, розділ закону як елементи його структури. *Європейські перспективи*. 2014. № 1. С. 5.

та Особливої); розділів, пронумерованих римськими цифрами з першого в кожній частині (усього 17 в Загальній та 20 в Особливій частині); статей з наскрізною нумерацією арабськими цифрами (усі перелічені компоненти мають також заголовки); частин статей, пронумерованих арабськими цифрами з крапкою; пунктів пронумерованих арабськими цифрами з дужкою; підпунктів (позначаються маленькою літерою й дужкою); приміток, які теж можуть поділятися на частини, оформлені як і частини статей; абзаців, які в Особливій частині КК України, крім знаку абзацу, відокремлюються ще й пунктуаційним знаком тире.

Перераховані компоненти не лише структурують матеріал, надають певної композиційної завершеності кодексу, але й допомагають чітко й однозначно зрозуміти, яке положення враховує правозастосовник при посиланні на КК України.

Даним компонентам, як описувалось вище, притаманна індексація – розстановка цифрових (римських, арабських) та буквених індексів з пунктуаційними знаками (наприклад, арабська цифра з крапкою або дужкою – різні індекси).

Звернемо увагу, що на відміну від кодексів, прийнятих пізніше – КАС України, КПК України, ЦК України, ЦПК України – КК України не містить цифрового позначення частини статті, якщо вона в статті лише одна (винятком є ст. 389-1 КК України, де законодавець в єдиній частині використав цифрове позначення 1., аналогічно була оформлена ст. 381-1, яку законодавець невдовзі виключив). На наш погляд, введення в усіх випадках цифрового позначення частини статті в КК України, незалежно від того, чи є одна вона, по-перше, спростить виклад статей 52, 53, 55, 65, 68, 69, 69-1, 70 КК України, в яких використовується відсылна норма – конструкція «санкція статті (санкція частини статті)» (14 випадків), по-друге, стане простіше вносити зміни і доповнення до статей, в яких міститься лише одна частина, по-третє, цифрове позначення під час кваліфікації стане більш стандартизованим.

Чітке композиційно-графічне членування тексту необхідне, щоб реципієнт мав змогу виявити юридично значимі фрагменти. Усі структурні компоненти, які згадувалися (розділи, статті, частини, пункти, абзаци, примітки, заголовки) зумовлюють

завершеність композиційного оформлення кодексу. Така висока структурна організація тексту впливає з правил законодавчої техніки, в тому числі правил розміщення матеріалу – розділ Особливої частини КК України має охоплювати кримінальні правопорушення за спільним родовим об'єктом, в межах розділу статті групуються відповідно до видового об'єкта кримінально-правової охорони, послідовність розміщення статей в межах розділів Особливої частини визначаються ієрархією цінностей, поставлених під кримінально-правову охорону – від більш суспільно небезпечного кримінального правопорушення, до менш небезпечного. Зауважимо, що в КК деяких країн, які були прийняті досить давно, не враховуються дані правила, що негативно впливає на якість кримінального закону. Так, наприклад, багаточисленні глави Особливої частини КК Японії 1907 р. не згруповані в розділи; їх послідовність не завжди логічна⁴⁹⁵. Сучасники неодноразово звертали увагу на проблеми, пов'язані з розумінням КК Японії звичайними громадянами.

Урахування композиційних елементів зумовлює особливу юридичну техніку при доповненні або виключенні окремих структурних елементів КК України. Так, за необхідності доповнення закону розділом, він розташовується відразу після розділу, який є найбільш близьким за змістом і отримує нумерацію попереднього розділу з додаванням позначки арабськими цифрами. Такими в Загальній частині КК України є розділ XIII-1 «Обмежувальні заходи», що розміщується після розділу «Судимість» та перед розділом «Інші заходи кримінально-правового характеру» (щоправда, на непослідовність розміщення цього розділу вказувала В. В. Шпіляревич)⁴⁹⁶, а також розділ XIV-1 Загальної частини КК України «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», що розміщується слідом за розділом «Інші заходи кримінально-правового характеру». У випадку необхідності включення нової статті до кримінального

⁴⁹⁵ Уголовное право зарубежных стран. Общая и Особенная части : учебник для магистров / под ред. Н. Е. Крыловой. 4-е изд., перераб. и доп. М. : Издательство Юрайт, 2015. 1054 с.

⁴⁹⁶ Шпіляревич В. В. Питання реформування законодавства про кримінальну відповідальність. *Концептуальні засади реформування законодавства про кримінальну відповідальність*: Матеріали круглого столу. Івано-Франківськ, 2019. С. 42–43.

закону, вона поміщується у відповідний розділ Загальної або Особливої частини КК України услід за статтею з найбільш близьким змістом, з присвоєнням номеру попередньої статті з відповідною позначкою, яка нумерується, починаючи з першої, і позначається арабськими цифрами. Нумерація статей, які включаються до нового розділу, здійснюється з урахуванням нумерації статей попереднього розділу шляхом додавання наступної позначки. Так, Розділ XIV Загальної частини закінчується ст. 96-2 КК України, а Розділ XIV-І Загальної частини починається ст. 96-3 КК України. У разі доповнення законодавства шляхом розміщення статті серед тих, які самі є новелами КК України (номера статей мають позначки), то новій статті може надаватися позначка, яка раніше належала іншій статті із зміною позначок наступних статей задля збереження порядку нумерації. Так, у 2009 році ст. 158-1 КК України «Незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму» надано номер 158-2 КК України, в той час як номер 158-1 КК України був наданий статті «Голосування виборцем на виборчій дільниці більше ніж один раз». За необхідності доповнення статті новою частиною, вона розміщується відповідно до загальних вимог (наприклад, в статтях Особливої частини КК України ознаки основного складу описуються в частині, яка передує частині з кваліфікуючими/особливо кваліфікуючими ознаками), при цьому нумерація наступних частин статті змінюється відповідно до вимог послідовності нумерації. Відповідним чином змінюється нумерація і у випадку виключення окремих частин статей КК України. При доповненні пунктів частин або статей КК України новим пунктом законодавцем використовується номерна позначка, при цьому нумерація інших пунктів не змінюється. У випадку виключення розділів, статей або пунктів (підпунктів) нумерація наступних за виключеними структурними елементами закону про кримінальну відповідальність не змінюється.

Зауважимо, що зазначені правила, якими користується законодавець при зміні і доповненні КК України, по-перше, спрямовані на те, щоб кримінальний закон і після цього виглядав цілісним і завершеним, виступав як єдине джерело кримінального права; по-друге, відповідав логіці й послідовності викладу

кримінально-правових норм; по-третє, відповідав змістовним правилам розміщення кримінально-правових норм; по-четверте, відповідав вимозі доступності, оскільки відповідна побудова сприяє легшій орієнтації у великому правовому масиві.

Тому зрозумілість закону як його якісна властивість зумовлює відповідні правила оновлення кримінального закону.

В аспекті дослідження зрозумілості кримінального закону важливим елементом, як зазначалось в 2 розділі монографії, є його сприйняття. Певні недоліки тексту, пов'язані зі структуризацією, зумовлюють труднощі його сприйняття. Передусім це нераціональна структура повідомлення – зайва розтягнутість або, навпаки, стислість окремих його частин; нелогічна послідовність структурних одиниць; непропорційність при описі однаково значущих елементів змісту; повтори вже сказаного або ж, навпаки, пропуски потрібного матеріалу, що позбавляє читача відтворити смисл, тощо⁴⁹⁷. Деякі порушення спостерігаємо при оформленні окремих структурних компонентів кримінального закону, про що буде мова йти далі.

Правила юридичної техніки також зумовлюють розміщення матеріалу в межах однієї статті КК України. Зокрема, в одній статті в різних частинах може бути передбачено кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки, які за загальним правилом повинні розташовуватися послідовно: від тих, які вказують на меншу суспільну небезпеку до більш суспільно небезпечних.

З даного правила є винятки. Зокрема, деякі статті КК України містять в частинах 2-3 не кваліфікуючі ознаки, а різні за своєю суттю, але близькі за змістом, самостійні склади кримінальних правопорушень. У КК України досить велика кількість подібних статей, в частинах яких описуються схожі за змістом або суміжні ознаки, які, втім, не можна віднести до кваліфікуючих: 109, 110-2, 130, 134, 136, 143, 146-1, 157, 158-1, 158-3, 159-1, 160, 171, 180, 183, 184, 191, 197-1, 204, 209-1, 220-1, 232-1, 240, 243, 244, 254, 260, 263, 266, 267-1, 268, 279, 297, 298, 310, 321, 337, 338, 342, 345, 345-1, 346, 350, 351, 354, 357, 358, 362, 368-3, 368-4, 369-2, 369-3, 371, 377, 382, 387, 389, 390, 398, 405, 407,

⁴⁹⁷Зелінська Н. В. Сприйняття тексту: передумови, механізм, шляхи полегшення. *Поліграфія і видавнича справа*. 1983. № 19. С. 122.

409, 422, 426-1, 431, 433, 442, 444, 447. Те, що їх не можна назвати кваліфікуючими, свідчить той факт, що, наприклад, і в ч.1, і в ч. 2 ст. 159-1 КК України «Порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації чи агітації референдуму»: ч. 1 – «подання завідомо недостовірних відомостей у звіті партії про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру...» в 2 – «умисне здійснення внеску на підтримку політичної партії особою, яка не має на те права, або від імені юридичної особи, яка не має на те права...», санкції обох частин абсолютно однакові.

Іноді, в самих назвах статей йде мова про різні діяння. Наприклад, ст. 279 КК України «Блокування транспортних комунікацій, а також захоплення транспортного підприємства», ст. 298 «Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини», ст. 197-1 «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво». У науці існує думка, що діяння, які описують різні за характером кримінальні правопорушення, необхідно розміщувати в різних статтях. Так, у згадуваній ст. 197-1 пропонується розмежовувати норми, передбачені ч. 1 і ч. 3 в окремі статті, оскільки це зовсім різні за характером кримінальні правопорушення⁴⁹⁸, адже самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці є самостійним кримінальним правопорушенням, що кваліфікується за ч. 3 ст. 197-1 КК України⁴⁹⁹. З цим можна погодитися, оскільки техніка розміщення правового матеріалу в цій статті нестандартна – ч. 2 є кваліфікованим складом дій, передбачених ч. 1, а ч. 4 – кваліфікованим складом дій, передбачених ч. 3.

Все ж здебільшого в подібних випадках описуються діяння, які є подібними, тісно пов'язаними між собою, тому законодавець залишає їх в одній статті, виокремлюючи за допомогою таких структурних одиниць як частини статті. Залишається

⁴⁹⁸ Дударець В. Д. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення. *Судова апеляція*. 2009. №3 (16). С. 37–48.

⁴⁹⁹ Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. С. 142.

відкритим питання правил виокремлення статей, частин, послідовності їх розміщення в тексті статті, оскільки аналіз подібних норм в КК України показав, що певної закономірності їх розташування зовсім не прослідковується і це негативно впливає на їх розуміння, порушує композиційну організацію тексту кримінального закону.

Так, наприклад, в ст. 220-1 КК України ч. 1 «Внесення керівником або іншою службовою особою банку до бази даних про вкладників завідомо неправдивих відомостей» і ч. 3 «Внесення керівником або іншою службовою особою банку у звітність, яка подається до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, завідомо неправдивих відомостей» передбачені абсолютно однакові санкції. Більш того, різниця в даних диспозиціях лише в тому, куди вносяться завідомо неправдиві відомості, а дії («внесення»), суб'єкти («керівники або інші службові особи банку»), відомості, які вносяться («завідомо неправдиві»), є абсолютно однаковими. Незрозуміло, чому законодавець виокремив дані частини, якщо можна було б об'єднати в одну частину в такій редакції «1. Внесення керівником або іншою службовою особою банку до бази даних про вкладників, а так само у звітність, яка подається до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, завідомо неправдивих відомостей – карається штрафом від восьмисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян», що відповідає принципу економного використання мовних конструкцій. Тоді в частині 2 відобразяться кваліфікуючі ознаки дії – вчинення повторно або за попередньою змовою групою осіб. Ці ознаки стосуються внесення завідомо неправдивих відомостей до бази даних про вкладників, тому дослівне посилення в тексті ч. 2 слід зберегти. Однак, незрозуміло, чому дану кваліфікуючу ознаку законодавець не передбачив для внесення завідомо неправдивих відомостей у звітність, яка подається до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб. До речі, в ч. 4 санкції даної статті вказане додаткове покарання, ні назва, ні розмір якого не передбачене Загальною частиною КК України – «обмеження права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до десяти років». З урахування викладеного, вважаємо стаття потребує суттєвого редагування, що відображено в додатку.

Аналіз послідовності розміщення правового матеріалу у вищевказаних статтях, де є декілька простих (основних) складів кримінального правопорушення, показав, що здебільшого за основним складом слідують склади з кваліфікуючими ознаками, далі – інший основний склад та склад з його кваліфікуючими ознаками. Крім того, послідовність основних складів така: від менш суспільно небезпечного діяння до більш небезпечного, крім випадків, коли другий простий склад більш віддалений за змістом від назви статті, ніж перший. Наприклад, у ст. 338 «Наруга над державними символами» законодавець вважає більш небезпечною публічну наругу над Державним Прапором України, Державним Гербом України або Державним Гімном України, ніж над офіційно встановленим або піднятим прапором чи гербом іноземної держави, хоча розміщує цей припис в ч. 1. Таке розміщення відповідає одній з вимог, сформульованих теоретиками, яка стосується логічного викладу в ньому норм права – більш загальні положення мають передувати менш загальним⁵⁰⁰. За такою ж логікою побудовані ст. 243 «Забруднення моря», 369-3 «Протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань», ст. 358 «Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів», ст. 442 «Геноцид» та ін.

Не відповідає даній логіці ст. 431 «Злочинні дії військовослужбовця, який перебуває в полоні», де усі частини з основним складом (в трьох частинах описуються суттєво різні за змістом дії військовополонених, які є кримінально протиправними), притому ті діяння, що становлять найменшу небезпеку розміщені в ч. 3, перед такими як насильство над іншими військовополоненими або жорстоке поводження, що караються позбавленням волі на строк від 5 до 8 років.

Окремої уваги потребує аналіз розміщення і оформлення кваліфікованих складів кримінальних правопорушень. Кваліфікуючі ознаки відображені у частинах статей, які розміщуються після частини з конструктивними ознаками основного складу кримінального правопорушення. Вони утворюють

⁵⁰⁰ Дзейко Ж. О. Стаття, глава, розділ закону як елементи його структури. *Європейські перспективи*. 2014. № 1. С. 5.

новий юридичний склад, що відображений у новій структурній одиниці тексту кримінального закону: в першій (перших) частинах статті – основний, далі – кваліфікований, ще далі – особливо кваліфікований склад кримінального правопорушення, при кваліфікації це відображено в індексно-цифровому та словесному позначенні. Тому, як правильно зазначає О. З. Мармура, «використання у законі ознак, що кваліфікують злочин [кримінальне правопорушення], та правильна їх структуризація дає змогу відобразити при кваліфікації, безпосередньо у формулі, рівень суспільної небезпеки вчиненого злочину [кримінального правопорушення]»⁵⁰¹. Разом з тим, аналіз послідовності розміщення частин деяких статей в КК України, а також аналіз тексту певних кваліфікуючих ознак викликає низку зауважень.

Передусім підкреслимо, що принципи зовнішнього оформлення кримінального закону повинні поширюватися і на структуризацію та розміщення правового матеріалу в КК України, про що вказувалося в підрозділі 3.1 монографії. Так, виходячи з принципу економного використання мовних конструкцій кримінального закону, законодавець користується такими прийомами текстуального оформлення при формулюванні кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак, як уживання словосполучень «ті самі дії...», «те саме діяння...», «дії, передбачені частиною першої цієї статті...», «діяння, передбачене частиною першою цієї статті...», «дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті...» та подібними.

З огляду на зміст основного складу кримінального правопорушення, логіку викладу правового матеріалу, для того, щоб відсильні диспозиції статей були зрозумілими, можна сформулювати наступні правила використання даних конструкцій на початку речень частин 2 і т.д. статей Особливої частини КК України при побудові кваліфікованих/особливо кваліфікованих складів:

- 1) при конструюванні відсильних диспозицій кваліфікованих складів допустимими є повторення термінів, які містять дефініцію в ч. 1 і становлять слово чи словосполучення, в інших випадках слід використовувати кліше: те саме діяння (дії); діяння (дії), передбачена(і) ...;

⁵⁰¹ Мармура О. З. Поняття ознак, що кваліфікують злочин. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 299.

- 2) використовувати дослівні повтори ознак, передбачених в основних складах лише в тому випадку, якщо кваліфікуючі ознаки поширюються не на всі ознаки основного складу;
- 3) якщо об'єктивна сторона основного складу кримінального правопорушення може утворюватися шляхом лише дії, тоді обирається слово «дія», якщо як дії, так і бездіяльності слід використовувати слово «діяння»;
- 4) словосполучення «те саме діяння (та сама дія, ті самі дії)» повинно використовуватися лише в частинах 2 статей Особливої частини КК України;
- 5) конструкція «діяння (дії), передбачені частиною першої цієї статті» повинна використовуватися лише в частинах 3 і т.д. статей Особливої частини КК України;
- 6) конструкції «діяння (дії), передбачені частинами першою або другою (третьою, четвертою) цієї статті», «діяння (дії), передбачені другою (третьою, четвертою)» також повинні використовуватися лише в частинах 3 і т.д. статей Особливої частини КК України виключно з метою посилання на конкретний номер частини статті.

На наш погляд, даних правил слід дотримуватися, зважаючи на специфіку юридичної техніки кримінального закону, на вимоги однотипності викладу тексту закону, однаковості використання мовних конструкцій, їх уніфікацію, що сприятиме стрункості побудови кваліфікованих (особливо кваліфікованих) складів. Інакша побудова викликає необхідність додатково тлумачити певну норму, порушує принципи зовнішнього оформлення тексту кримінального закону, що в кінцевому рахунку впливає на його зрозумілість.

Зауважимо, використання відсилки «те саме діяння» у випадках, коли відсилка стосується не усіх ознак, передбачених у диспозиції, на яку посилаються, а лише деяких, призводить також до неадекватного розуміння кримінального закону.

Так, в ухвалі Другої судової палати Касаційного кримінального суду ВС за результатами касаційної скарги захисника О. О. Якименка на вирок Могилів-Подільського міськрайонного суду Вінницької області від 29 березня 2012 року та ухвалу Апеляційного суду Вінницької області від 11 липня 2018 року щодо ОСОБА_3, обвинуваченого у вчиненні злочину,

передбаченого ч. 2 ст. 194 КК України стало необхідним роз'яснити положення ч. 2 ст. 194 КК України. Захисник звернувся зі скаргою у зв'язку з відсутністю, на його думку, в діянні складу злочину, так як для кваліфікації дій за ч. 2 ст. 194 КК України необхідним є заподіяння шкоди у великих розмірах, шляхом підпалу. Шкода заподіяна ОСОБА_3 не відноситься до великого розміру⁵⁰².

Справді, якщо тлумачити буквально «те саме діяння» в ч. 2 ст. 194 КК України, то в ч. 1 це описується як «Умисне знищення або пошкодження чужого майна, що заподіяло шкоду у великих розмірах», однак ВС вказав на наступне: «Якщо припустити, що словосполучення «те саме діяння», застосоване законодавцем у ч. 2 ст. 194 КК віддзеркалює повністю ч. 1 цієї статті, тобто: «умисне знищення або пошкодження чужого майна», і «заподіяння шкоди у великому розмірі», то за такого підходу кожна із обставин, зазначених у ч. 2 ст. 194 КК потребує у якості попередньої умови встановлення також заподіяння шкоди у великому розмірі. Наприклад, при наявності такої кваліфікуючої ознаки як «заподіяння майнової шкоди в особливо великих розмірах», що свідчить про необхідність установлення саме такого розміру шкоди, безвідносно від наявності інших обставин та великого розміру, зазначеного у ч. 1 ст. 194 КК. Якщо ж стати на позицію, що і тут потрібно встановити шкоду у великих розмірах як у ч. 1, то вийде, що спочатку слід встановити великий, а потім ще й особливо великий розмір шкоди. Так само обставина «спричинення загибелі людей чи інші тяжкі наслідки», вкрай обмежує можливості застосування цієї частини, залишаючи за межами кримінальної відповідальності випадки, коли умисне знищення або пошкодження чужого майна не супроводжувалося заподіянням шкоди у великому розмірі, але спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки. Такий підхід є вкрай суперечливим. Тобто під словами «те саме діяння» законодавець має на увазі лише «суспільно небезпечне діяння», як ознаку об'єктивної сторони складу аналізованого кримінального правопорушення. Нормативний зміст складу даного кримінального правопорушення пов'язаний з особливим варіантом його

⁵⁰² Ухвала Верховного Суду від 27 березня 2019 року. Справа № 1-8/2012. Провадження № 51-1581км18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80889416> (дата звернення: 05.07.2019).

утворення – заміщення обов’язкової характеристики основного складу – «що заподіяло шкоду у великих розмірах» обтяжуючими обставинами «те саме діяння, що: вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом; заподіяло майнову шкоду в особливо великих розмірах; спричинило загибель людей; спричинило інші тяжкі наслідки». В цьому разі «заподіяння шкоди у великих розмірах» до змісту формулювання «те саме діяння» не входить»⁵⁰³.

Формулювання ч. 2 ст. 365 КК України через використання «дії, передбачені частиною першої цієї статті» також викликало незрозумілість даної норми через не охоплення при кваліфікації за ч. 2 ст. 365 усіх ознак, передбачених ч. 1 зазначеної статті. Так, апеляційний суд ухвалою від 14 червня 2017 р. вирок Іршавського районного суду Закарпатської області від 30 січня 2014 р. в частині засудження ОСОБА_3 за ч. 2 ст. 365 КК України скасував і закрити кримінальне провадження, умотивувавши своє рішення тим, що обов’язковою ознакою кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 365, є завдання істотної шкоди охоронюваним законом правам, інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам, інтересам юридичних осіб. Натомість у касаційній скарзі прокурор порушив питання про скасування ухвали апеляційного суду і призначення нового розгляду кримінального провадження у суді апеляційної інстанції на підставах неправильного застосування закону України про кримінальну відповідальність. Як зазначає прокурор, об’єктивну сторону цього кримінального правопорушення становлять лише дії, що явно виходять за межі наданих службовій особі прав чи повноважень і супроводжуються застосуванням визначеного у диспозиції відповідної частини статті насильства чи погрозою його застосування, незалежно від наявності чи відсутності матеріального еквіваленту завданої шкоди. Це стало підставою для передачі справи на розгляд Великої Палати Верховного Суду, оскільки міститься виключна правова проблема, розв’язання якої необхідне для забезпечення розвитку права та формування єдиної правозастосовної практики. Виключна правова проблема в цій справі полягає у визначенні

⁵⁰³ Ухвала Верховного Суду від 27 березня 2019 року. Справа № 1-8/2012. Провадження № 51-1581км18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80889416> (дата звернення: 05.07.2019).

способу тлумачення викладених у ч. 2 ст. 365 КК України слів: «дії, передбачені частиною першою цієї статті» – як таких, що відсилають тільки до дій, які явно виходять за межі наданих службовій особі прав чи повноважень, чи охоплюють ще й їх наслідки у виді істотної шкоди⁵⁰⁴.

У висновку Постанови Великої Палати ВС щодо застосування норми права надається тлумачення ч. 2 ст. 365 КК України і вказано: «Об'єктивна сторона злочину, передбаченого частиною другою статті 365 КК, вичерпується діями, які явно виходять за межі наданих працівнику правоохоронного органу прав чи повноважень і містять принаймні одну з ознак: супроводжуються насильством або погрозою застосування насильства, застосуванням зброї чи спеціальних засобів або болісними і такими, що ображають особисту гідність потерпілого, діями, за відсутності ознак катування. Заподіяння наслідків у вигляді істотної шкоди не є обов'язковою умовою для кваліфікації дій за частиною другою статті 365 КК»⁵⁰⁵.

Зауважимо, що до редакції даної статті ЗУ № 746-VII від 21.02.2014 р. в ч. 2 ст. 365 КК України замість слів «дії, передбачені частиною першої цієї статті...» зазначалося «перевищення влади або службових повноважень...» з наступним перерахуванням кваліфікуючих ознак. На наш погляд, таке формулювання відповідало вимозі точності формулювання норми та не давало підстав для подвійного тлумачення норми, адекватно відображало нормативний зміст норми, оскільки в ч. 1 цієї статті міститься дефініція даного поняття: «Перевищення влади або службових повноважень, тобто умисне вчинення працівником правоохоронного органу дій, які явно виходять за межі наданих йому прав чи повноважень, якщо...», тому воно є більш вдалішим з позиції зрозумілості даної норми.

⁵⁰⁴ Постанова Великої палати Верховного Суду від 05 грудня 2018 року. Справа № 301/2178/13-к. Провадження № 13-57к18. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78426368?fbclid=IwAR04_tmy_GUqBe-FliPxLhV1vMlMoocY-Gbzm-7s2zorMSrO4pgPZQxqR7YY (дата звернення: 05.07.2019).

⁵⁰⁵ Постанова Великої палати Верховного Суду від 05 грудня 2018 року. Справа № 301/2178/13-к. Провадження № 13-57к18. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78426368?fbclid=IwAR04_tmy_GUqBe-FliPxLhV1vMlMoocY-Gbzm-7s2zorMSrO4pgPZQxqR7YY (дата звернення: 05.07.2019).

І в першому, і в другому вищезгаданому рішенні вищої судової інстанції йдеться про необхідність правової визначеності в аспекті вимог статті 7(1) КЗПЛ, проте дотримання вимоги правової визначеності Конвенції забезпечується, на нашу думку, не так існуванням усталеної судової практики, як зазначається в рішенні, як шляхом точного і зрозумілого формулювання диспозицій, причому в даних випадках це можливо здійснити.

З огляду на можливі суперечності при тлумаченні словосполучень «ті самі дії (діяння)», «дії, передбачені частиною першою (другою і т.д.)», якими можуть не охоплюватися усі ознаки складу кримінального правопорушення, викладені в частині статті, на яку посилаються у відсильній диспозиції, слід вказати на ще одне правило формулювання кваліфікуючих ознак: не можна використовувати відсилку типу «ті самі дії (діяння)», «дії, передбачені частиною першою (другою і т.д.)» при формулюванні кваліфікуючих ознак у випадках, коли нормативний зміст інший, ніж в диспозиції, на яку вказує посилання. У такому випадку при формулюванні кваліфікованого складу слід використовувати повторення лише тих ознак, які передають нормативний зміст частини відповідної статті, з виключенням зайвих ознак.

Так, в ст. 152 «Згвалтування» в ч. 2-3 при формулюванні кваліфікуючих ознак, законодавець використовує слово «згвалтування», оскільки в ч. 1 описуються ознаки згвалтування і норма є дефінітивною, а в ч. 4 використовує формулювання: «*дії, передбачені частиною першою цієї статті*, вчинені щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, незалежно від її добровільної згоди», чим не порушує однотипність конструкцій в статті, адже словосполучення «*незалежно від її добровільної згоди*» вказує, що за даною ознакою дії не охоплюються дефініцією, наданою в ч.1 ст.152 КК України. Точно так побудована ст. 153 «Сексуальне насильство», тільки відносно іншого поняття.

У ч. 2 ст. 154 законодавець повторює повністю ознаки ч. 1 «Примушування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з іншою особою» замість типового використання «*ті самі дії з особою, від якої потерпіла особа матеріально або службово залежна*». Зазначимо, що редакційних змін усі згадані статті зазнали відповідно до ЗУ від 06.12.2017

«Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами», до проекту якого та доопрацьованого проекту надали висновки і зауваження Головне юридичне управління⁵⁰⁶ від 12.07.2016 р. та Головне науково-експертне управління⁵⁰⁷ від 2.11.2016 р., із вказівкою на суттєві недоліки, в тому числі і до юридичної техніки, термінології, які не були враховані.

Законодавець іноді відходить від традиційної побудови кваліфікуючих і особливо кваліфікуючих ознак, від сформульованих вище правил.

Так, у ч. 2 ст. 327 КК України дослівно дублюється ч. 1 цієї ж статті: «Заготівля, перероблення з метою збуту або збут продуктів харчування чи іншої продукції, радіоактивно забруднених понад допустимі рівні» і далі – «якщо вони спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки» – вже власне кваліфікуюча ознака. З метою економії мовних засобів пропонуємо змінити ч. 2 ст. 327 КК України на: «ті самі дії, якщо вони спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки».

Зауваження викликає і виклад ст. 435 КК України «Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею», де диспозиція ч. 1 і ч. 2 майже дослівно дублюються: ч. 1 «Носіння в районі воєнних дій символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала особами, які не мають на те права, а також зловживання в умовах особливого періоду, крім воєнного стану, прапорами чи знаками Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала або пофарбуванням, присвоєним санітарно-транспортним засобам» і ч. 2 «Носіння в районі воєнних дій символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала особами, які не мають на те права, а також зловживання в умовах воєнного стану прапорами

⁵⁰⁶Зауваження Головного юридичного управління від 12.07.2016. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59648 (дата звернення: 20.06.2018).

⁵⁰⁷Висновок Головного науково-експертного управління від 2 листопада 2016 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59648 (дата звернення – 20.06.2018).

чи знаками Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала або пофарбуванням, присвоєним санітарно-транспортним засобам».

Справа в тому, що в даному випадку норма сформульована так, що може викликати конкуренцію кримінально-правових норм. Адже використання сполучника «*а також*» шляхом граматичного тлумачення дає підстави для висновку, що зловживання прапорами чи знаками Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала або пофарбуванням, присвоєним санітарно-транспортним засобам підлягає різній кваліфікації залежно від того в умовах особливого періоду чи воєнного стану вчинені ці дії, натомість носіння в районі воєнних дій зазначеної символіки особами, які на це не мають права, не залежить від особливого періоду чи воєнного стану. Тому в даному випадку, на наш погляд, законодавець першочергово не зміг за допомогою форми відобразити законодавчу волю, адже мета закону, яким вносилися відповідні зміни, в тому числі і до даної статті, – встановити відповідальність за військові кримінальні правопорушення, передбачені вказаними статтями КК, якщо їх вчинено не лише в умовах воєнного стану, а й в умовах особливого періоду⁵⁰⁸. На наш погляд, внесення змін до ч. 2 ст. 435 КК України «Ті самі діяння, вчинені в умовах воєнного стану» дасть змогу усунути цю прогалину, не дасть підстав для можливої конкуренції при вчиненні дій, пов'язаних з носінням в районі воєнних дій символіки особами, які на це не мають права.

Крім даної статті, через неуважність законотворців дослівне текстове повторення «у присутності малолітнього чи неповнолітнього» наявне в ч. 2 і ч. 3 ст. 299 КК України «Жорстоке поводження з тваринами» при описі кваліфікуючої та особливо кваліфікуючої ознак. Цей факт обумовлює конкуренцію ч. 2 ст. 299 і ч. 3 ст. 299 КК України, і незрозуміло як кваліфікувати жорстоке поводження з тваринами у випадку, якщо вони вчинені у присутності малолітнього чи неповнолітнього.

⁵⁰⁸ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53043 (дата звернення – 20.06.2019).

Аналіз вироків по засудженню за даним кримінальним правопорушенням показав, що у разі, коли жорстоке поводження з тваринами обтяжується лише вчиненням у присутності малолітнього чи неповнолітнього, дії кваліфікують за ч. 2 ст. 299 КК України. Наприклад, відповідно до вироку Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 5 лютого 2018 року ОСОБА_1, реалізуючи свій злочинний умисел, направлений на жорстоке поводження з твариною, усвідомлюючи злочинних характер своїх дій, не зважаючи на присутність сусідів та малолітніх осіб ОСОБА_2, ІНФОРМАЦІЯ_6 та ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_7, використовуючи свій власний транспортний засіб, а саме автомобіль марки «ЗАЗ-DAEWOO», модель «LANOS», чорного кольору, реєстраційний номер НОМЕР_1, 2008 року випуску, за допомогою мотузки прив'язав свого собаку рижої масті на прізвисько «Рекс» до фаркопу автомобіля та сів за кермо. Після чого, ОСОБА_1 на вищевказаному автомобілі попрямував по пров. Маяковському та вул. Лісозахисній м. Слов'янська Донецької області, з метою вбивства свого собаки на прізвисько «Рекс». В результаті волочіння собаки по дорозі, йому було причинено численні травми голови, тулуба та внутрішніх органів, що призвело до смерті. Вчинене ОСОБА_1 вірно кваліфіковано за ч. 2 ст. 299 КК України, як вчинення умисних дій, які виразились у знущанні над твариною, що відноситься до хребетних, вчиненому із застосуванням жорстоких методів, у присутності малолітніх⁵⁰⁹. Підтверджується правильність кваліфікації і у вирокх Першотравенського міського суду Дніпропетровської області від 14 вересня 2018 року: «Кваліфікація скоєного ОСОБА_2 по ч. 2 ст. 299 КК України правильна, за ознакою жорстоке поводження з тваринами, що відноситься до хребетних, що вчинене умисно та призвело до каліцтва, вчинене у присутності малолітнього»⁵¹⁰, Ківерцівського районного суду Волинської

⁵⁰⁹ Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 5 лютого 2018 року. Номер провадження 1-кп/243/175/2018. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72052883> (дата звернення 21 червня 2019 року).

⁵¹⁰ Вирок Першотравенського міського суду Дніпропетровської області від 14 вересня 2018 року. Провадження № 1-кп/0186/126/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76448394> (дата звернення 21 червня 2018 року).

області від 26 січня 2018 року: «ОСОБА_2 своїми умисними діями, що виразились у жорстокому поводженні з твариною, що відноситься до хребетних, вчинене з хуліганських мотивів в присутності неповнолітньої, вчинив кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 299 КК України»⁵¹¹.

А от у випадках, коли, крім присутності малолітніх чи неповнолітніх, є й інші особливо кваліфікуючі обставини, передбачені ч. 3 ст. 299, суди кваліфікують за ч. 3 ст. 299 КК України. Наприклад, Софіївський районний суд Дніпропетровської області від 18 грудня 2018 року визнав: «Своїми умисними діями гр.ОСОБА_1, вчинила кримінальне правопорушення передбачене ч. 3 ст. 299 КК України, тобто жорстоке поводження з тваринами, що відносяться до хребетних, у тому числі безпритульних, яке вчинене умисно та призвело до загибелі тварини з особливою жорстокістю у присутності малолітнього, вчинене активним способом»⁵¹².

Це є правильним, оскільки і думка науковців така ж – кваліфікація кримінального правопорушення при конкуренції норми-частини та норми-цілого за об'єктивною стороною складу кримінального правопорушення здійснюється за нормою, яка найбільш повно та змістовно передбачає ознаки об'єктивної сторони фактично вчиненого суб'єктом діяння⁵¹³.

Все ж, для зрозумілішого викладу норм, уникнення сумнівів при кваліфікації, зважаючи на принцип адекватного вираження правового матеріалу, на наш погляд, слід внести зміни до ч. 3 ст. 299 КК України в процесі поточного законодавства, шляхом видалення слів «або у присутності малолітнього чи неповнолітнього».

Схожою є проблема, що впливає на кваліфікацію, це формулювання ст. 297 КК України, яка зазнала редакційних змін

⁵¹¹ Вирок Ківерцівського районного суду Волинської області від 26 січня 2018 року. Провадження № 1-кп/0158/27/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71873050> (дата звернення: 21 червня 2018 року).

⁵¹² Вирок Софіївського районного суду Дніпропетровської області від 18 грудня 2018 року. Провадження № 1-кп/193/105/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78848667> (дата звернення: 21 червня 2018 року).

⁵¹³ Ус О. В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації: лекції. Харків : Право, 2018. С. 146.

відповідно до ЗУ від 21.01.2014 р.⁵¹⁴, метою якого було посилення відповідальності за кримінальні правопорушення, пов'язані з оскверненням або руйнуванням пам'ятників, споруджених в пам'ять тих хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни. Однак, в ч. 3 ст. 297 КК України одна з кваліфікуючих ознак – дії, передбачені ч. 1 чи 2 цієї статті щодо пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців, але в ч. 2 ст. 297 КК України вона є конструктивною: «Осквернення або руйнування братської могили чи могили Невідомого солдата, пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців». Тому пропонуємо в ч. 3 ст. 297 КК України прибрати дублювання, оскільки ця ознака вже передбачена в ч. 2 даної статті.

Продовжуючи аналіз побудови складів кримінальних правопорушень з кваліфікуючими та особливо кваліфікуючими ознаками, слід також звернути увагу, що не завжди точно і послідовно законодавець використовує терміни «дії», «діяння». Так, наприклад, у ч. 2 ст. 365-2 КК України «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги» правильно використовується «те саме діяння», оскільки об'єктивна сторона даного кримінального правопорушення характеризується діянням, яке може бути вчинене як шляхом дії, так і бездіяльності⁵¹⁵, однак у ч. 3 цієї статті вживається: «дії, передбачені

⁵¹⁴ Про внесення зміни до статті 297 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни - радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців: Закон України № 734-VII від 21.01.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/734-18#n5> (дата звернення: 21 червня 2019 року).

⁵¹⁵ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Т. 2. С. 805.

частинами першою або другою цієї статті...», що слід змінити на «діяння...». Навпаки, замість слова «дії» неправильно використовується «діяння» у ч. 2 ст. 126 «Побої і мордування», хоча в ч. 1 цієї ж статті прямо зазначено «Умисне завдання удару, побойв або вчинення інших насильницьких дій», ч. 2 і 3 ст. 277 «Пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів», хоча теж в 1 частині пряма вказівка на дії. У деяких статтях шляхом логічного аналізу, виходячи з тлумачення, даних в науково-практичних коментарях, можна встановити, що об'єктивна сторона основного складу полягає у вчиненні дій, а у кваліфікованому неправильно використовується «діяння»: ч. 2 ст. 129 «Погроза вбивством», ч. 2 ст. 158-2 «Незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму», ч. 2 ст. 194 «Умисне знищення або пошкодження майна», ч. 2 ст. 259 «Завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності», ч. 5 ст. 260 «Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань», ч. 3 ст. 298-1 «Знищення, пошкодження або приховування документів чи унікальних документів Національного архівного фонду» (хоча в ч. 2 цієї статті вказівка на «дії»), ч. 2 ст. 366 «Службове підроблення», ч. 2 ст. 447 «Найманство» (хоча в ч. 3 цієї статті використовується «дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті»).

Законодавець має бути уважнішим до подібних моментів, дотримуватися вимоги точності використовуваних термінів, тим більше до таких часто вживаних конструкцій. Іноді на подібні технічні недоліки звертає увагу Науково-експертне управління, і вони вчасно ліквідуються. Так, у Висновку на проекті ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо удосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку)»⁵¹⁶ в п. 4 запропоновано в частині 2 ст. 220 (надалі через вади законодавчої техніки законопроекту вона набула індексу 220-1) поняття «діяння» замінити на поняття «дії».

Для полегшеного сприйняття й адекватного розуміння реципієнтом кримінально-правової норми важливим є ще

⁵¹⁶ Висновок Головного науково-експертного управління від 12.06.2015.
URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55531
(дата звернення – 21.06.2019)

одне правило юридичної техніки кримінального закону, яке пов'язане із структуризацією – одному нормативному припису повинен відповідати один пункт чи частина статті.

У КК України все ж є приписи, які недиференційовані в композиційному відношенні (наприклад, ч. 2 ст. 53, ч. 5 ст. 53, ч. 1 ст. 69, ч. 2 ст. 95). На загальному фоні структурно недиференційовані в нормативному тексті подібні кримінально-правові приписи виглядають як недостатньо пророблені, є нечитабельними, тому підлягають розукрупненню за допомогою вже вироблених юридичною технікою способів⁵¹⁷. Це може бути поділ статей на частини. Разом з тим негативним є явище, коли в Загальній частині КК України частини поділяються на абзаци без цифрового позначення, адже при застосуванні закону це викликає труднощі. Тому, наприклад, в ст. 53 КК України, доцільно виділити за допомогою цифрового позначення з крапкою частину 6 і 7 замість абзаців в ч. 5.

Окремим структурним елементом кримінального закону є примітки. У КК України примітки можуть бути до однієї чи декількох статей. Мета приміток – роз'яснення певних термінів, кількісних або якісних ознак понять, які передбачені статтями КК України.

З приводу необхідності і доцільності використання приміток в законі в юридичній науці немає однозначної думки.

Ті науковці, які розглядали дане питання в розрізі теорії права, юридичної техніки загалом, схиляються до позиції, що використання в тексті закону приміток є явищем небажаним. С. С. Алексєєв вважає, що на відміну від інших структурних елементів, примітки ускладнюють текст⁵¹⁸, Т. В. Кашаніна вказує на те, що вони загромаджують, заплутують нормативні документи, погіршують їх структуру, розсіюють увагу правозастосовників, ускладнюють засвоєння і користування нормативними актами, на практиці себе не виправдовують⁵¹⁹. Схоже обережне

⁵¹⁷ Мусиченко О. М. Текстуальні ознаки кримінального закону. *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (15–16 травня 2015 р., м. Одеса) : у 2 т. Т. 2 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса: Юридична література, 2015. С. 212.

⁵¹⁸ Алексєєв С. С. *Общая теория права: Учебник*. 2-е изд., передел. и доп. М.: Велби, 2008. С. 464.

⁵¹⁹ Кашанина Т. В. *Юридическая техника*. С. 118.

ставлення до приміток виражене в Порядку подання нормативно-правових актів на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України та проведення їх державної реєстрації, відповідно до п. 2.16 якого включення до нормативно-правових актів приміток не допускається, за винятком випадків, якщо необхідно дати визначення будь-якого суміжного поняття або помістити короткий коментар, що допоможе точніше зрозуміти положення, викладені в структурній одиниці нормативно-правового акта. Примітки не повинні містити норм права⁵²⁰.

Інша група науковців, здебільшого це дослідники кримінального закону, досить багато уваги приділяли вивченню приміток у КК як необхідному і важливому елементу в структурі кримінального закону, що має своє функціональне навантаження, хоча щодо сутності приміток підходи відрізняються. Так, О. П. Войтович вказує на примітку як нетипове супроводжуюче законодавче встановлення поза межами кримінально-правової норми, однак виконує важливе завдання – конкретизувати, доповнювати чи змінювати кримінально-правову норму, причому це утворення має таку є юридичну силу як і сама норма⁵²¹. Професор В. Е. Новічков не погоджуючись з тим, що примітки є винятком чи певним квазі-нормативним утворенням, говорить про нормативність приміток, про примітки як норму, правове явище, правове встановлення, наголошує на тому, що наявність приміток сприяє розумінню юристами-практиками, правозастосовниками конкретних кримінально-правових норм, певної сукупності кримінально-правових встановлень⁵²². Вказує на самостійний характер приміток, типовість в авторському ви-

⁵²⁰ Порядок подання нормативно-правових актів на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України та проведення їх державної реєстрації. Затверджений Наказом Міністерства юстиції України від 12.04.2005 № 34/5. Про вдосконалення порядку державної реєстрації нормативно-правових актів у Міністерстві юстиції України та скасування рішення про державну реєстрацію нормативно-правових актів URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0381-05> (дата звернення: 08.07.2019).

⁵²¹ Войтович А. П. Примечания в уголовном законе (сущность, виды, общая характеристика) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Ульяновск, 2006. 184 с.

⁵²² Новичков В. Е. Некоторые замечания относительно понятия «примечание» в уголовном праве России. *Таврический научный обозреватель*. 2016. № 5(10). С. 208–209.

значенні Ю. В. Сомова: «примітка в кримінальному законодавстві – це відносно самостійний, об'єктивно існуючий і реально функціонуючий прийом юридичної техніки, що являє собою державно-владне нормативне типове законодавче встановлення, закріплює певні правові положення, що мають характер конкретизації, і структурований в рамках юридичної норми, є обов'язковим в процесі правозастосовної діяльності та враховується в процесі нормотворення»⁵²³.

Погоджуємося з думкою М. М. Сивака, що традиційним, типовим і звичним засобом-інструментом законодавчої техніки саме кримінального закону є примітки; вони не «захарашують» текст, а сприяють лаконічності і стислості формулювання кримінально-правових приписів, оскільки виносять частину нормативного матеріалу за межі диспозиції статті Особливої частини КК України; вони не мають другорядного значення, адже при кваліфікації нормативні положення приміток використовуються одночасно з диспозицією⁵²⁴. Водночас науковець вважає, що як структурний елемент Загальної частини КК України примітки не можуть використовуватися, бо і самі норми Загальної частини виступають свого роду примітками до правил застосування норм Особливої частини КК України⁵²⁵. Однак, зважаючи на те, що функціональне призначення приміток в тому, що вони є прийомом законодавчої техніки, який дозволяє дотримуватися вимог лаконічності, стислості тексту, а також точності закону (оскільки вони конкретизують норму, а винесення цих уточнень поза текст, наприклад, у рішення судів вищої інстанції позбавить їх юридичної сили закону), і в кінцевому рахунку його зрозумілості, вважаємо, що сучасна практика законотворця, який використовує примітки і в Загальній частині КК України, є правильною. Так, відповідно до ЗУ № 1698-VII від

⁵²³ Сомова Ю. В. Примечание в уголовном законодательстве (теоретико-прикладной анализ) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Нижний Новгород, 2009. С. 11–12.

⁵²⁴ Сивак М. М. Чи потрібні примітки як структурна частина статей Особливої частини КК України: до постановки проблеми. *Держава і право*. 2012. Випуск 55. С. 412.

⁵²⁵ Сивак М. М. Примітки статей Особливої частини Кримінального кодексу України: теоретико-прикладний аналіз : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. К., 2013. С. 63.

14.10.2014 ст. 45 зазнала редакційних змін, до неї додалася примітка з визначенням корупційних правопорушень, Загальна частину доповнено розділом XIV-1 згідно із Законом № 314-VII від 23.05.2013, де в ст. 96-3 також міститься примітка.

Учена О. І. Ситникова підкреслює незамінну роль приміток у розвантаженні тексту кримінально-правових приписів, їх дієвість при корегуванні застосування тих чи інших приписів, тому інструментальна роль приміток «провокує» їх кількісний ріст⁵²⁶. Справді, кількість приміток в кримінальному законі збільшується, з'явилися примітки і в Загальній частині, як було зазначено вище.

Можемо погодитися з думкою Ж. О. Дзейко, що в буденній свідомості існує думка про другорядність приміток. Однак, не можна з нею погодитися в тому, що вони ускладнюють розуміння і застосування закону⁵²⁷. Як зазначає З. А. Загиней, «вивчення закономірностей формулювання приміток до статей є запорукою адекватного з'ясування змісту кримінально-правової заборони»⁵²⁸. Крім того, поділяємо думку І. А. Зінов'євої, що головне призначення приміток полягає у винесенні за межі основного тексту закону додаткових відомостей, що можуть ускладнити текст у композиційному та змістовному відношеннях⁵²⁹. Тому правильне оформлення приміток сприяє зрозумілості кримінального закону, вони допомагають усвідомити окремі приписи та дають змогу розвантажити текст.

Однак, ускладнювати розуміння примітки можуть у випадках, коли оформлені по-різному, неоднотипно, коли вони розміщені в тексті віддалено від тієї статті чи групи статей, які вони уточнюють, роз'яснюють.

Оскільки примітки виконують конкретизуючу роль відносно кримінально-правової норми чи групи таких норм, виникає

⁵²⁶ Ситникова А. И. Законодательная текстология и ее применение в уголовном праве. С. 92.

⁵²⁷ Дзейко Ж. О. Стаття, глава, розділ закону як елементи його структури. *Європейські перспективи*. 2014. № 1. С. 7.

⁵²⁸ Загиней З. А. Примітки до статей як частина тексту Кримінального кодексу України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія право. 2014. Випуск 27. Том 3. С. 39

⁵²⁹ Зінов'єва І. А. Деякі питання використання приміток у Кримінальному кодексі України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2012. Випуск 23. С. 223-232.

питання щодо розміщення їх в тексті кримінального закону, зокрема наближеності до норми, яку уточнюють. На наш погляд, вони повинні розміщуватися максимально наближено до цієї норми чи групи норм.

Наведемо один з прикладів. Так, в примітці 3, 4, 5 до ст. 354 КК України йдеться про роз'яснення пропозиції, обіцянки неправомірної вигоди для цієї статті, а також статей 368, 368-3-370 КК України, повторності для статей 354, 368, 368-3, 368-4 і 369, а також вимагання неправомірної вигоди для статей 354, 368, 368-3 і 368-4. Вказані кримінальні правопорушення об'єднує те, що вони відповідно до примітки до ст. 45 КК України відносяться до корупційних (крім ст. 370 «Провокація підкупу»), однак, вони дуже віддалені від примітки до ст. 354 КК України, яка знаходиться в Розділі XV, а статті, на які вона посилається – в іншому Розділі XVII «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг». Принагідно зазначимо, що в ч. 5 цієї ж ст. 354 КК України сформульована заохочувальна норма, в якій визначено умови звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених статтями 368-3, 368-4, 369, 369-2 КК України.

На наш погляд, таке віддалене розміщення правового матеріалу, що стосується пояснення цілої групи норм, негативно впливає на зрозумілість змісту низки корупційних кримінальних правопорушень для звичайних громадян. Згадаємо слова професора П.В. Хряпінського, що заохочувальні норми мають бути на першому місці для ефективного впливу на правосвідомість їх адресатів⁵³⁰.

Специфіка побудови тексту КК України також в тому, що частини складного синтаксичного цілого в усіх випадках (великі це смислові одиниці чи дрібніші) мають відповідну назву, заголовок, що говорить як про відносну їх текстову самостійність, так і про зручність у сприйманні норм для адресата, і це є нормою сучасною юридичної техніки.

Приміром, юридична техніка одного з найстаріших кримінальних законів – КК Японії 1907 року – має свою специфіку.

⁵³⁰Хряпінський П. В. Структура та юридична техніка викладення заохочувальних кримінально-правових норм. С. 85.

Так, у даному кодексі частини і глави мають свої назви, а от назви статей відсутні. Однак, як зазначають дослідники, у виданих в Японії і за кордоном збірниках японського законодавства статтям присвоюється заголовки, які формулюються упорядником збірника або його редактором, причому ці назви відрізняються у різних виданнях, їх беруть у дужки, щоб показати, що такі назви відсутні в оригіналі закону⁵³¹. Цей приклад свідчить про те, що для сучасної юридичної техніки кримінального закону наявність заголовків є необхідним елементом КК.

Назви в КК України, крім описової й інформаційної, мають системно-інтегративну функцію, тобто дають змогу швидко отримати необхідні відомості про структуру кримінального закону, системні зв'язки його інститутів і кримінально-правових приписів, їх взаємне розташування і зміст.

Аналізуючи назви статей Особливої частини КК України, З. А. Тростюк говорить про те, що багато назв потребує вдосконалення з огляду на дотримання відповідності між змістом тих чи інших структурних підрозділів Особливої частини КК та заголовками, єдності термінології при формулюванні назв, стислості їх викладу, системності та співвідносності⁵³². Учена виявила низку недоліків у формулюванні назв статей: зміст статті є ширшим від її назви та навпаки; назва змінює сам юридичний припис, вміщений у кримінально-правовій нормі; зміст статті не відповідає її назві; багатослівність назв; певне дублювання назв; використання у назвах відмінних термінологічних зворотів для позначення однакових діянь з різними предметами; використання назв, якими можуть позначатися і суспільно небезпечні діяння, передбачені іншими статтями Особливої частини КК; вживання у назвах узагальнених термінів, які неприпустимо вживати; різне використання сурядних сполучників при формулюванні однорідних положень у назвах та диспозиція статей; назви статей Особливої частини КК збігаються з назвами статей інших нормативно-правових актів⁵³³.

⁵³¹ Уголовное право зарубежных стран. Общая и Особенная части : учебник для магистров / под ред. Н. Е. Крыловой. 4-е изд., перераб. и доп. М. : Издательство Юрайт, 2015. С. 527.

⁵³² Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України. С. 70.

⁵³³ Там само. С. 66–70.

Майже на кожен із вказаних недоліків можемо навести декілька прикладів. На сьогодні маємо ще один недолік – повний збіг назв різних статей КК України. Так, ст. 368-2 «Незаконне збагачення» та ст. 368-5 «Незаконне збагачення». Так трапилося тому, що відповідно до Рішення КСУ № 1-р/2019 від 26.02.2019 першу із вказаних статтю визнано неконституційною, а ЗУ № 263-IX від 31.10.2019 КК України доповнено ст. 368-5 з аналогічною назвою. Таке вирішення питання вважаємо неправильним, слід було б, відповідно до усталених правил юридичної техніки кримінального закону виключити редакцію ст. 368-2, натомість ЗУ внісши відповідні редакційні зміни до статті з цим же номером і назвою.

З огляду на досить велику кількість недоліків заголовків КК України, слід наголосити, при їх формулюванні законодавець повинен враховувати вимоги точності, стислості, єдності термінології, співвідносності змісту норми, для того щоб самі назви були зрозумілими і не заважали зрозумілості безпосередньо статті.

Підсумовуючи наголосимо на тому, що текстова завершеність кримінального закону, яка досягається його стрункою структурою, не виключає «дискурсивної незавершеності» діючого КК України, про що свідчать регулярні зміни, завдяки яким законодавець намагається надати кримінальному закону актуального ступеня завершеності на певному етапі розвитку суспільства. Однак, законодавцю ні в якому разі не слід забувати про те, що КК України – цілісна текстова одиниця, тому обов'язково це слід враховувати при прийнятті нових законів, якими вносяться зміни і доповнення до КК України, не порушуючи структурованість закону та правильно розміщуючи нормативний матеріал.

3.5. Нові концептуальні підходи до забезпечення зрозумілості кримінального закону в проєкті Кримінального кодексу України

На сьогодні триває активна робота над проєктом нового КК України. Загальна частина його вперше була оприлюднена робочою групою з питань розвитку кримінального права (далі – робоча група) 15 вересня 2020 р. Бачимо активну і досить плідну роботу, оскільки трохи більше року пройшло з моменту утворення Указом Президента України № 584/2019 від 7 серпня 2019 р. «Питання Комісії з питань правової реформи» у складі комісії робочої групи до моменту оприлюднення для громадського обговорення перших конкретних результатів роботи фахівців, які входять до складу робочої групи. А на момент підготовки монографії оприлюднено для обговорення розділи Загальної частини та значну частку розділів Особливої частини Проєкту.

У науковій спільноті і практиками допоки проєкт сприймається неоднозначно. Звичайно, багато які інститути кримінального права, використана новітня юридична техніка побудови кодексу в презентованому проєкті є надто новаторськими, що викликає не лише жваві дискусії, але й іноді повне не сприйняття нових ідей. Однією з можливих найбільших проблем, з огляду на докорінну зміну інституту призначення покарання, називають впровадження майбутнього КК України в практичне застосування окремих положень. Втім, досліджуване нами поняття зрозумілості кримінального закону знайшло безпосереднє вираження в проєкті. Крім того, використані засоби юридичної техніки підтверджують, що не лише на декларативному рівні йдеться про зрозумілість нового кримінального закону, оскільки розробники використовують засоби, які здавна, як показувалося в підрозділі 1.2 даної монографії, призначалися для кращого сприйняття і розуміння кримінально-правових встановлень, та враховують при формулюванні приписів способи і прийоми, які пропонувалися застосовувати в науковій доктрині при законотворенні для більш точного і зрозумілого викладу норм.

Найперше слід відзначити, що проєкт КК України розробляється відповідно до Концепції реформування кримінального законодавства, серед засад якої вказано, що нове кримінальне законодавство має бути побудоване з використанням сучасних досягнень законодавчої техніки, що забезпечить підвищення доступності його для сприйняття і розуміння населенням. Крім того, в Концепції серед інших засад визначено звільнення кримінального закону від декларативних положень, невластивих сучасному кримінальному праву; наголошено на спільності понятійного апарату для усіх кодифікованих нормативно-правових актах, які регламентують відповідальність за публічні правопорушення, на уніфікації термінології при побудові нового кримінального закону шляхом використання цифрових технологій та з розрахунком на майбутнє застосування закону в умовах діджиталізації⁵³⁴.

Перелік зазначених засад, вказаних в Концепції, дозволяє зробити висновок, що при створенні нового кримінального закону надважлива увага приділяється / повинна приділятися його якісним характеристикам, зокрема за допомогою засобів сучасної юридичної техніки має бути створений закон, який відповідатиме зрозумілості як однієї з його якісних властивостей. Саме тому у членів робочої групи виникають тривалі дискусії з приводу того чи іншого терміна, тієї чи іншої використаної юридичної конструкції тощо, з тим, щоб в кінці кінців положення закону були чіткими, зрозумілими, передбачуваними, про що вказується в самому проєкті (ст. 1.2.2. Юридична визначеність).

Отже, найпершим новим концептуальним підходом, який відображає прагнення законотворців до удосконалення якості кримінального закону, є закріплення в проєкті серед інших принципів Кримінального кодексу України (законності, рівності, пропорційності, індивідуальності, гуманізму, однократності, сумлінного виконання міжнародних зобов'язань) принципу юридичної визначеності.

На наш погляд, нормативне закріплення серед принципів кримінального закону юридичної визначеності, яка, на думку

⁵³⁴ Концепція реформування кримінального законодавства України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/concept> (дата звернення: 05.01.2021).

членів робочої групи, включає і зрозумілість (щоправда, як вимогу до нього) є позитивним і правильним кроком. Саме на юридичній (правовій) визначеності кримінального закону не лише в контексті передбачуваності кримінально-правових заходів, але й в контексті вимог до якості кримінального закону, наголошуючи, щоб він був доступний, досить чітко сформульований і давав особі можливість передбачити наслідки своєї поведінки, йдеться в багатьох рішеннях ЄСПЛ.

Згадувана ст. 1.2.2 проєкту КК України в ч 1. визначає наступне: «Положення кримінального закону мають відповідати вимогам достатньої чіткості, зрозумілості та передбачуваності, щоб давати особі можливість заздалегідь знати, які діяння є кримінальними правопорушеннями та які кримінально-правові засоби передбачені за їх вчинення»⁵³⁵. Зауважимо, що на момент підготовки монографії дана стаття зазнавала тричі змін. Так, на момент першого оприлюднення Проєкту на сайті Реформування кримінального законодавства України 15 вересня 2020 р. вона (тоді – це ст. 1.2.3⁵³⁶) не мала «характеризуючої» ознаки для вимог чіткості, зрозумілості, передбачуваності, 19 жовтня 2020 р. у контрольному тексті проєкту з'являється ознака «належної», яка на сьогодні трансформувалася у вимоги «достатньої чіткості, зрозумілості та передбачуваності». Останній термін виражає відповідність усталеній практиці ЄСПЛ, оскільки Суд, визнаючи те, що саме кримінальний закон має володіти найбільшим ступенем юридичної визначеності, разом з тим допускає існування нечітких встановлень,

⁵³⁵ Кримінальний кодекс України (проєкт). Контрольний текст (станом на 05.07.2021 року). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/07/06/tekst-proyektu-kk-ukrayiny-stanom-na-05-07-2021.pdf> (дата звернення: 08.07.2021).

⁵³⁶ Зміна нумерації зумовлена тим, що в перших варіантах проєкту була спроба закріпити принцип верховенства права. Не зовсім вдале формулювання, що не відповідало загальноприйнятому розумінню верховенства права та не повно розкривало його суть, не сприйняття його рецензентами зумовило те, що в тексті від 02.01.2021 принцип верховенства права з розділу 1.2. виключено, натомість згадку про верховенство права перенесено в найперший розділ, в ст. 1.1.1 якого вказано: «КК України є єдиним законом України, який на засадах верховенства права регулює суспільні відносини між державою і особою, яка вчиняє передбачені ним діяння». Відповідно, змінилася і нумерація статей розділу 1.2.

які в разі необхідності можуть бути подолані за допомогою тлумачення, зокрема й судового. Тобто, розробники проєкту, після надходження рецензій на перший оприлюднений текст, в яких у тому числі вказувалося й на невідповідність певних положень вказаним у ст. 1.2.3 вимогам⁵³⁷, усвідомлюючи можливість певної нечіткості, незрозумілості кримінального закону, вирішили додати «характеризуючий» термін стосовно вимог, який убезпечив би можливість подальшого оскарження рішень з приводу порушення принципу юридичної визначеності кримінального закону, сформульованого в самому акті так, що не допускає певного відходу від зазначених вимог. Таким чином, в ст. 1.2.3 з'явився спершу прикметник «належної», а згодом «достатньої». Якщо порівняти значення даних слів, прикметник «належний» є багатозначним і четверте із значень означає «який потрібний, необхідний; відповідний»⁵³⁸, це значення, що стосується контексту даної статті; слово ж «достатній» – означає «який задовольняє що-небудь або відповідає яким-небудь потребам»⁵³⁹. Тобто саме останній термін може передати певну міру умовності вияву вимог чіткості, зрозумілості, передбачуваності кримінального закону для знання і усвідомлення громадянами кримінальної протиправності діянь і кримінально-правових заходів у разі їх вчинення⁵⁴⁰.

Зазначимо, що майже в усіх КК інших країн, в яких закріплено принципи кримінального закону в окремій статті або главі, не виокремлюється принцип юридичної визначеності, як це зроблено в досліджуваному проєкті. Принципи кримінального закону (або принципи його застосування, принципи кримінальної відповідальності) в окремому структурному підрозділі переважно знайшли відображення в тих

⁵³⁷ Дудоров О., Письменський Є. Комплексне реформування кримінального законодавства України. Перший вагомий крок зроблено URL: <https://yvu.com.ua/kompleksne-reformuvannya-kryminalnogo-zakonodavstva-ukrayiny-pershyj-vagomyj-krok-zrobleno/> (дата звернення: 07.01.2021)

⁵³⁸ Словник української мови: в 11 томах. Том 5, 1974. С. 117.

⁵³⁹ Словник української мови: в 11 томах. Том 2, 1971. С. 387.

⁵⁴⁰ Мусиченко О. М. Нормативне визначення принципів кримінального закону: порівняльно-правовий аспект. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2021 : Альманах наукових праць* / за ред. проф. Є. Л. Стрельцова, проф. О. В. Козаченка, PhD О. М. Мусиченко. Миколаїв : МІП НУ ОЮА, 2021. С. 112–113.

кодексах, що прийняті вже в кінці ХХ – на початку ХХІ століття: КК Азербайджанської Республіки⁵⁴¹, КК Російської Федерації (ст. 3-7)⁵⁴², КК Туркменістану (ст. 3)⁵⁴³ КК Республіки Білорусь⁵⁴⁴, КК Республіки Польща⁵⁴⁵, КК Республіки Молдова⁵⁴⁶, КК Республіки Вірменія⁵⁴⁷, однак лише в останньому за часом, прийнятому 02.02.2017 р., КК Киргизької Республіки виокремлюється принцип юридичної визначеності. На відміну від проекту КК України, в ньому виокремлюється 3 частини, перша з яких пояснює юридичну визначеність як «можливість точного встановлення цим кодексом підстави для притягнення до кримінальної відповідальності за злочин, а також всіх ознак складу злочину»; в другій частині йдеться про те, що кримінальний закон повинен чітко і ясно визначати каране діяння (дія або бездіяльність) і не підлягає розширеному тлумаченню; третя ж частина закріплює заборону аналогії кримінального закону⁵⁴⁸,

⁵⁴¹Уголовный кодекс Азербайджанской Республики от 30 декабря 1999 года № 787-IQ (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.10.2020 г.). URL: <https://online.zakon.kz/document/?docid=30420353#pos=510;-56> (дата звернення: 08.01.2021).

⁵⁴²Уголовный кодекс Российской Федерации от 24 мая 1996 года (с изменениями на 30 декабря 2020 года). URL: <http://docs.cntd.ru/document/9017477> (дата звернення: 11.01.2021).

⁵⁴³Уголовный кодекс Туркменистана от 10 мая 2010 года № 104-IV. URL: https://www.legislationonline.org/download/id/8316/file/Turkmenistan_CC_2010_am2019_en.pdf (дата звернення: 11.01.2021).

⁵⁴⁴Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. № 275-З. Национальный правовой портал Республики Беларусь. URL: <http://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275> (дата звернення: 28.07.2019).

⁵⁴⁵Уголовный кодекс Республики Польша / Науч. ред. канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашов, докт. юрид. наук, проф. Н. Ф. Кузнецова; вступ. статья канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашова, канд. юрид. наук, проф. Э. А. Саркисовой; перевод с польского Д. А. Барилевич. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. С. 46.

⁵⁴⁶Уголовный кодекс Республики Молдова от 18.04.2002. URL: <http://lex.justice.md/ru/331268/> (дата звернення: 27.07.2019).

⁵⁴⁷Уголовный кодекс Кыргызской республики от 2 февраля 2017 года № 19. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527> (дата звернення: 08.01.2021).

⁵⁴⁸Уголовный кодекс Республики Армения от 18.04.2003. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1349&lang=rus&sel=show#1a> (дата звернення: 08.01.2021).

яка також відображена і в усіх інших вищевказаних зарубіжних кодексах, але в контексті розкриття принципу законності, що є більш логічним з огляду на розуміння даного принципу. На наш погляд, саме в проєкті КК України враховано позиції міжнародної спільноти щодо розуміння складових юридичної визначеності, в тому числі і в термінологічному їх вияві, а також практики ЄСПЛ щодо проблеми юридичної визначеності кримінального закону, про що йшлося в розділі 2 монографії.

Іншим підходом, який вже дозволяє конкретно реалізувати закріплений у проєкті принцип і якісні вимоги, які з нього випливають, зокрема й зрозумілість, є специфічні використовувані засоби юридичної техніки КК, як внутрішні (зокрема, використовувані нормативні конструкції статей Особливої частини КК України), так і зовнішні (мова, структурованість і розміщення правового матеріалу).

Певний аналіз даних засобів дозволив виділити як позитивні, так і негативні моменти для зрозумілості кримінального закону.

Насамперед звернемо увагу на те, що розробники в процесі роботи велику увагу приділяють, з огляду на заявлений принцип юридичної визначеності, добору лексики, притому не лише юридичної термінології, але й загальноживаних слів. По-перше, намагаються не використовувати синонімічні слова в їх однаковому значенні, як вони вживаються в чинному КК України (наприклад, із раніше використовуваних синонімічних прикметників *«незаконний – неправомірний»*, відмовилися на користь *«незаконний»*, із синонімів *«поширення – розповсюдження»* обирають *«поширення»*); по-друге, чітко розмежовують або пояснюють значення синонімів у загальній ст. 1.3.1 «Значення термінів Кримінального кодексу» чи спеціальних «термінологічних» статтях до кожного розділу Особливої частини КК України (наприклад, одночасно надають визначення *заякуванню* і *погрозі*, розкривають значення слова *«фальсифікація»*, одночасно вживаючи *«піддроблення»*); по-третє, надають роз'яснення не лише термінам, але й загальноживаним словам, які часто використовуються в КК України в ст. 1.3.1 (наприклад, *завідомість*, *зловживання*, *знищення*, *насильство*, *обман*, *переміщення*, *опір*, *перешкоджання*, *пошкодження*, *ухилення* тощо).

Загалом високо оцінюючи наявність статей, в яких спеціально роз'яснюються терміни, вживані в КК, вкажемо, що в них не лише визначені загальноновживані слова, ті що часто використовується, є наскрізними, але й ті юридичні терміни, які набувають іншого значення, аніж в інших галузях права (наприклад, *близька особа, житло, потерпіла особа*); пояснюються іншомовні слова (наприклад, *конклюдентні дії*); розкривається значення так званих «оцінних» понять (наприклад, *особливе мучення, ризик вчинення нового злочину, уразливий стан особи, хуліганський мотив, щире каяття*).

Принагідно зауважимо, як недолік, що «термінологічна» стаття не має бути переобтяжена визначеннями термінів, наприклад, «*вагітна жінка*», «*суд*», які наразі є в проєкті, значення яких усталеним, загальновідомим і не викликає труднощів у тлумаченні. З кожним оновленням для оприлюднення проєктом кількість визначених термінів в ст. 1.3.1 збільшується, тобто в процесі роботи розробники усвідомлюють необхідність роз'яснення тієї чи іншої лексеми для покращення чіткості і зрозумілості тексту інших статей, однак їх використання повинно підкорюватися конкретним завданням, не захаращуючи текст закону.

Щодо кримінально-правової термінології позитивним є те, що в проєкті надані чіткі дефініції таким традиційним термінам як *кримінальне правопорушення, суб'єкт кримінального правопорушення, вина, прямий та непрямий умисел, замах на кримінальне правопорушення* тощо. Крім того, дуже багато науково виважених термінів введено до проєкту, які не роз'яснювалися в законі раніше: *бездіяльність, причиновий зв'язок, фактична та юридична помилки*, термінологічно узагальнено види шкоди: *неістотна, істотна, значна, тяжка, особливо тяжка*. Також визначається *склад кримінального правопорушення* та його ознаки, який раніше існував лише як теоретична конструкція.

Водночас традиційний термін *кримінально-правові заходи* замінений на кримінально-правові засоби. Досить переконливі аргументи на користь недоцільності такої заміни наводив неодноразово професор О. В. Козаченко, говорячи про історико-теоретичну, етимологічну обумовленість, системно-функціональні та міждисциплінарні зв'язки терміна *кримінально-*

*правовий захід*⁵⁴⁹. Справді, не зовсім зрозуміло, чому робоча група все ж наполягає на досить штучному терміні *засіб*, адже реформи «повинні здійснюватися з урахуванням як сучасних тенденцій розвитку доктрини кримінального права, так із збереженням тих здобутків кримінально-правової доктрини, які протягом тривалого часу застосування кримінального права довели свою придатність до використання з урахуванням вимог обов'язкової українізації понятійного апарату, що забезпечить адекватне сприйняття положень нового кримінального закону як тими, хто його зобов'язаний дотримуватися, так і тими, хто покликаний його застосовувати»⁵⁵⁰.

Щодо мовних граматичних засобів слід назвати позитивною тенденцією в проєкті обережне використання морфологічної категорії числа. Відсутнє довільне вживання однини/множини, так, в проєкті маємо «*торгівлю людиною*», «*втягнула неповнолітню особу*», «*підроблення офіційного документа*» замість використаних категорій множини в чинному КК України.

Ідеї щодо необхідності типізації санкцій, поділу кримінальних правопорушень на ступені, обмеження судової

⁵⁴⁹ Kozachenko, O., Sotula, O., Biblenko, V., Giulyakov, K., Berezniuk, O. The substrate of criminal-legal influence. *Cuestiones Politicas*. Vol. 39. № 68. 2021. P. 441–462; Козаченко О. В. Субстрат кримінально-правового впливу в проєкті КК України: обґрунтована чи спірна інновація? *Новітні кримінально-правові дослідження – 2021 : Альманах наукових праць* / за ред. проф. Є. Л. Стрельцова, проф. О. В. Козаченка, PhD О. М. Мусиченко. Миколаїв : МІП НУ ОЮА, 2021. С. 32–40; Козаченко О. В. Архітектоніка кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінально-правових заходів. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2017. Вип. 1(8). С. 22–40. Козаченко О. В. Щодо визначення правових наслідків вчинення злочину в проєкті кримінального закону України. *Реформування кримінального законодавства України: сучасність та майбутнє* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 22–23 жовт. 2020 р.) / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Робоча група з питань розвитку кримінал. права Коміс. з питань прав. реформи, Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права», Консульт. місія Європейського Союзу в Україні. Харків : Право, 2021. 104–107.

⁵⁵⁰ Козаченко О. Адекватна термінологія – адекватність кримінального закону. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2020 : Альманах наукових досліджень* / за ред. професора О. В. Козаченка, О. М. Мусиченко. Миколаїв, 2020. С. 20–28.

дискреції тощо зумовили розробників КК України по-новому підійти до нормативної конструкції статей Особливої частини в проєкті. Так, докорінно змінюється виклад початку диспозицій Особливої частини КК України. Диспозиції починаються з вказівки на суб'єкт вчинення кримінального правопорушення: «особа, яка...» або «представник держави, який...», «свідок, який...», «суддя, який...» тощо. Притому з такого формулювання відразу зрозумілі факультативні ознаки суб'єкта кримінального правопорушення – спеціального суб'єкта.

У чинному КК України для формулювання диспозицій статей Особливої частини КК України законодавець використав метонімію, утворену шляхом перенесення з назви суб'єкта, який підлягає покаранню, на діяння, яке він вчиняє, – «діяння карається». Через такий підхід до формулювання статей в КК України використовується дуже багато віддієслівних іменників, що зумовлює україномовну проблему їх вживання, спричиняє незрозумілість кримінально-правових норм і впливає на правильність кваліфікації діянь, адже можливостями віддієслівних іменників часто нехтує законодавець в чинному КК України, про що йшлося в роботі.

Тому, використана розробниками проєкту нового КК України юридична конструкція для формулювання початку диспозицій дозволяє уникнути проблеми віддієслівних іменників, які впливають на зрозумілість, крім того, свідчить про повернення до традиції національного законотворення. Так, наприклад, у ст. 4.6.5 «Сутенерські та інші дії, пов'язані з дитячою проституцією» проєкту дана конструкція дозволила використати чіткі й однозначні дієслова *завербувала, схилила, примусила*, які вказують на обов'язкову завершеність таких дій для кваліфікації.

Двозначно слід оцінити підхід до структурування кримінального закону в проєкті. Позитивним для зрозумілості статей Особливої частини проєкту КК України є буквенне членування в межах диспозицій на окремі локальні одиниці обов'язкових та факультативних елементів об'єктивної та суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення: форм діяння (наприклад, ст. 4.1.6 «Доведення до самогубства», ст. 4.3.11 «Фальсифікація або обіг фальсифікованої медичної продукції»,

4.5.4 «Протиправне позбавлення волі людини»), видів наслідків (наприклад, 4.3.5 «Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником, що спричинило особливо тяжку шкоду»), способу (наприклад, ст. 4.3.7 «Протиправне спонукання до надання згоди на вилучення анатомічних матеріалів людини», ст. 4.3.8 «Незаконне просування медичної продукції») тощо. Таким чином, розробники чітко дотримуються правила: «одне логічне положення – одна частина статті»⁵⁵¹, що випливає із закріпленого принципу юридичної визначеності.

Крім того, при таких локальних-одиницях переліках при формулюванні диспозицій статей Особливої частини проєкту КК України вживається розділовий сполучник «або», що дозволяє чітко вказати на альтернативність діянь, наслідків, способів.

Правило «один припис – один елемент статті» поширюється і на Загальну частину проєкту, щоправда в ній при відокремлених переліках вживається і розділовий сполучник «або» (наприклад, при визначенні бездіяльності (ч. 3 ст. 2.1.3), обмеженої осудності особи (ч. 1 ст. 2.2.4), юридичної помилки (ч.1 ст. 2.3.9)), і єднальні сполучники «та», «і» для вираження сукупності перелічених умов (наприклад, при визначенні поняття кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 2.1.1), ознак складу привілейованого або кваліфікованого злочину (ч. 2 ст. 2.1.2), причинового зв'язку (ст. 2.1.5), підстав необхідної оборони (ч. 2. ст. 2.7.2) тощо.

Якраз чітке використання сполучників додатково перекоонує у граматичних можливостях мовних засобів для зрозумілості приписів, про що йшлося в підрозділі 3.3 монографії.

Використаний прийом членування сприяє кращому сприйняттю та чіткому і зрозумілому викладу норм. Разом з тим вважаємо, що в деяких випадках розробники не враховують можливості цифрової індексації при членуванні. Так, не завжди послідовно використовується цифровий індекс «цифра з дужкою», який використовується: по-перше, у так званих «терміно-логічних статтях» – у ст. 1.3.1, де визначено значення основних

⁵⁵¹ Хавронюк М. І. Принципи нового Кримінального кодексу України: якими вони можуть бути. Сайт: Новий Кримінальний кодекс. URL: <https://new-criminalcode.org.ua/upload/media/2020/11/24/havronyuk-m-i-pryntsy-py-novogo-kk-ukrayiny-tezy-dopovid.pdf> (дата звернення: 6.07.2021).

термінів КК, статтях, де визначаються терміни, що вживаються в окремих розділах Особливої частини КК України (ст. ст. 4.2.1, 4.3.1, 4.5.1, 4.6.1, 4.7.1, 4.8.1, 4.9.2, 4.11.1, 5.2.1, 5.3.1, 5.5.1, 5.13.1, 5.14.1, 6.1.1, 7.10.1) по-друге, лише в деяких статтях, які визначають ознаки складу злочину, які підвищують ступінь тяжкості, передбачених саме конкретним розділом Особливої частини КК (ст. 4.8.2, 4.9.2, 4.10.1, 4.11.2).

Саме останній варіант свідчить про непослідовність, бо в інших аналогічних випадках вказівки на ознаки складу злочину, які підвищують чи знижують ступінь тяжкості злочину, передбачених конкретним розділом Особливої частини КК вживається буквенне позначення пунктів (ст. ст. 4.1.1-4.1.3, 4.2.2, 4.2.3, 4.3.2-4.3.4, 4.5.2, 4.5.3, 4.7.2, 5.3.2, 5.3.3, 5.5.2, 5.5.3, 5.13.2, 5.13.3, 5.14.2, 6.1.2, 6.1.3, 7.2.1, 7.2.2, 7.3.1, 7.5.1, 7.9.1, 7.10.3).

Крім того, позитивно оцінюючи для зрозумілості викладу членування як у дефініціях Загальної частини, так і диспозиціях Особливої частини проєкту КК України буквенними пунктами із вказівкою відповідних сполучників, негативним виглядає занадто велика кількість у деяких статтях Загальної частини таких пунктів (приміром, аж до *m*) (ст. 2.1.16, в якій перераховуються ознаки складу злочину, що підвищують тяжкість злочину на один ступінь), пункту *n*) (в ст. 3.2.3 перерахування обставин, які обтяжують покарання за проступок)).

На наш погляд, у Загальній частині при структуруванні статей не слід нехтувати правилами вже усталеної послідовної індексації: частини (позначені цифрою з крапкою) – пункти (позначені цифрою з дужкою) – підпункти (позначені буквою з дужкою). Слід переглянути членування, звернувши увагу на необхідність ієрархічного та однакового структурування елементів у межах статей та використовуючи вже усталені символи для позначення структурних частин статей.

Новою загалом є структура Особливої частини проєкту, що складається з книг, які продовжують нумерацію книг Загальної частини, мають заголовки та поділяються на розділи із власними заголовками, пронумерованими 2 цифрами з крапками: перша цифра – номер книги, друга – номер розділу, починаючи з першої в межах кожного розділу; розділи діляться на статті, які мають тричленне цифрування з крапкою: перша цифра –

номер книги, друга – номер розділу, а третя – безпосередній номер статті, починаючи з першої в межах кожного розділу. На думку М. І. Хавронюка, члена робочої групи з питань розвитку кримінального права, така специфічна нумерація сприятиме ді-джиталізації у законодавстві.

У статтях Загальної частини виділяються частини (цифра з крапкою), з яких відразу (крім деяких випадків) виокремлюються елементи, позначені буквою з дужкою. Поки не зовсім зрозуміло, з огляду на традиційні назви структурних елементів статей чинного КК України, як називатимуться дані виділені таким чином елементи, оскільки, як зазначалося вище, має місце непослідовне й неієрархічне їх використання.

Статті ж Особливої частини не мають частин, диспозиція відокремлена від іншої частини норми, де міститься вказівка на ступінь тяжкості традиційним абзацом з тире, а в межах диспозиції використовується прийом членування з буквеним позначенням та з вживанням відповідних сполучників.

Своєрідною є загалом структура розділів Особливої частини Проекту. Так, на початку кожного розділу розробники за необхідності в першій статті визначають значення термінів, які є не наскрізними, а вживаються в цьому розділі. Крім того, на початку розділу в окремих статтях визначають перелік обставин, які знижують та які підвищують тяжкість злочинів, передбачених конкретним розділом. Це обумовлено ще однією новелою – визначеною чіткою формулою кваліфікації, в якій позначаються, крім іншого, пункт статті відповідного розділу Особливої частини, який передбачає обставину, яка змінює тяжкість злочину.

Новим і неординарним використаним підходом до формулювання статей Особливої частини проекту є той, що санкції виносяться за її межі. Так, після формулювання диспозицій міститься лише вказівка на ступінь тяжкості вчиненого. Дана конструкція виглядає таким чином: «особа, яка ... вчинила злочин ... ступеня». Натомість ст. 3.1.6 Загальної частини «Санкції за злочини» містить таблицю із санкціями відповідно до ступеня тяжкості злочину. Таким чином розробники типізували санкції, оскільки на неузгодженість, невиправдану їх варіативність як на проблему чинного КК України неодноразово наголошували

науковці й практики. Втім, наскільки даний прийом відповідає зрозумілості конкретних приписів, насамперед для пересічних громадян? Питання залишається відкритим. На наш погляд, типізація санкцій є необхідною, однак насамперед як орієнтир для самого законотворця. Однак, юридична визначеність у контексті кримінального права насамперед означає те, що це не лише визначеність ознак діяння, але й визначеність, передбачуваність наслідків у разі їх вчинення. При використаному в проєкті формулюванні статей Особливої частини непідготовленій особі важко орієнтуватися щодо наслідків вчиненого.

Розробникам, не зважаючи на термінологічні статті як в Загальній, так і Особливій частині проєкту КК України, не вдалося уникнути такого структурного елемента як примітки. Деякі статті містять примітки, і якщо в перших оприлюднених варіантах проєкту в них йшлося про підстави для виключення кримінальної відповідальності в окремих випадках (сьогодні це статті 4.1.11, 4.2.9, 7.5.3, 7.5.9), то наразі уточнююча інформація в примітках є різного характеру, зокрема: які дії не є незаконними щодо інформації про особисте чи сімейне життя (ст. 4.8.3), визначення експлуатації людини в статті – торгівля людиною (4.5.7), які дії не вважаються злочином, передбаченим конкретною статтею (ст. 4.11.6) тощо. Отже, використання приміток, як доводилося в роботі, є необхідним і дієвим засобом для досягнення зрозумілості кримінального закону, він активно застосовується при законотворенні. Втім, у примітках не мають міститися дефініції, як у ст. 4.5.7, оскільки терміни, які вживаються у конкретному розділі, відповідно до нової використаної техніки, повинні розміщуватися в окремій статті на початку розділу Особливої частини кодексу.

Таким чином, з огляду на використану новітню юридичну техніку побудови кримінального закону, бачимо, що багато з яких засобів, способів та прийомів служать зрозумілості кримінального закону, що відповідає закріпленому принципу юридичної визначеності, водночас, деякі – навпаки. Однак, робота триває і будемо мати надію, що майбутній кримінальний закон володітиме належним ступенем чіткості, зрозумілості та передбачуваності для всіх громадян і в повній мірі зможе виконати завдання щодо запобігання кримінальним правопорушенням.

Висновки до третього розділу

У ланцюгу донесення кримінально-значущої інформації до кінцевого суб'єкта: воля законодавця – її матеріалізація в кримінально-правовій нормі – інтерпретаційний текст суб'єкта пізнання кримінально-правової норми, надважливого значення набувають компоненти законодавчої техніки кримінального закону, які є специфічними. Усі вони можуть бути поділені на внутрішні та зовнішні, але саме останні (мова і структуризація кримінального закону) впливають на зрозумілість кримінального закону як його якісну властивість, адже якщо внутрішні компоненти (юридичні конструкції, дефініції, примітки тощо) є абстрактними моделями, то компоненти зовнішньої техніки наповнюють їх матеріалом, який конкретно сприймається адресатами і є безпосереднім продуктом для розуміння змісту кримінально-правових норм.

У науковій літературі досить велика увага приділяється мовним вимогам, правилам оформлення кримінального закону, однак вони є різноманітними, термінологічно неточними. Визначення в якості принципів зовнішньої законодавчої техніки кримінального закону (тобто засад, що стосуються мовних засобів і структуризації кримінального закону і визначають вимоги, правила, прийоми зовнішнього оформлення волі) таких як принцип адекватного вираження правового матеріалу в кримінальному законі; принцип економного використання мовних конструкцій кримінального закону; принцип доступності кримінально-правової норми, дозволило об'єднати положення, які є подібними при описі вимог, правил оформлення кримінального закону. Вказані принципи тісно між собою пов'язані, їх дотримання є кроком до удосконалення закону, а їх сукупність впливає на зрозумілість кримінального закону як його якісну властивість.

Поділ лексики кримінального закону на групи: загально-вживана лексика, юридична термінологія, спеціалізована не-правова термінологія, дозволив сформулювати правила слововживання для кожної з цих груп, спрямовані на те, щоб кримінальний закон зберігав зрозумілість – його якісну властивість.

Крім лексики, граматика української мови суттєво впливає на зрозумілість кримінального закону. Неврахування

особливостей словотворення, вживання морфологічних категорій множини, виду дієслова, від якого утворюються іменники, або правил об'єднання слів у словосполучення і речення без урахування функціонального призначення кримінального закону призводить до викривлення змісту законодавчої волі. З урахуванням впливу конкретних морфологічних категорій на розуміння тексту кримінального закону, сформульовано низку загальних правил, а також запропоновано зміни, зокрема, в статтях 164, 165, 288, 302, 317, 222 КК України замінити словоформу «утримання» на ту, яка точно передає і не спотворює значення даного слова, а саме «утримування»; в ст. 120 КК України слово «схиляння» на «схилення»; в ст. 179 КК України слово «утримування» на «утримання»; в ст. 258-1 КК України «втягнення» замінити на «втягування» (що відповідатиме міжнародним зобов'язанням України); в ч. 3 ст. 300, ч. 1 ст. 304, ч. 1 ст. 323, ст. 324 «неповнолітніх» замінити на «неповнолітнього» тощо.

При розробці нового КК України слід відмовитися від використаної в чинному кодексі метонімії шляхом формулювання статей Особливої частини КК України через іншу граматичну конструкцію – «Особа, яка...», що дасть змогу уникнути проблеми віддієслівних іменників, які не завжди точно передають завершеність чи незавершеність дії, враховуватиме особливості сучасної української мови і відновить національну традицію формулювання кримінально-правових норм.

Синтаксична організація тексту напряму впливає на сприйняття тексту, а отже, і на подальше з'ясування його змісту. Врахування типового розташування синтаксичних одиниць, спрощення складних синтаксичних конструкцій речення – один з шляхів до розширення меж демократизації кримінального закону. Аналіз певних синтаксичних структур КК України дозволив сформулювати правила синтаксичної організації речення.

Структура кримінального закону, як і послідовність розміщення матеріалу впливає на його зрозумілість. Аналіз текстового оформлення й розміщення кваліфікованих/особливо кваліфікованих складів дозволив констатувати проблеми, які виникають на практиці і пов'язані з розумінням та наступною правильною кваліфікацією кримінальних правопорушень.

Використання приміток у кримінальному законі як однієї з його структурних одиниць, їх правильне оформлення сприяє зрозумілості кримінального закону, дає змогу розвантажити текст. Однак, слід зважати на відповідність принципам техніки оформлення кримінально-правових положень, правильність їх формулювання, віддаленість від статті чи групи статей, для уточнення змісту яких використовуються примітки.

Назви розділів, статей КК України, як структурні елементи кримінального закону, мають багато недоліків в їх формулюванні. Не можна сказати, що вони безпосередньо спотворюють чи викривляють зміст норми, адже мають інше призначення, аніж текст статті, частини статті. Однак з огляду на їх описову, інформаційну, системно-інтегративну функції, при їх оформленні слід дотримуватися загальних мовних вимог, а також відповідності між заголовком і змістом тексту.

Порівняльний аналіз чинного КК України та КК інших країн (Білорусі, Іспанії, Молдови, Польщі, ФРН, Японії) надав додаткової аргументації висновкам стосовно факторів, які сприяють зрозумілості кримінального закону, та додаткового обґрунтування пропозиціям щодо виділення окремого термінологічного розділу в кримінальному законі; особливостей пояснення спеціалізованих неправових термінів в КК України; відмови від метонімії шляхом зміни початку диспозицій Особливої частини КК України.

Аналіз тексту проєкту КК України переконав в тому, що на зрозумілість розробниками звертається увага в першу чергу через нормативно закріплений принцип юридичної визначеності. Задля цього, крім уважного ставлення до мовно-стилістичного оформлення тексту проєкту, робочою групою використовуються новітні засоби юридичної техніки кримінального закону: з'являються «термінологічні» статті, використовуються докорінно нові юридичні конструкції статей Особливої частини КК України, використовується детальне членування тексту статей, чіткі алгоритми для кваліфікації тощо. Однак, не всі новели сприймаються як такі, що сприятимуть зрозумілості закону для звичайних пересічних громадян.

ВИСНОВКИ

На підставі проведеного монографічного дослідження були сформульовані наступні висновки та пропозиції.

1. Про необхідність створення й існування зрозумілого закону як одного з аспектів його ефективного застосування йшла мова в роботах філософів і правників здавна. І дотепер в теорії права, а також в окремих галузях права, в тому числі кримінальному, юридичній лінгвістиці, юридичній техніці питанню зрозумілості нормативно-правового акта приділяється достатня увага. Втім, єдиного підходу щодо змісту цього широко розповсюдженого терміна в науці не існує, що й обумовило необхідність подальших розробок в напрямку комплексного дослідження зрозумілості кримінального закону, визначення шляхів для підвищення рівня зрозумілості кримінального закону задля його ефективнішого застосування.

2. Аналіз найбільш поширених нормативно-правових актів, які діяли на території нашої держави і в яких закріплювалися норми кримінально-правового характеру, дозволив: по-перше, виділити окремий період становлення національної традиції нормотворення (XI ст. – XVI ст.), який співпадає з давньоруським та польсько-литовським періодами розвитком державності в Україні, за якого велика увага приділялася точності, простоті та зрозумілості кримінально-правових приписів, на відміну від тогочасних європейських актів; по-друге, законотворець у різні часи, переслідуючи власні, соціально шкідливі інтереси щодо створення правового підґрунтя для свавілля і репресій, використовував запутані і незрозумілі кримінально-правові встановлення; по-третє, якщо спершу зрозумілість пов'язувалася лише з наближеністю мови нормативних актів до живої розмовної, то надалі для зрозумілого викладу поступово удосконалювалися засоби юридичної техніки, а саме, велика увага приділялася точності термінів, стислості викладу, типовості конструкцій статей, чіткому структуруванню кримінального закону в цілому.

3. Ефективне застосування кримінального закону, забезпечення виконання ним виховної, каральної, особливо загальнопропедитивної функції, насамперед залежить від його якості, під якою слід розуміти систему притаманних йому соціальних властивостей (соціальна справедливість, акцентування на людській особистості, відповідність кримінального закону моральним засадам, культурним, духовним цінностям суспільства та об'єктивним тенденціям суспільного розвитку, що відображають його соціальну адекватність) та спеціально-юридичних (фундаментальних: конституційність, вища юридична сила, правова визначеність, і властивостей прикладного характеру), які в сукупності визначають ефективність кримінально-правового впливу. Зрозумілість кримінального закону є його спеціально-юридичною якісною властивістю, що впливає з правової визначеності, однак має прикладний характер, оскільки кримінальний закон через структурно-логічне, мовно-стилістичне оформлення набуває зазначеної властивості.

4. Вивчення різних точок зору до категорії зрозумілості в теорії права дозволило виокремити три групи основних напрямків до досліджуваного поняття: перший – зрозумілість як складова принципу правової визначеності, який є елементом принципу верховенства права; другий – зрозумілість як одна з вимог до мови закону, як одне з правил формулювань нормативних приписів, як критерій для оцінки якісних характеристик нормативно-правових актів; третій – зрозумілість як необхідна якісна властивість закону, яка залежить від правильного використання засобів юридичної техніки.

5. Сформульована наступна дефініція: зрозумілість кримінального закону – це якісна властивість кримінального закону, яка полягає у максимальній наближеності закладеного законодавцем змісту тексту кримінального закону, оформленого за допомогою відповідних засобів юридичної техніки, до внутрішнього інтерпретаційного тексту суб'єктів кримінально-правових відносин, а також тих суб'єктів, які є їх потенційними учасниками.

6. Аналіз міжнародних нормативних актів, міжнародної та національної судової практики дозволив констатувати, що зрозумілість судами розглядається в контексті «передбачуваності

наслідків» вчиненого особою діяння, під якою розуміють як визначеність в законі ознак діяння, так і належну якість закону. В судовій практиці вказується на необхідність дотримання державами таких вимог до кримінального закону як доступність, чіткість, ясність, точність з тим, щоб кожен міг зрозуміти, яка дія або бездіяльність тягне за собою кримінальну відповідальність та інші кримінально-правові наслідки, однак як КСУ, так і ЄПСЛ визнає існування незрозумілих, нечітких положень в кримінальному законі, останній водночас залишає право за національними судовими органами тлумачити їх.

7. Виокремлення принципів зовнішньої законодавчої техніки кримінального закону дозволило об'єднати і пояснити велику кількість загальнолінгвістичних вимог та правил, які висуваються до кримінального закону. Принципи зовнішньої законодавчої техніки кримінального закону – це основоположні засади, які визначають вимоги, правила, прийоми зовнішнього оформлення законодавчої волі мовними засобами та структуризацією кримінального закону, та дотримання яких визначає якість кримінального закону, і зокрема його зрозумілість. До них належать такі принципи: адекватного вираження правового матеріалу в кримінальному законі (принцип адекватності), економного використання мовних конструкцій кримінального закону, доступності кримінально-правової норми.

8. Аналіз лексичного складу КК України, а саме таких груп, як загальновживані слова, юридичні терміни, спеціалізовані неправові терміни дозволив сформулювати правила добору лексики для кримінального закону, спрямовані на покращення його зрозумілості. Для загальновживаних слів: 1) використовувати їх в прямому значенні, прийнятому в сучасній українській літературній мові; 2) із синонімічного ряду обирати слово, яке є найбільш уживаним для носіїв мови, є традиційним, відомим, стрижневим у синонімічному ряді; 3) не можна використовувати синоніми на позначення аналогічного поняття, явища, які мають різні відтінки значення, так звані ідеографічні синоніми; 4) уникати не властивих сучасній українській літературній мові слів, сполучень, утворених шляхом калькування російських відповідників; 5) якщо загальновживане слово набуває значення юридичного кримінально-правового терміна,

його слід роз'яснити в самому законі. Для юридичних термінів: 1) зважати на вимоги точності, стислості, єдності термінології, які випливають із сформульованих принципів зовнішньої законодавчої техніки кримінального закону; 2) при конструюванні складних термінологічних сполук уникати невиправданої тавтології, «зайвих» слів; 3) не вживати в кримінальному законі терміни-омоніми – ті, що позначають одним словом (слово-сполученням) декілька різних понять; 4) уніфікувати термінологію як у межах тексту кримінального закону, так і в межах інших галузей права. Для спеціалізованих неправових термінів: 1) використовувати спеціалізований термін у кримінальному законі в тому ж значенні і в тій граматичній конструкції, що й у сфері спеціальних знань, з якої він запозичений; 2) не допускати зміни або спрощення термінологічної сполуки, особливо якщо така спрощена лексема має власне значення у загальному вжитку; 3) спеціалізований термін пояснювати у кримінальному законі лише у випадку, коли він має відмінне значення від того, за яким закріплене його значення у вузькоспеціалізованій сфері, і якщо складом кримінального правопорушення передбачено загальний суб'єкт; 4) якщо законодавець роз'яснює значення спеціалізованого терміна, в якому він вживається в конкретних статтях, в інших випадках його слід використовувати лише в усталеному значенні, не звужуючи і не поширюючи змісту терміна.

9. Виявлення проблем, пов'язаних з неправильним вживанням граматичної категорії числа, а також з недоліками словотворення віддієслівних іменників, дало змогу сформулювати такі правила: 1) недопустиме використання множини в значенні однини і навпаки у випадках, коли йде мова про потерпілого; 2) для уникнення прийому синекдохи – вживання множини для позначення однини і навпаки – використовувати або прийом виділення закінчень (типу «загибель людини(ей)»), або здійснити це шляхом конструкції (типу «загибель людини чи інші тяжкі наслідки») у подібних випадках; 3) при обранні з двох паралельних словоформ віддієслівних іменників, утворених від дієслів доконаного та недоконаного виду, враховувати можливість вказівки на завершеність чи незавершеність дії, що

впливає на конструювання кримінальних правопорушень з матеріальним чи формальним складом.

10. Аналіз синтаксичної організації словосполучень, речень у кримінальному законі дозволив визначити напрямки, спрямовані на покращення його зрозумілості, розширення меж демократизації, а саме: 1) при побудові речень не порушувати традиційний порядок слів, зокрема, підмет розміщувати перед присудком, узгоджене означення перед означальним словом, прямий додаток – після залежного слова, крім випадків, коли нетрадиційний порядок розміщення сприяє розстановці логічних наголосів; 2) у статтях, які містять у різних частинах як імперативний, так і диспозитивний припис, розташовувати присудок перед підметом в імперативному приписі; 3) речення, в якому наявні два або більше дієприкметникові звороти, слід будувати однотипно, розташовуючи дієприкметникові звороти після означуваних слів; 4) поширені обставини, утворені сполученням прийменників «через», «у разі», «незалежно від», «відповідно до», «всупереч» з іменниками та іншими частинами мови, на письмі слід виділяти комами, надаючи їм відокремленості; 5) підрядні частини складнопідрядного речення мають бути максимально наближеними до слова, від якого залежать.

Крім того доведено, що синтаксичні конструкції, із застосуванням не лише розділових знаків, а й прийменників, сполучників, використані в санкціях статей, не можуть бути довільними, адже вони дозволяють адекватно правозастосовнику тлумачити припис, тому повинні бути однотипними і підкорюватися визначеним практикою правилам.

11. Дослідження особливостей структури тексту КК України дозволило констатувати, що кримінальний закон є завершеною цілісною текстовою одиницею, яка має свої специфічні ознаки, що доводить його висока структурна організація за допомогою чітко визначених структурних одиниць і правил їх розміщення, а також використання правил юридичної техніки внесення змін до КК України, спрямованих на те, щоб він був цілісним і завершеним, виступав єдиним джерелом кримінального права. Аргументовано необхідність позначення частини статті КК України цифровим індексом, навіть якщо вона в статті єдина; обґрунтовано значення логіки розміщення кримінально-

правових приписів в межах однієї статті КК України; акцентовано увагу на проблемі віддаленості приміток від статей, для яких надається роз'яснення в даному структурному елементі кримінального закону.

Аналіз розміщення і тестового наповнення кваліфікованих/особливо кваліфікованих складів кримінальних правопорушень дозволив виявити проблеми, пов'язані з неправильним розумінням, що виникають при практичному застосуванні кримінального закону, виокремити загальні вимоги щодо їх текстового оформлення: однотипність викладу кваліфікуючих ознак, однаковість використання мовних конструкцій, змістовна наповнюваність, яка виключає дублювання кваліфікуючих ознак, а також сформулювати правила, спрямовані на логічну послідовність та стандартизованість мовного оформлення кваліфікуючих/особливо кваліфікуючих ознак.

12. Компаративістський аналіз мови та структури кримінальних кодексів зарубіжних країн дозволили визначити позитивні та негативні моменти, які впливають на зрозумілість кримінального закону. До позитивних моментів відносимо й ті, які варті запозичення при укладенні проекту нового КК України: наявність особливих структурних елементів, відсутніх в КК України, зокрема, термінологічного розділу (Білорусь, Польща, Молдова); формулювання початку диспозицій з використанням конструкцій, які вказують на суб'єкт вчинення діяння, який підлягає кримінально-правовим заходам впливу (Іспанія, Польща, ФРН, Швеція). До негативних належать: наявність архаїчної термінології; нелогічна послідовність розміщення глав; відсутність назв заголовків статей (Польща, Швеція, Японія). Причому наявність таких хиб упорядники або редактори законодавства намагаються усунути, тим самим показуючи важливість оформлення кримінального закону таким чином, щоб він сприяв кращому сприйняттю і був більш зрозумілим для громадян.

13. Виявлення окремих недоліків під час аналізу тексту кримінального закону на лексичному, граматичному та структурному рівнях дозволило запропонувати низку змін до чинного КК України, які відображені в Додатку до монографії.

14. В оприлюдненому тексті проєкту КК України зрозумілість нормативно закріплена в якості складової принципу юридичної визначеності, стає орієнтиром при формулюванні окремих кримінально-правових норм і кримінального закону в цілому. Тому можна виділити багато позитивних моментів, які використані робочою для того, щоб кримінальний закон був достатньою мірою чітким, зрозумілим, передбачуваним: прискіпливий добір загальноновживаної лексики; розкриття в ст. 1.3.1 значення наскрізних термінів та в перших статтях до розділів Особливої частини – термінів, що вживаються в них; продумане вживання граматичної категорії числа; чітке структурування та членування як закону в цілому, так і окремих його одиниць; використання нових юридичних конструкцій для статей Особливої частини КК України тощо. Разом з тим підміна установлених понять, винесення за межі Особливої частини в Загальну санкцій статей, наявність таблиць, детальні і досить заплутані алгоритми кваліфікації та призначення покарання не зовсім сприятимуть зрозумілості кримінального закону в першу чергу для пересічних громадян, у свою чергу це може відобразитися на реалізації його запобіжної функції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акишин М. О. Юридический язык Советской власти. *Электронные журналы издательства Notabene*. URL: http://e-notabene.ru/hr/article_21362.html (дата звернення: 01.02.2019)
2. Алексеев С. С. Общая теория права: Учебник. 2-е изд., передел. и доп. М.: Велби, 2009. 576 с.
3. Алмаева Ю. О. Теоретические проблемы определения качества правовых норм. *Грамота*. 2009. № 1 (2). С. 10–12.
4. Андрушко П. П. Законодавча техніка Кримінального кодексу України 2001 року та її вплив на тлумачення його норм. *Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25–26 жовт. 2001 р.)*; редкол.: В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. К.-Х.: Юрінком Інтер, 2002. С. 24–30.
5. Артеменко В. Проектування нормативно-правових актів : [навчальний посібник]. К. : Фонд «Європа ХХІ», 2007. 256 с.
6. Артикуца Н. В. Мова права і юридична термінологія: Навчальний посібник. 2-ге вид., змін, і доп. К.: Стилос, 2004. 277 с.
7. Артикуца Н. В. Найдавніші терміни українського права: етимологічні реконструкції та семантичні спостереження. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2013. Т. 144–145. С. 38–44.
8. Артикуца Н. В. Термінологія законодавства і проблеми законодавчих дефініцій. *Актуальні проблеми юридичної науки: зб. тез Міжнар. наук. конф. «Шості осінні юридичні читання»*, (м. Хмельницький, 26–27 жовт. 2007 р.): [у 3-х ч.]. / МОН України, Хмельн. ун-т управління та права. Хмельницький : Вид-во Хмельн. ун-ту упр. та права, 2007. Ч. 1. С. 6–13.
9. Бавсун М. В. Уголовно-правовое воздействие: идеология, цели и средства реализации : автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2013. 39 с.
10. Балтаджи П. М. Юридична мова правозастосовних актів: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2008. 205 с.
11. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях; сост. и предисл. В. С. Овчинского. М.: ИНФРА, 2004. Вып. VI. 184 с.
12. Бентам И. Принцип законодательства: О влиянии условий и места на законодательство / пер. М. О. Гершензона. М., 1896. Вып. 5. 136 с.
13. Бердашский С. А. Литовский статут и польские конституции. СПб., 1893. 114 с.
14. Березовський А. А. Методологічні передумови дослідження проблеми кримінально-правового впливу на злочинність. *Вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2011. № 1. С. 35–38.

15. Бернюков А. М. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2008. 20 с.
16. Бессарабская Митрополия (metropolitan church of bessarabia) и другие против Молдовы: Постановление Европейского Суда по правам человека от 13 декабря 2001 года (жалоба № 45701/99). URL: http://www.rproui.narod.ru/echr/another_3/metropolitan.htm (дата звернення: 12.06.2016).
17. Биля І. О. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. Х., 2004. 20 с.
18. Биля-Сабадаш І. О. Мовностилістичні правила вираження змісту нормативних правових актів. *Форум права*. 2009. № 1. С. 35–42.
19. Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту / за ред. Ю. Книша. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1993. 166 с.
20. Богачова Л. Л. Принцип правової визначеності в європейському і національному праві (змістовна характеристика). *Теорія і практика правознавства* : електр. наук. фах. вид. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». 2013. Вип. 2. URL: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/2.2013/48_1.pdf (дата звернення: 14.07.2018).
21. Бойко А. И. Язык уголовного закона и его понимание [Текст]. Ростов-на-Дону : Изд-во Северо-кавказской акад. гос. службы, 2009. 307 с.
22. Бокова И. Н. Юридическая техника в уголовном законодательстве : Теоретико-прикладной анализ главы 22 УК РФ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Нижний Новгород, 2002. 22 с.
23. Борисов В. І., Фріс П. Л. Ефективність кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1 (2). С. 1–18.
24. Бражник С. Д., Касаткина Н. Н. Лингвистические (языковые) правила в законодательной технике. *Юридическая наука*. 2014. № 3. С. 10–12.
25. Брайнин Я.М. Уголовный закон и его применение: Науч. изд.: М.: Юрид. лит., 1967. 240 с.
26. Бэкон Ф. Сочинения в 2-х томах. 2-е изд., исп. и доп. М.: Мысль, 1971. Т. 2. 582 с.
27. Бэтти Э. Герменевтика как общая методика наук о духе. М.: Изд-во «Канон + РООИ Реабилитация», 2011. 144 с.
28. Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов для начинающих юристов. М.: Юридическое бюро «ГОРОДЕЦ», 1997. 128 с.
29. Веккер Л. М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. М.: Смысл, 1998. 685 с.
30. Вечерова Є. М. Вади законодавчої техніки (на прикладі інституту співучасті) як перепона ефективності кримінального закону: деякі проблемні аспекти питання. *Право і суспільство*. 2015. № 1. С. 198–203.

31. Вирок Ківерцівського районного суду Волинської області від 26 січня 2018 року. Провадження № 1-кп/0158/27/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71873050> (дата звернення: 21 червня 2018 року).
32. Вирок Першотравенського міського суду Дніпропетровської області від 14 вересня 2018 року. Провадження № 1-кп/0186/126/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76448394> (дата звернення: 21 червня 2018 року).
33. Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 5 лютого 2018 року. Номер провадження 1-кп/243/175/2018. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72052883> (дата звернення: 21 червня 2019 року).
34. Вирок Софіївського районного суду Дніпропетровської області від 18 грудня 2018 року. Провадження № 1-кп/193/105/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78848667> (дата звернення: 21 червня 2018 року).
35. Висновок Головного науково-експертного управління від 12.06.2015. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55531 (дата звернення: 21 червня 2019 року).
36. Висновок Головного науково-експертного управління від 2 листопада 2016 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59648 (дата звернення: 20 червня 2018 року).
37. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Ростов на Дону: Феникс, 1995. 640 с.
38. Владимирский-Буданов М. Ф. Отношения между Литовским Статутом и Уложением царя Алексея Михайловича. URL : http://publ.lib.ru/ARCHIVES/ Raritetnye_knigi/Bezobrazov_V_P_Sbornik_gosudarstvennyhznaniy_04_1877.pdf. (дата звернення: 12 грудня 2018 року).
39. Власенко Н. А. Язык права: Монография. Иркутск: Восточно-Сибирское книжное издательство АО «Норма-плюс», 1997. 176 с.
40. Вознюк А. А. Кримінально-правові ознаки організованих груп і злочинних організацій : монографія. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 192 с.
41. Войтович А. П. Примечания в уголовном законе (сущность, виды, общая характеристика) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Ульяновск, 2006. 184 с.
42. Воробьев А. С. Специфические методы правовых изменений и построения правовых механизмов на примере редакции 1885 г. Уложения о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. *Актуальные проблемы российского права*. 2016. № 8(69). Август. С. 30–34.
43. Гадамер Г.-Г. Истина и метод. : Основы филос. герменевтики: Пер. с нем. / Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. М.: Прогресс, 1988. 704 с.
44. Герменевтика права: розвиток юриспруденції: навч. посіб./ В. В. Дудченко, М. Р. Аракелян, В. В. Завальнюк. Одеса: Фенікс, 2014. 184 с.

45. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення 15.02.2020).
46. Грищук В., Канцір В. Тлумачення і конкретизація кримінально-правової норми як форми реалізації судового угляду (розсуду). *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2000. № 35. С. 418.
47. Гром'як Р. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремка. К.: ВЦ «Академія», 2007. 752 с.
48. Губаева Т. В. Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности. М.: Норма, 2004. 160 с.
49. Давыдова М. Л. Юридическая техника: проблемы теории и методологии: монография. Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2009. 318 с.
50. Демидова Л. Кримінальний кодекс України як якісно-кількісна система (системно-функціональний підхід). *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 2 (69). С. 216–226.
51. Демидова Л. Щодо критеріїв якості кримінального законодавства (історичний аспект). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. «Право». 2010. Вип. 14. С. 123–130.
52. Денисова А. В. О приемах законодательной техники, используемых в Особенной части уголовного кодекса Российской Федерации. *Общество и право*. 2010. № 2(29). С. 94–98.
53. Денисова Т. А. Покарання та його виконання крізь призму механізму впровадження нового кримінального законодавства. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 337–341.
54. Дзейко Ж. О. Стаття, глава, розділ закону як елементи його структури. *Європейські перспективи*. 2014. № 1. С. 5–10.
55. Доктринальные основы юридической техники / Отв. ред.: Власенко Н. А. М.: Юриспруденция, 2010. 368 с.
56. Дударець В. Д. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення. *Судова апеляція*. 2009. № 3(16). С. 37–48.
57. Дудаш Т. І. Праворозуміння крізь призму герменевтики. Львів : Край, 2010. 248 с.
58. Дудоров О., Письменський Є. Комплексне реформування кримінального законодавства України. Перший вагомий крок зроблено URL: <https://yvu.com.ua/kompleksne-reformuvannya-kryminalnogo-zakonodavstva-ukrayiny-pershyj-vagomyj-krok-zrobleno/> (дата звернення: 07.01.2021).

59. Дудченко В. В. Герменевтика права: розвиток юриспруденції: навч. посіб. / В. В. Дудченко, М. Р. Аракелян, В. В. Завальнюк. Одеса: Фенікс, 2014. 184 с.
60. Дудырев Ф. Ф. Разработка и принятие Уголовного уложения 1903 г. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2009. № 4. С. 193–198.
61. Дуюнов В. К. Уголовно-правовое воздействие: теория и практика. М.: Научная книга, 2003. 520 с.
62. Дюрягин, И. Я. Язык закона / Под ред. А. С. Пиголкина. М.: Юрид. лит-ра, 1990. 200 с. :[Рецензия] / И. Я. Дюрягин. *Правоведение*. 1991. № 5. С. 108–110.
63. Євграфова Є. П. Система національного законодавства в контексті права (лібертарно-легістський підхід): Монографія. К.: КНТ, 2007. 184 с.
64. Єрмолаєв В. М. Правда Руська Ярослава Мудрого: до витоків і традицій вітчизняного законодавства. *Проблеми законності*. 2015. № 129. С. 3–10.
65. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.
66. Загиней З. А. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім АртЕк, 2015. 380 с.
67. Загиней З. А. Герменевтика кримінального закону : автореф. дис ... докт. юрид. наук: 12.00.08. К., 2016. 36 с.
68. Загиней З. А. Герменевтика кримінального закону : дис ... докт. юрид. наук: 12.00.08. К., 2016. 636 с.
69. Загиней З. А. Примітки до статей як частина тексту Кримінального кодексу України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія право. 2014. Випуск 27. Том 3. С. 37–40.
70. Загнітко А. Теорія сучасного синтаксису: Монографія. Вид. 2-ге, виправл. і доп. Донецьк: ДонУ, 2007. 294 с.
71. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
72. Закон: создание и толкование / Под ред. А. С. Пиголкина. М: Спарк, 1998. 283 с.
73. Законодательная техника. Научно-практическое пособие / Апт Л. Ф., Власенко Н. А., Исаков В. Б., Кузнецов С. В., и др.; Под ред.: Тихомиров Ю. А. М.: Городец, 2000. 272 с.
74. Зауваження Головного юридичного управління від 12.07.2016. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59648 (дата звернення: 20.06.2018).
75. Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. 214 с.

76. Зелінська Н. В. Сприйняття тексту: передумови, механізм, шляхи полегшення. *Поліграфія і видавнича справа*. 1983. № 19 С. 118–123.
77. Зінов'єва І. А. Деякі питання використання примітоку Кримінальному кодексі України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2012. Випуск 23. С. 223–232.
78. Иванишев Н. Д. Оплата за убийство в древнерусском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою. *Антологія української юридичної думки*. В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчушенко (голова) та ін. Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда / Упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2002. С. 35–48.
79. Иванов Н. Г. Уголовное право России. Общая и Особенная части. М.: Экзамен, 2003. 343 с.
80. Иванчин А. В. Внутренняя и внешняя законодательная техника в структуре уголовного правотворчества : монография. Рязань : Издательство «Концепция», 2014. 184 с.
81. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Київ: «Українська книга», 2000. 480 с.
82. Карелова Г. А. Кримінальна відповідальність у правових позиціях Конституційного Суду України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2014. 313 с.
83. Карский Е. Ф. Русская Правда по древнейшему списку. Ленинград: Издательство Академии наук, 1930. 114 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFIJ_2019/Karskij_Russkaja_Pravda_po_drevnejshemu_spisku_1930.pdf (дата звернення: 20.11.2016).
84. Кашанина Т. В. Юридическая техника : учебник. 2-е изд., пересмотр. М. : Норма : ИНФРА-М, 2011. 496 с.
85. Квіт С. М. Основи герменевтики : навч. посіб. Київ : КМ Академія, 2003. 192 с.
86. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: Підручник. К.: Кондор, 2006. 477 с.
87. Керимов Д. А. Кодификация и законодательная техника. М.: Госюриздат, 1962. 104 с.
88. Керимов Д. А. Культура и техника законотворчества. М.: Юрид. лит., 1991. 160 с.
89. Кіндюк Б. В. Кримінальний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки 1927 року: кількісні показники та рівень юридичної техніки. *Право України*. 2017. № 7. С. 149–155.
90. Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича: Монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 112 с.
91. Ковальський В. С., Козінцев І. П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. К. : Юрінком Інтер, 2012. 228 с.
92. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України.

- URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення 15.02.2020).
93. Козаченко О. Адекватна термінологія – адекватність кримінального закону. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2020 : Альманах наукових досліджень* / за ред. професора О. В. Козаченка, О. М. Мусиченко. Миколаїв, 2020. С. 20–28.
 94. Козаченко О. Кримінальне процесуальне право України : конспект лекцій – довідник. Миколаїв : Іліон, 2019. 204 с.
 95. Козаченко О. В. Архітектоніка кримінально-правового впливу: поняття, властивості та система кримінально-правових заходів. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2017. Вип. 1(8). С. 22–40.
 96. Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи: культуро-антропологічний вимір: монографія. Миколаїв: Іліон, 2011. 504 с.
 97. Козаченко О. В. Культуро-антропологічна концепція заходів здійснення кримінально-правового впливу. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2012. Т. 11. С. 413–420.
 98. Козаченко О. В. Перспективи нормативного закріплення системи кримінально-правових заходів в українському кримінальному законі. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України*: матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 282–286.
 99. Козаченко О. В. Субстрат кримінально-правового впливу в проєкті КК України: обґрунтована чи спірна інновація? *Новітні кримінально-правові дослідження – 2021 : Альманах наукових праць* / за ред. проф. Є. Л. Стрельцова, проф. О. В. Козаченка, PhD О. М. Мусиченко. Миколаїв : МІП НУ ОЮА, 2021. С. 32–40.
 100. Козаченко О. В. Щодо визначення правових наслідків вчинення злочину в проєкті кримінального закону України. *Реформувannya кримінального законодавства України: сучасність та майбутнє* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 22–23 жовт. 2020 р.) / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Робоча група з питань розвитку кримінал. права Коміс. з питань прав. реформи, Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права», Консульт. місія Європейського Союзу в Україні. Харків : Право, 2021. 104–107.
 101. Козаченко О. В., Мусиченко О. М. Кримінальне право України: загальна частина: конспект лекцій-довідник / Миколаїв: Іліон, 2017. 298 с.
 102. Козаченко О. В., Мусиченко О. М. Культуро-антропологічний вимір справедливості кримінально-правового впливу: світові здобутки та національні надбання. *Гуманітарний дискурс: політика, управління, влада*: колективна монографія / За заг. ред. О. А. Івакіна, І. В. Шамши, Д. В. Яковлева. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 120–135.

103. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 30–63.
104. Коккинакис против Греции (Kokkinakis v. Greece): Постановление Европейского Суда по правам человека от 25 мая 1993 года (жалоба N 14307/88). URL: <http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/kokkinakis-protiv-grecii-postanovlenie-evropejskogo-suda/> (Дата звернення: 17.06.2016).
105. Колодин Д. Фальсификация результатов голосования согласно уголовному кодексу Украины: анализ объективной стороны. *Закон и Жизнь*. 2013. № 10/3(262). С. 99–103.
106. Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття): моногр.: [у 2 т.]. Київ, Острог, 2011. Т. 1: Освіта, наука, законодавство. 448 с.
107. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. Ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 12.06.2016).
108. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 року. Ратифікована Законом України № 1767-VI від 16.12.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71 (дата звернення: 12.01.2019).
109. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 р. Конвенцію ратифіковано з заявами і застереженнями Законом № 54-V (54-16) від 31.07.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_712 (дата звернення: 8.08.2019).
110. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. UA. 30.03.2010. С. 15.
111. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 15.02.2020).
112. Концепція реформування кримінального законодавства України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/concept> (дата звернення: 05.01.2021).
113. Копшева К. О. Уголовное законодательство Российской Федерации и его основания : теоретический аспект: автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08. Саратов, 2004. 26 с.
114. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів. Навчальний посібник. Видання 2-ге. К.: Атіка, 2002. 640 с.
115. Коржанський М. Й. Уголовне право України. Частина Загальна : Курс лекцій. К.: Наукова думка; Українська видавнича група, 1996. 336 с.
116. Коржанський М. Кримінальне чи уголовне? *Юридичний Вісник України*. 1997. 2–15 січня.

117. Костенко М. А. Содержательно-правовая эквивалентность текстов нормативно-правовых актов (теоретико-правовой аспект) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01; Ростовский юрид. ин-т МВД России. Ростов-на-Дону. 2001. 24 с.
118. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу: Монографія. К.: Атіка, 2008. 352 с.
119. Кострова М. Особенности реализации языковых правил законодательной техники в уголовном законе. *Уголовное право*. 2002. № 2. С. 39–45.
120. Кострова М. Б. Язык уголовного закона: ясность, простота, доступность. *Уголовное право в XXI веке*. Материалы Международной научной конференции, состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М. В. Ломоносова 31 мая – 1 июня 2001 г. Москва : ЛексЭст, 2002. С. 163–172.
121. Котяй Т. В. До питання видів тлумачення кримінального закону та суб'єктів його здійснення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Випуск 2(11). С. 91–95.
122. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник. 3-тє видання. К. : Видавничий центр “Академія”, 2010. 464 с.
123. Кравченко М. Г. Основні ознаки та вимоги до якісного закону. *Адміністративне право і процес*. № 4(6). 2013. С. 4–17.
124. Кравченко С. П. Мова як фактор правоутворення та законотворення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2000. 20 с.
125. Красницька А. В. Юридичні документи: техніка складання, оформлення та редагування. К.: Парламентське видавництво, 2006. 538 с.
126. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна. Курс лекцій / За ред. М. Й. Коржанського. К.: Атіка, 2001. 432 с.
127. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. (Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.). Вид. 3-тє, переробл. та допов./ За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. К.: Юридична думка, 2004. 352 с.
128. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2015. 528 с.
129. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. професорів В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право, 2002. 416 с.
130. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Х. : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с.

131. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n198> (дата звернення: 17.07.2020).
132. Кримінальний кодекс України: Закон України від 28.12.1960. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05> (дата звернення: 12.02.2019).
133. Кримінальний кодекс України (проект). Контрольний текст (станом на 05.07.2021 року). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/07/06/tekst-proyektu-kk-ukrayiny-standom-na-05-07-2021.pdf> (дата звернення: 08.07.2021).
134. Кримінальний кодекс УРСР. Затверджений Центральним Виконавчим Комітетом Української РСР 8 червня 1927 р. (ЗУ УРСР № 26-27, ст. 131). Офіціальний текст із змінами і доповненнями на 1 листопада 1949 р., з постатейними матеріалами і додатками. Київ: Держполітвидав, 1950. 168 с.
135. Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. (витяги). URL: <https://textbooks.net.ua/content/view/1060/17/> (дата звернення: 2.02.2019).
136. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 17.07.2020).
137. Кримінально-правові заходи в Україні: підручник / за ред. професора О. В. Козаченка. Миколаїв : Іліон, 2015. 216 с.
138. Кузнецов В. Герменевтика и ее путь от конкретной методики до философского направления. *Логос*. 1999 (20). № 10. С. 43–88.
139. Кузнецова Н. Эффективность уголовно-правовых норм и язык закона. *Соц. законность*. 1973. № 3. С. 29–33.
140. Кузьминець О. В., Калиновський В. С. Історія держави і права України. 2-ге вид., доповн. К.: Україна, 2002. 448 с.
141. Кундеус В. Г. Щодо визначення ознак створення злочинної організації як однієї з форм вчинення злочину, передбаченого ст. 255 КК України. *Форум права*. 2016. № 1. С. 135–140. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_1_24 (дата звернення: 30.06.2019).
142. Ланцедова Ю. А. Сущность антикриминальной и гражданской отрасли права и судопроизводства как антиделиктных юридических наук / Ю. А. Ланцедова, А. С. Тунтула, О. И. Шаповалова, А. А. Шведова. *Молодой ученый*. 2014. Травень № 5(08). С. 89–92.
143. Лешков В. М. Русский народ и государство. История русского общественного права до XVIII века. *Антология української юридичної думки*. В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемчушенко (голова) та ін. Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда / Упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко; відп. редактор І. Б. Усенко. К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2002. С. 49–136.
144. Лихова С. Я. Наступність кримінального законодавства України та особливості механізму кримінально-правового регулювання на

- сучасному етапі. *Наукові записки*. Т. 20 Юридичні науки. К.: Вид. Дім «KM Academia», 2002. С. 12–18.
145. Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. СПб.: Юридический центр «Пресс», 2004. 340 с.
 146. Лукашов А. И. К вопросу о понятии «уголовного закона» и правилах формулирования уголовно-правового запрета. *Системность в уголовном праве*: материалы II Российского Конгресса уголовного права (г. Москва, 31 мая – 1 июня 2007 г.) ; отв. ред. В.С. Комиссаров. М. : Велби, 2007. С. 237–240.
 147. Люблинский П. И. Техника, казуистика и толкование Уголовного кодекса. Пг., 1917. 268 с.
 148. Макаренко Л. О. Теоретичні закономірності дії правових приписів: дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2004. 171 с.
 149. Мармура О. З. Поняття ознак, що кваліфікують злочин. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 298–306.
 150. Мельничук О. С. Диглосія. *Українська мова. Енциклопедія* / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В. М. Русанівський [та ін.]. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 820 с.
 151. Михайленко П. П. Нариси з історії кримінального законодавства Української РСР: У 2 ч. К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1959. 438 с.
 152. Міжінституційна угода від 22 грудня 1998 року про загальні правила якості проектування європейського законодавства; Резолюція Ради Європейського Співтовариства (ЄС) від 8 червня 1993 року щодо якості проектування законодавства ЄС. *Official Journal* C 073, 17/03/1999 P. 0001–0004.
 153. Монтескьє Ш. Избранные произведения. М.: Госполитивдат, 1955. 803 с.
 154. Мор Т. Золотая книга, столь же полезная, как забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии / Перевод и комментарии А. И. Малеина ; Предисловие В. П. Волгина. Москва ; Ленинград : Academia, 1935. 239 с. URL: <http://tehne.com/library/mor-t-zolotaya-kniga-stol-zhe-poleznaya-kak-zabavnaya-o-nailuchshem-ustroystve-gosudarstva-i-o-novom-ostrove-utopii-moskva-leningrad-1935> (дата звернення: 28.12.2016).
 155. Муличенко П. П. Статuti Великого князівства Литовського – видатна пам'ятка права слов'янських народів. *Актуальні проблеми держави і права*: збірник наукових праць. Вип. 49. Одеса: Юридична література, 2009. С. 7–14.
 156. Муличенко П. П. Формування законодавчої процедури у Великому князівстві Литовському. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. Вип. 18. Одеса : Юридична література, 2003. С. 151–155.

157. Мусиченко О. Визначальні засади оформлення кримінального закону. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2019*: альманах наукових досліджень / за ред. О. В. Козаченка, О. М. Мусиченко. Миколаїв : СПД Румянцева Г. В., 2019. С. 144–151.
158. Мусиченко О. Вимоги до мови законодавства як основного засобу юридичної техніки. *Духовні засади сучасного правогенезису* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конфер. «IX Прибузькі юридичні читання», 29–30 листопада 2013 / відп. ред. д-р юрид. наук, проф., академік С. В. Ківалов. Миколаїв : Іліон, 2013. С. 101–103.
159. Мусиченко О. Зрозумілість закону у світлі принципу правової визначеності. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 травня 2017 р.) У 2-х т. Т. 1 / Відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса: Видівничий дім «Гельветика», 2017. С. 136–138.
160. Мусиченко О. Зрозумілість і чіткість кримінального закону як складова частина принципу правової визначеності в практиці Європейського суду з прав людини. *Visegrad journal on human rights*. 2016. №1/2. С. 149–154.
161. Мусиченко О. Оцінні поняття в Кримінальному кодексі України: до постановки проблеми. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2017*: збірник наукових праць / відп. ред. д-р юрид. наук, проф. О. В. Козаченко. Миколаїв : Іліон, 2017. С. 109–112.
162. Мусиченко О. Термінологічна точність як один з критеріїв зрозумілості кримінального закону (на прикладі злочинів проти основ національної безпеки України). *Безпека людини в умовах глобалізації: сучасні правові парадигми*: [Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 24 лютого 2017 року] Том 1. Тернопіль: Вектор, 2017. С. 331–334.
163. Мусиченко О. Щодо поняття зрозумілості кримінального закону. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 257–262.
164. Мусиченко О. М. Зрозумілість кримінального закону на лексичному рівні. *Юридична наука і практика: виклики часу* [Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Т. II, м. Київ, Національний авіаційний університет, 12 березня 2015 р.] С. 78–81.
165. Мусиченко О. М. Вимоги до кримінального закону в світлі практики Європейського суду з прав людини. *Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри*: XIV міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»: Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 265–268.
166. Мусиченко О. М. Відновлення соціальної справедливості як мета кримінально-правових заходів. *Кримінальне право в умовах глобалізації*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 25 травня 2018 року. Одеса: НУ «Одеська юридична академія», кафедра кримінального права, 2018. С. 142–144.

167. Мусиченко О. М. Вплив гармонізації на якість кримінального закону (на прикладі криміналізаційних процесів). *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт., 2017 р. / редкол.: В. Я. Тацій, (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін.. Харків : Право, 2017. С. 509–513.
168. Мусиченко О. М. Вплив граматичної організації тексту кримінального закону на його зрозумілість. *Правове життя сучасної України*: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Видавничий дім «Гельветика». Одеса, 2020. Т.3. С. 169–171.
169. Мусиченко О. М. Герменевтичний підхід у дослідженні зрозумілості кримінального закону. *Сучасна університетська правова освіта і наука*: [Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет. 23 лютого 2018 р.] Том 1. Тернопіль: Вектор, 2018. С. 350–352.
170. Мусиченко О. М. Деякі аспекти юридичної техніки викладу кримінально-правових норм в Руській Правді. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2016* : збірник наукових праць / відп. ред. д-р юрид. наук, проф. О. В. Козаченко. Миколаїв: Ліон, 2016. С. 104–109.
171. Мусиченко О. М. Деякі особливості синтаксису кримінального закону. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2015*: збірник наукових праць / відп. ред. д-р юрид. наук, проф. О. В. Козаченко. Миколаїв: Ліон, 2015. С. 186–190.
172. Мусиченко О. М. Досконалість засобів зовнішньої законодавчої техніки кримінального закону як інструмент його зрозумілості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». Випуск 4. Том 2. Херсон, 2018. С. 76–80.
173. Мусиченко О. М. Забезпечення зрозумілості кримінального закону – вимога сьогодення (на прикладі транспортних злочинів). *Аеро – 2014. Повітряне і космічне право*: [Матеріали Всеукраїнської конференції молодих учених і студентів, м. Київ, Національний авіаційний університет, 20 листопада 2014 р.] С. 227–230.
174. Мусиченко О. М. Загальносоціальні критерії якості кримінального закону. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2016 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Х. : Право, 2016. С. 504–508.
175. Мусиченко О. М. Зрозумілість в контексті юридичних властивостей кримінального закону. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18 травня 2018) У 2-х т. Т. 2 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 221–225.

176. Мусиченко О. М. Зрозумілість кримінального закону як один з факторів забезпечення ефективності кримінально-правового впливу. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані* : монографія / за ред. проф. О. В. Козаченка, проф. Є. Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 320–344.
177. Мусиченко О. М. Нормативне визначення принципів кримінального закону: порівняльно-правовий аспект. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2021 : Альманах наукових праць* / за ред. проф. Є. Л. Стрельцова, проф. О. В. Козаченка, PhD О. М. Мусиченко. Миколаїв : МІП НУ ОЮА, 2021. С. 112–113.
178. Мусиченко О. М. Окремі аспекти якості кримінального закону. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса) : у 2 т. Т. 2 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса: Юридична література, 2016. С. 213–215.
179. Мусиченко О. М. Оцінні поняття в контексті зрозумілості кримінального закону. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія Право. 2017. Вип. 44. Т. 2. С. 98–101.
180. Мусиченко О. М. Принципи зовнішнього оформлення кримінального закону як передумова його ефективності. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій, (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 503–507.
181. Мусиченко О. М. Проблеми нормативного визначення окремих видів покарань. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 309–314.
182. Мусиченко О. М. Проблеми синонімії в нормативно-правових актах України. *Новітні наукові дослідження держави і права – 2011* : збірник наукових праць. Том 1 / за ред. П. М. Шапірка, О. В. Козаченка. Миколаїв: Іліон, 2011. С. 183–189.
183. Мусиченко О. М. Різноманітні мовні засоби забезпечення зрозумілості кримінального закону. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2020 : Альманах наукових праць* / за ред. професора О. В. Козаченка, О. М. Мусиченко. Миколаїв: Миколаївський інститут права Національного університету «Одеська юридична академія», 2020. С. 160–166.
184. Мусиченко О. М. Співвідношення вимог зрозумілості, точності, лако-нічності до тексту кримінального закону. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 8–9 жовт. 2015 р. / редкол.: В. Я. Тацій, (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Х.: Право, 2015. С. 466–470.

185. Мусиченко О. М. Текстуальні ознаки кримінального закону. *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (15–16 травня 2015 р., м. Одеса) : у 2 т. Т. 2 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса: Юридична література, 2015. С. 210–212.*
186. Мусиченко О. М. Якість кримінального закону України в умовах глобалізації. *Концептуальні основи кримінальної законотворчості : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19 жовтня 2017 р., м. Одеса) / відп. ред. В. О. Туляков, Є. Л. Стрельцов. Одеса : НУ «ОЮА», 2017. С. 543–550.*
187. Мусиченко О. М., Різун А. Ю. Проблеми нормативного визначення окремих видів покарань, альтернативних позбавленню волі. *Право та державне управління: Збірник наукових праць. 2019. № 3 (36) том 2. С. 49–55.*
188. Мюллер и другие против Швейцарии (Muller and Others v. Switzerland): Постановление Европейского Суда по правам человека от 24 мая 1988 года (жалоба N 10737/84). URL: <http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/myuller-i-dругие-protiv-shvejcarii-muller-and-others-v-switzerland-postanovlenie-evropejskogo-suda/> (дата звернення: 14.06.2016).
189. Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). К.: Атіка, 2001. 276 с.
190. Навроцький В. О. Кримінально-правові аспекти принципу правової визначеності. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування : матеріали міжнарод. наук-практ. конф., 12–13 жовтня 2016 р. Х.: Право, 2016. С. 60–65.*
191. Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм : навчальний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2009. 336 с.
192. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 9-те вид., переробл. та допов. К.: Юридична думка, 2012. 1316 с.
193. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. К.: Атіка, 2005. 1064 с.
194. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. 4-е изд. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. Кн. 1: Общие основы психологии. 688 с.
195. Непомнящая Т. В. Назначение уголовного наказания: теория, практика, перспективы. С.-Пб.: Юрид. центр Пресс, 2006. 781 с.
196. Новичков В. Е. Некоторые замечания относительно понятия «примечание» в уголовном праве России. *Таврический научный обозреватель. 2016. № 5(10). С. 205–211.*

197. Новік проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 18 грудня 2008 року (Заява № 48068/06). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_442#Text (дата звернення: 12.06.2016).
198. Новое уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года. СПб.: Изд. В. П. Анисимова, 1903. 250 с. URL: <http://library6.com/8569/item/553030> (дата звернення: 30.01.2020).
199. Ной И. С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. Саратов: СГУ, 1962. 156 с.
200. Нормотворческая юридическая техника / Под ред. Власенко Н. А. Учебник. М.: ИЗИСП, 2013. 550 с.
201. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / под ред. Ю. Н. Оборотова. О.: Феникс, 2011. 436 с.
202. Овсієнко Л. Текст як об'єкт вивчення психолінгвістики. *Теоретична і дидактична філологія*. 2013. Вип. 15. – С. 58–69.
203. Овчинников А. И. Правовое мышление в герменевтической парадигме : монография. Ростов-на-Дону : Ростов. гос. ун-т, 2002. 285 с.
204. Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах: Монографія. 2-ге вид., стер. Харків: Право, 2019. 226 с.
205. Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2012. 218 с.
206. Панько К. К. Основы законодательной техники в уголовном праве России :Теория и законодательная практика : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2006. 52 с.
207. Панько К.К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России. Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 2004. 272 с.
208. Парамонов А. Р. Техничко-юридическое качество законодательных актов: теоретический и прикладной аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2000. 26 с.
209. Пасько против России: Постановление Европейского Суда по правам человека от 22 октября 2009 года (жалоба № 69519/01). *Прецеденты Европейского Суда по правам человека по России*. 2010. № 1. С. 26–40.
210. Пашенко О. О. Чи може виступати єдність термінології як обов'язкова вимога до всіх кримінальноправових норм? *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 3. С. 98–108.
211. Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. М.: Издательство Академии наук СССР 1961. 815 с.
212. Плющ М. Я. Граматика української мови: У 2 ч. Ч. І. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Підручник. К.: Вища школа., 2005. 286 с.
213. Погребной И. М. Теория права: Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. Харьков: Государственное специализированное издательство «Основа», 2003. 128 с.
214. Погребняк С. П. Основоположні принципи права [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2009.

215. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції : монографія. Львів : ПАІС, 2009. 196 с.
216. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: автореф... дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 30 с.
217. Полянський Є. Ю. Кримінально-правова доктрина США: монографія. Одеса: Юридична література, 2014. 304 с.
218. Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : Монографія. К.: Атіка, 2005. 288 с.
219. Понятковская Т. Г. Концептуальные основы системы понятий и институтов уголовного и уголовно-процессуального права. Ижевск: Изд-о Удм. Ун-та, 1996. 237 с.
220. Порядок подання нормативно-правових актів на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України та проведення їх державної реєстрації. Затверджений Наказом Міністерства юстиції України від 12.04.2005 № 34/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0381-05#n16> (дата звернення: 08.06.2017).
221. Постанова Великої палати Верховного Суду від 05 грудня 2018 року. Справа № 301/2178/13-к. Провадження № 13-57кц18. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78426368?fbclid=IwAR04_tmy_GUQBeFliPxLhV1vMiMoocY-Gbzm-7s2zorMSrO4pgPZQxqR7YY (дата звернення: 05.07.2019).
222. Постанова Верховного Суду України від 12 вересня 2011 року, справа № 5-15кц11, ЄДРСР № 18194911. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 14.10.2019).
223. Постанова Верховного Суду України від 4 квітня 2011 року, справа № 1к-11, ЄДРСР № 14887470. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 14.10.2019).
224. Постанова Верховного Суду України від 5 липня 2012 року, справа № 5-12к12, ЄДРСР № 25609350. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 14.10.2019).
225. Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 11 червня 2015 р. у справі № 5-61кц15. URL: <http://document.ua/pro-zlovzhivannja-povnovazhennjami-z-metouy-oderzhannja-nepr-doc233852.html> (дата звернення: 15.08.2019).
226. Потебня А. А. Слово и миф. М.: Правда, 1989. 624 с.
227. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53043 (дата звернення: 20.06.2019).
228. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / Відп. ред. та автор передмови академік НАН України Ю. С. Шемшученко. Київ, 1997. 546 с.
229. Право Європейського Союзу : підруч. / за ред. В. І. Муравйова. К. : Юрінком Інтер, 2011.

230. Прадід Ю. Ф. Вступ до юридичної лінгвістики: Навч. посібник / За ред. чл.-кор. АПРн України Ярмиша О. Н. Сімферополь: Доля, 2002. 274 с.
231. Пригара Л. І. Юридична техніка актів правозастосування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2008. 19 с.
232. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 27, ст.282. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 12.01.2019).
233. Про вдосконалення порядку державної реєстрації нормативно-правових актів у Міністерстві юстиції України та скасування рішення про державну реєстрацію нормативно-правових актів URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0381-05> (дата звернення: 08.07.2019).
234. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 48, ст.436 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147%D0%B0-19#n47> (дата звернення: 14.01.2019).
235. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо застосування терміна «особа з інвалідністю» та похідних від нього: Закон України від 02.10.2018 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. № 46. ст. 371.
236. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 28, ст. 532) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n6> (дата звернення: 12.01.2019).
237. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо розгляду справ за участю присяжних: Закон України від 09.02.2017 р. №1847-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1847-19/ed20170719#n7> (дата звернення: 12.01.2019).
238. Про внесення зміни до статті 297 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців: Закон України № 734-VII від 21.01.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/734-18#n5> (дата звернення: 21 червня 2019 року).
239. Про залізничний транспорт: Закон України від 4.07.1996. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 40. ст. 183. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 30.01.2019).
240. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: Постанова Пленуму Верховного суду України № 2 від

- 27.02.2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04> (дата звернення: 23.07.2019).
241. Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від від 26.06.92 № 8. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-92/print1530968487033027> (дата звернення: 26.06.2019).
242. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 7. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/va007700-0> (дата звернення: 23.06.2019).
243. Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03/print> (дата звернення: 23.06.2019).
244. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р., № 13. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-05> (дата звернення: 13.07.2019).
245. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04. 2002 року № 3 URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02> (дата звернення: 23.06.2019).
246. Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: постанова Пленуму Верховного суду України № 4 від 26.04.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-02> (дата звернення: 23.07.2019).
247. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довілля: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 № 17. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04/print1531234793914475> (дата звернення: 23.06.2019).
248. Про судоустрій і статус суддів від 02.06.2016 р. № 1402-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 12.01.2019).
249. Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України від 23 лютого 2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 31. ст. 268. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15> (дата звернення: 17.01.2019).
250. Проблемы теории государства и права: Учебник / Под ред. В. М. Сырых. М.: Эксмо, 2008. 528 с.

251. Протокол, що вносить зміни до Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом від 15 травня 2003 р. Протокол ратифіковано з заявою Законом № 167-V (167-16) від 20.09.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_173#Text (дата звернення: 12.02.2019).
252. Проценко Г. П. Правнича лінгвістика : навч. посіб. / Г. П. Проценко та ін. ; за заг. ред. С. М. Гусарова. К. : А. В. Паливода, 2010. 312 с.
253. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. К.: «Академвидав», 2006. 424 с.
254. Пычева О. В. Герменевтика уголовного закона: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08; Ульянов. гос. ун-т. Ульяновск, 2006. 193 с.
255. Радаева Н. Л. Лингвистические основания толкования уголовного закона и квалификации преступлений : дисс ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Волгоград, 2004. 253 с.
256. Развитие русского права во второй половине XIX – начале XX века / Е. А. Скрипилев, В. В. Безбах, Н. Н. Ефремова и др. М.: Наука, 1997. 366 с.
257. Рауделюнас В. Українські списки Другого Литовського Статуту. *Архіви України*. 1973. № 4. С. 70.
258. Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика (Московские лекции и интервью). М.: АО «КАМІ», Изд. Центр «Academia», 1995. 160 с.
259. Риндюк В. І. Законодавча техніка : поняття, форми, види, реалізація в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2008. 20 с.
260. Рішення Конституційного Суду України від 09 липня 1998 р. № 12-рп/98 у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство»). *Офіційний вісник України*. 1998. № 32. Ст. 1209.
261. Рішення Конституційного Суду України від 10 вересня 2009 року № 20-рп у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України». *Вісник Конституційного Суду України*. 2009. № 6. С. 6.
262. Рішення Конституційного Суду України від 11 червня 2020 року № 7-р/2020 у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 375 Кримінального кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-20#n2> (дата звернення: 5.07.2020).
263. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. С. 2975, стор. 41.

264. Рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017 у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17#Text> (дата звернення: 09.07.2020).
265. Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2019 року № 6-р/2019 у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text> (дата звернення: 09.07.2020).
266. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text> (дата звернення: 09.07.2020).
267. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019 у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#n2> (дата звернення: 21.07.2019).
268. Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text> (дата звернення: 09.07.2020).
269. Романов А. К. Уголовный закон: Учебное пособие. М.: Дело, 2015. 462 с.
270. Романюк Я. Офіційне тлумачення законів має здійснювати ВС: URL: http://zib.com.ua/ua/126553-oficiyne_tlumachennya_zakoniv_mae_zdiysnyuvati_vs_ya_romany.html (дата звернення: 23.01.2017).
271. Российская педагогическая энциклопедия/ URL: <https://pedagogicheskaya.academic.ru/1672> (дата звернення: 25.01.2018).
272. Российское законодательство X-XX веков : Тексты и комментарии: в 9 т. / ред. О. И. Чистяков. М. : Юридическая литература, 1994. Т. 9 : Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. 352 с.

273. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах / Под общ. ред. д.ю.н., профессора О. И. Чистякова. Том I. Законодательство Древней Руси. М.: Юридическая литература. 1984. 432 с.
274. Рубан проти України: застосування статті 7 Конвенції (заява № 8927/1, від 12 липня 2016 року). URL: https://protocol.ua/ru/ruban_prot_i_ukraini/ (дата звернення: 17.06.2018).
275. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Підручник. К.: АртЕк, 2001. 392 с.
276. Салов проти України: Рішення ЄСПЛ від 6 вересня 2005 року (Заява № 65518/01). *Свобода вираження поглядів: практика Європейського суду щодо України* / [Інститут Медіа Права ; за редакцією Т. Шевченка, А. Балацької]. К. : Фенікс, 2012. С. 41–91.
277. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава, «Довкілля», К.: 2008. 710 с.
278. Семенов Я. И. Законодательная техника в уголовном праве : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08. Челябинск, 2007. 24 с.
279. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / За науковою редакцією доктора юридичних наук, професора, академіка Академії правових наук України В. І. Борисова. Х.: Право, 2006. 208 с.
280. Серьогін С. В. Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування : монографія. Дніпропетровськ: Видавництво «Грані», 2014. 124 с.
281. Сивак М. М. Примітки статей Особливої частини Кримінального кодексу України: теоретико-прикладний аналіз : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. К., 2013. 290 с.
282. Сивак М. М. Чи потрібні примітки як структурна частина статей Особливої частини КК України: до постановки проблеми. *Держава і право*. 2012. Випуск 55. С. 409–414.
283. Симоненко Л. О. Проблема мовної норми в Кримінальному кодексі України. *Наукові записки*. 2003. Том 22. Частина II. С. 259–261.
284. Ситникова А. И. Законодательная текстология уголовного права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. М., 2013. 49 с.
285. Ситникова А. И. Уголовно-правовая текстология : монография. М. : Проспект, 2016. 302 с.
286. Сімейний кодекс України від 10.01.2002. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст.135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 29.06.2019).
287. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
288. Скрипченко О. В. Основи психології і педагогіки. Психічні процеси : Навч.-метод. посіб. / О. В. Скрипченко, І. М. Бушай, Л. О. Скрипченко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2003. 146 с.
289. Словник української мови в 11 томах / за заг. ред. І. К. Білодіда. Том 10. Т-Ф К.: Наукова думка, 1979. 658 с.

290. Словник української мови: в 11 томах / за заг. ред. І. К. Білодіда. Том 11: Х-Ь. К.: Вид-во «Наукова думка, 1980. 699 с.
291. Словник української мови: в 11 томах / за заг. ред. І. К. Білодіда. Том 8: Природа-Рятівливий. К.: Наукова думка, 1977. 927 с.
292. Словник української мови: в 11 томах / за заг. ред. І. К. Білодіда. Том 3: З-К.: Наукова думка, 1972. 744 с.
293. Словник української мови: в 11 томах / за заг. ред. І. К. Білодіда. Том 2: Г-Ж. К.: Наукова думка, 1971. 550 с.
294. Словник української мови: в 11 томах / за заг. ред. І. К. Білодіда. Том 1: А-В. К.: Наукова думка, 1970. 799 с.
295. Словник української мови: в 11 томах / за заг. ред. І. К. Білодіда. Том 10: Т-Ф. К.: Наукова думка, 1979. 658 с.
296. Словник української мови: в 11 томах / за заг. ред. І. К. Білодіда. Том 7: Поїхати-Приробляти. К.: Наукова думка, 1976. 723 с.
297. Соборное уложение 1649 года. Выверено по изданию: М. Н. Тихомиров, П. П. Епифанов. Соборное уложение 1649 года. М., Изд-во Моск. ун-та, 1961. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649/whole.htm#22> (дата звернення: 21.07.2018).
298. Советское уголовное право: Советский уголовный закон. Курс лекций. Вып. 2 / Ковалев М. И.; Отв. за вып.: Семенов В. М. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1974. 226 с.
299. Сомова Ю. В. Примечание в уголовном законодательстве (теоретико-прикладной анализ) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Нижний Новгород, 2009. 25 с.
300. Сотула О. С. Кримінально-правова охорона життя людини у країнах романо-германської правової сім'ї: ретроспектива, компаративістика, моделювання : монографія. Х. : Видавець Іванченко І. С., 2015. 429 с.
301. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
302. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.
303. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.
304. Степаненко О. В. Принцип доцільності в кримінально-правовій доктрині та кримінальному законодавстві України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2017. 249 с.
305. Стрельцов Є. Л. Кримінальне право України: вітчизняні постулати в процедурах міжнародної криміналізації. *Юридичний вісник України*. № 18-19 (1191-1192). 4-17 травня 2018 року. С. 18-19.

306. Стрельцов Є. Л. Складні процеси реформування кримінального права України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 15. С. 82–90.
307. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. В 2 т. Т. 1. М.: Наука, 1994. 380 с.
308. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Тула: Автограф, 2001. Т. 1. 800 с.
309. Тарасевич И. Б. Адекватность языка закона: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2017. 192 с.
310. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. проф. В. М. Корельского и проф. В. Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА • М), 2002. 616 с.
311. Тихенко С. І., Юровський Д. Ю. Питання особливої частини проекту Кримінального кодексу УРСР. *Радянське право*. 1959. № 5. С. 60.
312. Тихомиров М. Н. Соборное уложение 1649 года: Учебное пособие для высшей школы М. Н. Тихомиров и П. П. Епифанов. М.: Издательство Московского университета, 1961. 444 с.
313. Тихонова С. С. Пределы демократизации языка уголовного закона. *Юридическая техника*. 2014. № 8. С. 443–449.
314. Тихонова С. С. Юридическая техника в уголовном праве: Курс лекций. Н. Новгород: Деком, 2008. 243 с.
315. Трахов А. И. Уголовный закон в теории и судебной практике: дисс ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Майкоп, 2002. 362 с.
316. Третьякова Н. С. Лингвистические особенности уголовно-правовых норм об ответственности за хищения : дисс ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2008. 185 с.
317. Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України. К.: Атіка, 2003. 144 с.
318. Трофимчук М. Трофимчук О. Латинсько-український словник. Львів: Видавництво ЛБА, 2001. 694 с.
319. Тубелець О. С. Реалізація кримінально-правової політики України шляхом правозастосування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 16 с.
320. Тубелець О. С. Реалізація попереджувальної функції норм кримінального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право» : зб. наук. пр. Ужгород : [б. в.], 2013. Вип. 23. Частина 2. Том 3. С. 54–57.
321. Туляков В. О., Мирошніченко Н. А., Балобанова Д. О. Кримінальне право України. Загальна частина: текст лекцій: Закон. Злочин. Відповідальність; НУ ОЮА. Одеса: Юридична література, 2014. 128 с.
322. Туляков В. О. Моральна адекватність кримінально-правової заборони. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Ю. М. Оборотов (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.] ; МОН України, ОНЮА. Одеса: Фенікс, 2008. Вип. 44. С. 257–261.

323. Уголовное право зарубежных стран. Общая и Особенная части : учебник для магистров / под ред. Н. Е. Крыловой. 4-е изд., перераб. и доп. М. : Издательство Юрайт, 2015. 1054 с.
324. Уголовное право США: сборник нормативных актов / [сост., отв. ред. и автор вступит. ст. И. Д. Козочкин]. М.: УДН, 1985. 160 с.
325. Уголовное право. Общая часть / Отв. ред. проф. И. Я. Козаченко, проф. З. А. Незнамова. М., 2001. 576 с.
326. Уголовное право. Особенная часть: Учебник для вузов / Отв. проф. И. Я. Козаченко, проф. З. А. Незнамова, доц. Г. П. Новоселов. 3-е изд., изм. и доп. М.: Издательство НОРМА, 2001. 960 с.
327. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики от 30 декабря 1999 года № 787-IQ (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.10.2020 г.). URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30420353#pos=510;-56 (дата звернения: 08.01.2021).
328. Уголовный кодекс Испании 1995 года. URL: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1247923&subID=100111282,100111284,100111479,100111539,100111546> (дата звернения: 21.07.2019).
329. Уголовный кодекс Кыргызской республики от 2 февраля 2017 года № 19. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527> (дата звернения: 08.01.2021).
330. Уголовный кодекс Республики Армения от 18.04.2003. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1349&lang=rus&sel=show#1a> (дата звернения: 08.01.2021).
331. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. № 275-3. Национальный правовой портал Республики Беларусь. URL: <http://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275> (дата звернения: 28.07.2019).
332. Уголовный кодекс Республики Молдова от 18.04.2002. URL: <http://lex.justice.md/ru/331268/> (дата звернения: 27.07.2019).
333. Уголовный кодекс Республики Польша / Науч. ред. канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашов, докт. юрид. наук, проф. Н. Ф. Кузнецова; вступ. статья канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашова, канд. юрид. наук, проф. Э. А. Саркисовой; перевод с польского Д. А. Барилевич. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. С. 46.
334. Уголовный кодекс Российской Федерации от 24 мая 1996 года (с изменениями на 30 декабря 2020 года). URL: <http://docs.cntd.ru/document/9017477> (дата звернения: 11.01.2021).
335. Уголовный кодекс Туркменистана от 10 мая 2010 года № 104-IV. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8316/file/Turkmenistan_CC_2010_am2019_en.pdf (дата звернения: 11.01.2021).
336. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии / Науч. ред. и вступ. статья доктора юрид. наук, профессора Д. А. Шестакова; предисловие доктора права Г.-Г. Йешека; перевод с немецкого Н. А. Рачковой. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. 524 с.

337. Уголовный кодекс Швеции / Научные редакторы проф. Н. Ф. Кузнецова и канд. юрид. наук С. С. Беляев. Перевод на русский язык С. С. Беляева. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. 320 с.
338. Указ Президента України № 584/2019 від 7 серпня 2019 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5842019-28949> (дата звернення: 03.02.2020).
339. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб., 1845. 920 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/UINakUglSpr_1845/UINakUglSpr_1845.pdf (дата звернення: 20.01.2018).
340. Ус О. В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації: лекції. Харків : Право, 2018. 368 с.
341. Ухвала Верховного Суду від 27 березня 2019 року. Справа № 1-8/2012. Провадження № 51-1581км18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80889416> (дата звернення: 05.07.2019).
342. Ушаков А. А. Избранное: Очерки советской законодательной стилистики. Право и язык. М. : Российская академия правосудия, 2008. 314 с.
343. Ушаков А. А. Очерки советской законодательной стилистики: Содержание и форма в праве и проблема законодательной стилистики: учебное пособие. Ч. 1. Пермь: Пермский гос. ун-т, 1967. 206 с.
344. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук та ін. ; НАНУ, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. К.: Абрис, 2002. 742 с.
345. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Атіка, 2004. 488 с.
346. Хавронюк М. І. Конституційна скарга і кримінальне право. URL: <http://pravo.org.ua/ua/news/20872546-konstitutsiy-na-skarga-i-kriminalne-pravo> (Дата звернення: 13.07.2018).
347. Хавронюк М.І. Принципи нового Кримінального кодексу України: якими вони можуть бути. Сайт: Новий Кримінальний кодекс. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/11/24/havronyuk-m-i-pryntsyru-novogo-kk-ukrayiny-tezy-dopovid.pdf> (дата звернення: 6.07.2021).
348. Хавронюк М. Чи знаєш ти, українцю, за що тебе посадять і скільки дадуть. URL: https://dt.ua/internal/chi-znayesh-ti-ukrayincyu-za-scho-tebe-posadyat-i-skilki-dadut_.html (Дата звернення: 30.01.2019).
349. Харитонов Є., Підпригора О. Деякі міркування з приводу нормотворчості. *Право України*. 2000. № 8. С. 81–84.
350. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 14.11.2018).
351. Хрестоматия по истории отечественного государства и права 1917-1991 годов. М.: Зерцало, 1997. 591 с.
352. Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета и постановлении Правительства РСФСР. Т. 2. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1958. 496 с.

353. Хряпінський П. В. Структура та юридична техніка викладення заохочувальних кримінально-правових норм. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 8–9 жовт. 2015 р. / редкол.: В. Я. Тацій, (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Х.: Право, 2015. С. 84–88.
354. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 15.02.2020).
355. Червонюк В. И. Качество закона: современная концепция и проблемы демократизации. *Юридическая техника*. 2014. № 8. С. 488–503.
356. Черных П. Я. Язык Уложения 1649 года. Вопросы орфографии, фонетики и морфологии в связи с историей Уложенной книги. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1953. 374 с.
357. Чулінда Л. І. Українська правнича термінологія: Навч. посіб. К.: Магістр – XXI сторіччя, 2005. 112 с.
358. Чучаев А. И., Фирсова А. П. Уголовно-правовое воздействие: сущность и характеристика. *Lex Russia* (Научные труды МГЮА). 2008. № 6. С. 1330–1346.
359. Шаргородский М. Д. Курс уголовного права. М.: Юрид. Изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1948. Т. 3: Уголовный закон. 311 с.
360. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08; Держ. фіск. служба України, Ун-т держ. фіск. служби України. Ірпінь, 2018. 480 с.
361. Шпіляревич В. В. Питання реформування законодавства про кримінальну відповідальність. *Концептуальні засади реформування законодавства про кримінальну відповідальність*: Матеріали круглого столу. Івано-Франківськ, 2019. С. 42–43.
362. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.
363. Шутак І. Д., Онищук І. І. Юридична техніка: навч. посібник для вищих навч. закл. Івано-Франківськ: Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки, 2013. 496 с.
364. Шутак І. Д. Дефекти дефініцій міжнародного права: теоретико-методологічні й техніко-юридичні аспекти. *Вісн. Нац. акад. прокуратури України*. 2009. № 3 (15). С. 85–91.
365. Шутак І. Д. Юридична техніка: курс лекцій. Івано-Франківськ : Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки. Дрогобич : Коло, 2015. 228 с.
366. Щепельков В. Ф. Уголовный закон: преодоление противоречий и неполноты. М.: Юрлитинформ, 2003. 416 с.
367. Щодо запропонованих змін до Конституції України в частині правосуддя: Проміжний висновок № 803/2015 Європейської комісії

- «За демократію через право» (Венеціанської комісії). С. 1-12. URL: https://www.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/promi_visnovok.pdf (дата звернення: 14.01.2019).
368. Язык закона / Под ред. А. С. Пиголкина. М.: Юрид. лит-ра, 1990. 192 с.
369. Kozachenko Oleksandr V. Taxonomy of compulsory and incentive legal consequences (legal measures) of committing illegal acts [Oleksandr V. Kozachenko, Olesia K.Vasyliaka, Larysa V. Chornozub, Olha M. Musychenko]. *Cuestiones Políticas*. Vol. 38. № Especial (2da Parte) 2020. P. 151-168. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/34688> (дата звернення: 21.06.2021).
370. Kozachenko O., Sotula O., Biblenko V., Giulyakov K., Bereznikov O. The substrate of criminal-legal influence. *Cuestiones Políticas*. Vol. 39. № 68. 2021. P. 441-462. URL: <https://www.produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/35427/37787> (дата звернення: 01.07.2021).
371. Ogneviuk H. Z. Anthropological approaches in legal certainty research. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018. № 14. P. 62-72. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i14.150573> (дата звернення: 20.08.2020).
372. Report on the rule of law - Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 15.12.2018).
373. Robinson Paul H. Criminal Law. New York, 1997.
374. S.W. v. the United Kingdom: Judgment, The European Court of Human Rights, 22 November 1995, Application no. 20166/92. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57965> (дата звернення: 12.06.2016).

ДОДАТОК

Редакційні зміни, які пропонуються до чинного КК України

Стаття, структур- ний еле- мент статті	Чинний КК	Змінити у процесі поточ- ного законодавства
Ч. 1 ст. 182	«..., поширення конфіден- ційної інформації...»	«..., розповсюдження кон- фіденційної інформації...»
Ч. 1 ст. 299	«...поширення матеріа- лів...»	«...розповсюдження мате- ріалів...»
Назва статті, ч. 1 ст. 436-1	«...поширення...»	«...розповсюдження...»
Примітка до ст. 345-1	«...поширенням, збері- ганням або іншим ви- користанням інформації з метою її поширення на невизначене коло осіб...»	«...розповсюдженням, зберіганням або іншим використанням інформації з метою її поширення на невизначене коло осіб...»
Назва статті, ч. 1 ст. 377, ч. 2 ст. 377, назва 378, ч. 1 ст. 378, назва ст. 379, ст. 379	Слова «народний засіда- тель» у всіх вжитих від- мінках	виключити
Ч. 2 ст. 82	«...займати певні посади...»	«...обіймати певні поса- ди...»
П. 1 ч. 1 ст. 96-6, назва ст. 96-7	«штраф»	« штраф юридичної особи»
П. 2 ч. 1 ст. 96-6	«конфіскація майна»	2) конфіскація майна юри- дичної особи;
ч. 1 ст. 96-7	«Штраф – це грошова сума, що сплачується юридич- ною особою на підставі судового рішення.»	«Штраф юридичної осо- би – це грошова сума, що сплачується нею на підста- ві судового рішення.»

Продовж. додатку

Стаття, структур- ний еле- мент статті	Чинний КК	Змінити у процесі поточ- ного законодавства
Назва ст. 96-8, ч. 1 ст. 96-8	«Конфіскація майна»	«Конфіскація майна юри- дичної особи»
Ст. 251	«Порушення ветеринар- них правил, яке спричи- нило поширення епізоотії або інші тяжкі наслідки...»	«Порушення ветеринарних правил, яке спричинило поширення заразних хво- роб тварин за відносно короткий проміжок часу на значній території (епі- зоотії) або інші тяжкі на- слідки...»
Ч. 1 ст. 164	«Злісне ухилення від спла- ти встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів), а також злісне ухилення батьків від утримання неповно- літніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні...»	«Злісне ухилення від спла- ти встановлених рішенням суду коштів на утриму- вання дитини (аліментів), а також злісне ухилення батьків від утримування неповнолітньої або не- працездатної дитини, що перебуває на їх утримуван- ні...»
Ч. 2 ст.181	«Ті самі дії, поєднані із втягуванням в діяльність групи неповнолітніх...»	«Ті самі дії, поєднані із втя- гуванням в діяльність гру- пи неповнолітнього...»
Ч. 3 ст. 300, ч. 1 ст. 304, ч. 1 ст. 323, ст. 324	«неповнолітніх»	«неповнолітнього»
Назва та диспозиція ст. 179	«Незаконне утримуван- ня...»	«Незаконне утримання...»
Назва ст. 165, ч. 1 ст. 165, ст. 288, назва ст.302, ч. 1	«утримання»	«утримування»

Продовж. додатку

Стаття, структур- ний еле- мент статті	Чинний КК	Змінити у процесі поточ- ного законодавства
ст. 302, назва ст.317, ч. 1 ст. 317, назва ст. 322 та ст. 322		
Назва ст. 258-1, ч. 1 ст. 258-1	«Втягнення особи у вчи- нення терористичного акту...»	«Втягування особи у вчи- нення терористичного акту...»
Ст. 45	«Особа, яка вперше вчи- нила кримінальний про- ступок або необережний нетяжкий злочин, крім корупційних криміналь- них правопорушень, звіль- няється від кримінальної відповідальності, якщо ...»	«Звільняється від кримі- нальної відповідальності особа, яка вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяж- кий злочин, крім корупцій- них кримінальних право- порушень, якщо ...»
Ст. 46	«Особа, яка вперше вчи- нила кримінальний про- ступок або необережний нетяжкий злочин, крім корупційних криміналь- них правопорушень, звіль- няється від кримінальної відповідальності, якщо ...»	«Звільняється від кримі- нальної відповідальності особа, яка вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяж- кий злочин, крім корупцій- них кримінальних право- порушень, якщо ...»
Ч. 2 ст. 53	«...розмір штрафу, що при- значається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої кримінальним правопору- шенням, або отриманого внаслідок вчинення кримі- нального правопорушення доходу...»	«...розмір штрафу, що при- значається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої кримінальним право- порушенням, або доходу, отриманого внаслідок вчинення кримінального правопорушення...»

Продовж. додатку

Стаття, структур- ний еле- мент статті	Чинний КК	Змінити у процесі поточ- ного законодавства
Ч. 1 ст. 212	«...вчинене службовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності або особою...»	«...вчинене службовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності, або особою...»
Ч. 1 ст. 212-1	«...вчинене службовою особою підприємства, установи, організації незалежно від форми власності або особою...»	«...вчинене службовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності, або особою...»
В санкціях ч. 1-4 ст. 110-2, ч. 5 ст. 191, ч. 2-3 ст. 201-1, ч. 3 ст. 206-2, ч. 2 ст. 258-2, ч.1-3 ст. 258-5, ч. 2 ст. 308, ч. 3 ст. 312, ч. 2 ст. 367	Сполучник «та»	Замінити на кому
В санкціях ч. 1-2 ст. 370	Сполучник «та»	виключити
Ст. 220-1	«1. Внесення керівником або іншою службовою особою банку до бази даних про вкладників завідомо неправдивих відомостей – карається штрафом від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. 2. Та сама дія, вчинена повторно або за попередньою змовою групою осіб, – карається штрафом	«1. Внесення керівником або іншою службовою особою банку до бази даних про вкладників, а так само у звітність, яка подається до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, завідомо неправдивих відомостей – карається штрафом від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Продовж. додатку

Стаття, структур- ний еле- мент статті	Чинний КК	Змінити у процесі поточ- ного законодавства
	від чотирьох тисяч до шести тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. 3. Внесення керівником або іншою службовою особою банку у звітність, яка подається до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, завідомо неправдивих відомостей – карається штрафом від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. 4. Умисне пошкодження або знищення керівником або іншою службовою особою банку бази даних про вкладників або вчинення дій, що унеможливають ідентифікацію вкладника за інформацією, наявною у базі даних про вкладників, або вчинення дій, наслідком яких є незаконне збільшення суми витрат Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, пов'язаних з виведенням банку з ринку, або унеможливають початок здійснення виплат коштів	2. Внесення керівником або іншою службовою особою банку до бази даних про вкладників завідомо неправдивих відомостей, вчинене повторно, або за попередньою змовою групою осіб, – карається штрафом від чотирьох тисяч до шести тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. 3. Умисне пошкодження або знищення керівником або іншою службовою особою банку бази даних про вкладників або вчинення дій, що унеможливають ідентифікацію вкладника за інформацією, наявною у базі даних про вкладників, або вчинення дій, наслідком яких є незаконне збільшення суми витрат Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, пов'язаних з виведенням банку з ринку, або унеможливають початок здійснення виплат коштів вкладникам неплатоспроможного банку відповідно до Закону України

Продовж. додатку

Стаття, структур- ний еле- мент статті	Чинний КК	Змінити у процесі поточ- ного законодавства
	вкладникам неплатоспроможного банку відповідно до Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», – караються позбавленням волі на строк до чотирьох років з обмеженням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до десяти років».	«Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», - караються позбавленням волі на строк до чотирьох років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років».
Ч. 2 ст. 154	«Примусування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з особою, від якої потерпіла особа матеріально або службово залежна...»	«Ті самі дії з особою, від якої потерпіла особа матеріально або службово залежна...»
Ч. 2 ст. 327	«Заготівля, перероблення з метою збуту або збут продуктів харчування чи іншої продукції, радіоактивно забруднених понад допустимі рівні, якщо вони спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки...»	«Ті самі дії, якщо спричинили загибель хоча б однієї людини чи інші тяжкі наслідки ...»
Ч. 3 ст. 305	«Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів, вчинена організованою групою, а також якщо	«Ті самі дії, вчинені організованою групою, а також якщо предметом контрабанди були наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори або фальсифіковані

Продовж. додатку

Стаття, структур- ний еле- мент статті	Чинний КК	Змінити у процесі поточ- ного законодавства
	предметом контрабанди були наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби в особливо великих розмірах...»	лікарські засоби в особли- во великих розмірах...»
Ч. 2 ст. 435	«Носіння в районі воєнних дій символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала особами, які не мають на те права, а також зловживання в умовах воєнного стану прапорами чи знаками Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала або пофарбуванням, присвоєним санітарно-транспортним засобам...»	«Ті самі дії, вчинені в умо- вах воєнного стану...»
Ч. 3 ст. 299	«Дії, передбачені части- нами першою або другою цієї статті, вчинені з осо- бливою жорстокістю або у присутності малолітнього чи неповнолітнього, або щодо двох і більше тварин, або повторно, або групою осіб, або вчинені активним способом...»	«Дії, передбачені частина- ми першою або другою цієї статті, вчинені з особли- вою жорстокістю або щодо двох і більше тварин, або повторно, або групою осіб, або вчинені активним спо- собом...»
Ч. 3 ст. 297	«Дії, передбачені частина- ми першою або другою цієї статті, вчинені повторно або за попередньою змо- вою групою осіб,	«Дії, передбачені частина- ми першою або другою цієї статті, вчинені повторно або за попередньою змо- вою групою осіб,

Закінчення додатку

Стаття, структур- ний еле- мент статті	Чинний КК	Змінити у процесі поточ- ного законодавства
	або з корисливих чи ху- ліганських мотивів, або щодо пам'ятника, споруд- женого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни, жертв нацистських пере- слідувань, а також воїнів- інтернаціоналістів та ми- ротворців, або поєднані із застосуванням насильства чи погрозою його застосу- вання...»	або з корисливих чи ху- ліганських мотивів, або поєднані із застосуванням насильства чи погрозою його застосування...»

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	4
Передмова	5
Розділ 1. Теоретико-історичні засади зрозумілості кримінального закону.....	9
1.1. Теоретичне підґрунтя дослідження зрозумілості кримінального закону	9
1.2. Генезис засобів забезпечення зрозумілості кримінально-правових норм	24
Висновки до першого розділу	68
Розділ 2. Загальні положення зрозумілості кримінального закону.....	72
2.1. Значення зрозумілості кримінального закону задля його ефективного застосування	72
2.2. Категорія зрозумілості в теорії права, нормативних актах та міжнародній судовій практиці.....	92
2.3. Поняття і ознаки зрозумілості кримінального закону.....	111
Висновки до другого розділу	141
Розділ 3. Характеристика засобів забезпечення зрозумілості сучасного кримінального закону	144
3.1. Зовнішня законодавча техніка як першочерговий інструмент зрозумілого кримінального закону.....	144
3.2. Лексичний рівень забезпечення зрозумілості кримінального закону	162
3.3. Вплив граматики на зрозумілість кримінального закону.....	188
3.3.1. Значення морфологічних категорій для зрозумілості кримінально-правових норм	188
3.3.2. Роль синтаксичної організації тексту для зрозумілості кримінального закону.....	206
3.4. Характеристика структури кримінального закону як засобу забезпечення його зрозумілості	219
3.5. Нові концептуальні підходи до забезпечення зрозумілості кримінального закону в проєкті Кримінального кодексу України.....	248
Висновки до третього розділу.....	261
Висновки.....	264
Список використаних джерел	271
Додаток.....	299

Наукове видання

О. М. Мусиченко

ЗРОЗУМІЛІСТЬ СУЧАСНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ

Монографія

Формат 60х84 1/16. Ум. друк. арк. 18,0. Тираж 100 пр. Зам. № 534-658.

ВИДАВЕЦЬ І ВИГОТОВЛЮВАЧ

Товариство з обмеженою відповідальністю фірма «Іліон».

54038, м. Миколаїв, вул. Бузника, 5/1.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 1506 від 25.09.2003 р.